

ISSN 2413-7391 (PRINT)
ISSN 2663-2780 (ONLINE)
DOI 10.32999/KSU2413-7391

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
ХЕРСОНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія:
ГЕОГРАФІЧНІ НАУКИ
Випуск 13

Херсон
2020

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор:

Мальчикова Д.С. – доктор географічних наук, професор, професор кафедри географії та екології Херсонського державного університету.

Заступник головного редактора:

Пилипенко І.О. – доктор географічних наук, професор, декан факультету біології, географії та екології Херсонського державного університету.

Відповідальний секретар:

Молікевич Р.С. – кандидат географічних наук, доцент кафедри географії та екології Херсонського державного університету.

Члени редакційної колегії:

Барановський М.О. – доктор географічних наук, професор, професор кафедри географії, туризму та спорту Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя;

Вишневський В.І. – доктор географічних наук, професор, професор кафедри міжнародного туризму та країнознавства Національного авіаційного університету;

Гукалова І.В. – доктор географічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник сектору збалансованого розвитку та екологічної оцінки Інституту географії Національної академії наук України;

Давидов О.В. – кандидат географічних наук, доцент, завідувач кафедри географії та екології Херсонського державного університету;

Кисельов Ю.О. – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри геодезії, картографії і кадастру Уманського національного університету садівництва;

Коржов Є.І. – кандидат географічних наук, доцент кафедри водних біоресурсів та аквакультури Херсонського державного аграрно-економічного університету;

Мельничук А.Л. – кандидат географічних наук, доцент, доцент кафедри економічної та соціальної географії Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Немець К.А. – доктор географічних наук, професор, професор кафедри соціально-економічної географії і регіонального розвитку Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна;

Немець Л.М. – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри соціально-економічної географії і регіонального розвитку Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна;

Чаплінський П. – доктор географічних наук, професор Щецинського університету (м. Щецин, Республіка Польща);

Підгрушній Г.П. – доктор географічних наук, старший науковий співробітник, завідувач сектору територіальної організації суспільства Інституту географії НАН України;

Топчієв О.Г. – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри економічної та соціальної географії і туризму Одеського національного університету імені І.І. Мечникова;

Ушкаренко Ю.В. – доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри економіки, менеджменту та адміністрування Херсонського державного університету;

Шахман І.О. – кандидат географічних наук, доцент, доцент кафедри географії та екології Херсонського державного університету;

Яворська В.В. – доктор географічних наук, професор, декан геолого-географічного факультету Одеського національного університету імені І.І. Мечникова.

Рецензенти: д. геогр. н. Барановський М.О., д. геогр. н. Вишневський В.І., д. геогр. н. Гукалова І.В., д. геогр. н. Мальчикова Д.С., д. геогр. н. Мезенцев К.В., к. геогр. н. Молікевич Р.С., д. геогр. н. Пилипенко І.О., к. геогр. н. Проватар Н.І., к. пед. н. Філончук З.В.

Затверджено відповідно до рішення вченої ради Херсонського державного університету (протокол від 30.11.2020 р. № 6)

Журнал включено до наукометричної бази даних Index Copernicus (Республіка Польща)

Наказом Міністерства освіти і науки України від 17.03.2020 № 409 (Додаток 1) видання внесено до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б») за спеціальностями 103 «Науки про Землю», 106 «Географія».

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія КВ № 23950-13790 ПР від 26.04.2019 року
видане Міністерством юстиції України

ISSN 2413-7391 (Print)
ISSN 2663-2780 (Online)

© Херсонський державний університет, 2020
© Оформлення «Видавничий дім «Гельветика», 2020

ISSN 2413-7391 (PRINT)
ISSN 2663-2780 (ONLINE)
DOI 10.32999/KSU2413-7391

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
KHERSON STATE UNIVERSITY

**SCIENTIFIC BULLETIN
OF KHERSON STATE UNIVERSITY**

Series:
GEOGRAPHICAL SCIENCES
Issue 13

**Kherson
2020**

EDITORIAL BOARD:

Editor-in-Chief:

Malchykova D.S. – Doctor of Geographical Sciences, Professor, Professor at the Department of Geography and Ecology, Kherson State University.

Executive editor:

Pylypenko I.O. – Doctor of Geographical Sciences, Professor, Dean of the Faculty of Biology, Geography and Ecology, Kherson State University.

Assistant editor:

Molikevych R.S. – Candidate of Geographical Sciences, Associate Professor at the Department of Geography and Ecology, Kherson State University.

Editors:

Baranovskyi M.O. – Doctor of Geographical Sciences, Professor, Professor at the Department of Geography, Tourism and Sports, Nizhyn Mykola Gogol State University;

Vyshnevskiy V.I. – Doctor of Geographical Sciences, Professor, Professor at the Department of International Tourism and Country-Specific Studies, National Aviation University;

Hukalova I.V. – Doctor of Geographical Sciences, Senior Researcher, Leading Researcher at the Sector of Sustainable Development and Environmental Impact Assessment of the Institute of Geography of the National Academy of Sciences of Ukraine;

Davydov O.V. – Candidate of Geographical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Geography and Ecology, Kherson State University;

Kyseliov Yu.O. – Doctor of Geographical Sciences, Professor, Head of the Department of Geodesy, Cartography and Cadastre, Uman National University of Horticulture;

Korzhov Ye.I. – Candidate of Geographical Sciences, Associate Professor at the Department of Water Bioresources and Aquaculture, Kherson State Agrarian and Economic University;

Melnychuk A.L. – Candidate of Geographical Sciences, Associate Professor, Associate Professor at the Department of Social and Economic Geography, Taras Shevchenko National University of Kyiv;

Niemets K.A. – Doctor of Geographical Sciences, Professor, Professor at the Department of Social and Economic Geography and Regional Studies, V. N. Karazin Kharkiv National University;

Niemets L.M. – Doctor of Geographical Sciences, Professor, Head of the Department of Social and Economic Geography and Regional Studies, V. N. Karazin Kharkiv National University;

Chaplinskyi P. – Doctor Habilitatus, Professor, University of Szczecin (Szczecin, the Republic of Poland);

Pidhrushnyi H.P. – Doctor of Geographical Sciences, Senior Researcher, Head of the Sector of Spatial Organization of Society of the NAS of Ukraine;

Topchiiev O.H. – Doctor of Geographical Sciences, Professor, Head of the Department of Economic and Social Geography and Tourism, Odessa I.I. Mechnikov National University;

Ushkarenko Yu.V. – Doctor of Economic Sciences, Professor, Head of the Department of Economics, Management and Administration, Kherson State University;

Shakhman I.O. – Candidate of Geographical Sciences, Associate Professor, Senior Lecturer at the Department of Geography and Ecology, Kherson State University;

Yavorska V.V. – Doctor of Geographical Sciences, Professor, Dean of the Faculty of Geology and Geography, Odessa I.I. Mechnikov National University.

Reviewers: Dr. Sc. (Geogr.) Baranovskyi M.O., Dr. Sc. (Geogr.) Vyshnevskiy V.I., Dr. Sc. (Geogr.) Hukalova I.V., Dr. Sc. (Geogr.) Malchykova D.S., Dr. Sc. (Geogr.) Mezentsev K.V., Cand. Sc. (Geogr.) Molikevych R.S., Dr. Sc. (Geogr.) Pylypenko I.O., Cand. Sc. (Geogr.) Provotar N.I., Cand. Sc. (Ped.) Pilonchuk Z.V.

**Approved by the Decision of Academic Council of Kherson State University
(protocol No. 6 dated November 30, 2020)**

The journal is included on scientometric database Index Copernicus (Republic of Poland)

Scientific Bulletin of Kherson State University. Series «Geographical Sciences» is included in the List of Scientific Professional Editions of Ukraine (Category "B") by specialty 103 "Earth Sciences", 106 "Geography" in accordance with the Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine dated 17.03.2020 No. 409 (Annex 1)

Certificate of the state registration of the print media
series KB No. 23950-13790 IIP dated April 26, 2019
issued by the Ministry of Justice of Ukraine

ЗМІСТ

СЕКЦІЯ 1 СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Барановський М.О.

SMART-СПЕЦІАЛІЗАЦІЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ АКТИВІЗАЦІЇ РОЗВИТКУ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ.....7

Бикова М.Д., Щабельська В.Г.

ЖИТЛОВА ЗАБУДОВА ВИРОБНИЧИХ ТЕРИТОРІЙ КИЄВА:
СУЧАСНІ ПІДХОДИ ТА ПРОБЛЕМИ.....16

Гукалова І.В., Омельченко Н.В.

ІДЕОЛОГІЯ СУЧАСНОЇ ГЕОУРБАНІСТИКИ: ЕВОЛЮЦІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ МІСЬКОГО РОЗВИТКУ.....26

Джаман М.О., Єрмаков В.В.

ЧИННИКИ ВПЛИВУ НА РОЗВИТОК СУСПІЛЬНО-ПРОСТОРОВИХ ПРОЦЕСІВ ПОЛТАВСЬКОГО
ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНОГО КРАЮ (РЕТРОСПЕКТИВНО-ГЕОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ)..... 34

Кононенко О.Ю., Трусій О.М.

МІСЦЕВИЙ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК
ТА АГРОХОЛДИНГИ: ПРИКЛАД АГРОІНДУСТРІАЛЬНОГО ХОЛДИНГУ
«МИРОНІВСЬКИЙ ХЛІБОПРОДУКТ».....43

Мальчикова Д.С., Пилипенко І.О., Нападовська А.Ю.

ВИКОРИСТАННЯ РЕКРЕАЦІЙНИХ РЕСУРСІВ ПРИМОРСЬКИХ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД
У КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ СУСПІЛЬНИХ І ЕКОЛОГІЧНИХ ВИКЛИКІВ.....54

Мезенцев К.В., Провотар Н.І., Гнатюк О.М., Мельничук А.Л., Денисенко О.О.

ТРАЄКТОРІЇ РОЗВИТКУ ПРИМІСЬКИХ ПРОСТОРІВ.....63

Сікорська Л.Б.

УРБОГЕНЕЗ ПІВДЕННО-СХІДНОГО ПОРУБІЖЖЯ УКРАЇНИ
ТА ФОРМУВАННЯ ІДЕНТИЧНОСТІ НАСЕЛЕННЯ.....76

СЕКЦІЯ 2 ГЕОГРАФІЯ РЕКРЕАЦІЇ ТА ТУРИЗМУ

Безсмертнюк Т.П., Мельничук М.М.

УПРОВАДЖЕННЯ ЗАКОРДОННОГО ДОСВІДУ РЕКРЕАЦІЙНОГО ВИКОРИСТАННЯ
ПРИРОДООХОРОННИХ ТЕРИТОРІЙ В УКРАЇНІ.....84

Вишневецький В.І., Михальчук І.В.

ОБ'ЄКТИ УКРАЇНИ ДЛЯ МОЖЛИВОГО ВКЛЮЧЕННЯ
ДО СПИСКУ ВСЕСВІТНЬОЇ СПАДЩИНИ ЮНЕСКО.....92

СЕКЦІЯ 3 ГЕОГРАФІЧНА ОСВІТА

Мельник І.Г.

МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ СТАТИСТИЧНОЇ ГРАМОТНОСТІ УЧНІВ
ПІД ЧАС ВИВЧЕННЯ ГЕОГРАФІЇ НАСЕЛЕННЯ В ШКОЛІ.....99

CONTENTS

SECTION 1

SOCIO-GEOGRAPHICAL RESEARCHES

Baranovskyi M.O.

SMART SPECIALISATION AS A TOOL TO ACTIVATE THE DEVELOPMENT OF THE REGIONS OF UKRAINE.....7

Bykova M.D., Schabelska V.H.

RESIDENTIAL DEVELOPMENT OF KYIV INDUSTRIAL TERRITORIES: MODERN APPROACHES AND PROBLEMS.....16

Hukalova I.V., Omelchenko N.V.

IDEOLOGY OF MODERN GEORUBANISTICS: EVOLUTION OF URBAN DEVELOPMENT RESEARCH.....26

Dzhaman M.O., Yermakov V.V.

FACTORS OF IMPACT ON DEVELOPMENT OF SOCIAL AND SPATIAL PROCESSES OF THE POLTAVA HISTORICAL AND GEOGRAPHICAL TERRITORY (RETROSPECTIVE AND GEOGRAPHICAL ASPECTS).....34

Kononenko O.Yu., Trusii O.M.

LOCAL SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT AND AGROHOLDINGS: THE CASE OF AGROINDUSTRIAL HOLDING "MIRONIVSKY HLIBOPRODUCT".....43

Malchykova D.S., Pylypenko I.O., Napadovska H.Yu.

USE OF RECREATIONAL RESOURCES OF COASTAL TERRITORIAL COMMUNITIES IN THE CONTEXT OF MODERN SOCIETY AND ENVIRONMENTAL CHALLENGES.....54

Mezensev K.V., Provotar N.I., Gnatiuk O.M., Melnychuk A.L., Denysenko O.O.

DEVELOPMENT TRAJECTORIES OF SUBURBAN SPACES.....63

Sikorska L.B.

INDUSTRIAL CITIES OF THE UKRAINIAN BORDERLAND: FEATURES OF THEIR ORIGIN AND FACTORS OF FORMATION OF POPULATION IDENTITY.....76

SECTION 2

GEOGRAPHY OF RECREATION AND TOURISM

Bezsmertniuk T.P., Melniichuk M.M.

INTRODUCTION OF FOREIGN EXPERIENCE OF RECREATIONAL USE OF PROTECTED AREAS IN UKRAINE.....84

Vyshnevskyi V.I., Mykhalchuk I.V.

OBJECTS OF UKRAINE FOR THE POSSIBLE INCLUSION IN THE UNESCO WORLD HERITAGE LIST.....92

SECTION 3

GEOGRAPHIC EDUCATION

Melnyk I.H.

METHODOLOGICAL ASPECTS OF FORMATION OF STATISTICAL LITERACY OF STUDENTS IN COURSE OF GEOGRAPHY POPULATION STUDY AT SCHOOL.....99

СЕКЦІЯ 1
СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 911.3.477

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2413-7391/2020-13-1>

Барановський М.О.,
доктор географічних наук, професор,
професор кафедри географії, туризму та спорту
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя
Brrnm@ukr.net
ORCID: 0000-0002-0771-1126

**SMART-СПЕЦІАЛІЗАЦІЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ АКТИВІЗАЦІЇ
РОЗВИТКУ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ**

Актуальність дослідження зумовлена потребою наукового аналізу такого нового інструменту активізації розвитку регіонів України, як smart-спеціалізація. У статті коротко розкрито становлення концепції smart-спеціалізації в Європі, проаналізовано дискусійні підходи до трактування сутності її базових понять, визначено принципову відмінність smart-спеціалізації від інших механізмів активізації розвитку регіонів. Розкрито помилковість практики імплементації підходів smart-спеціалізації лише у промисловості, вказано на можливість і потребу їх використання в різних секторах економіки. Обґрунтовано доцільність реалізації концепції smart-спеціалізації в Україні, встановлено переваги, які отримають регіони від імплементації її підходів. Охарактеризовано алгоритм і методику запровадження smart-спеціалізації, які включають аналіз економічного та інноваційного потенціалів регіонів, а також процес підприємницького відкриття. Визначено кількісні критерії коефіцієнтів спеціалізації, які використовуються в Україні для виокремлення напрямків smart-спеціалізації. На основі аналізу Стратегій регіонального розвитку областей України на період до 2027 року сформовано підсумкову таблицю напрямків їх smart-спеціалізації. Виявлено особливості напрямків smart-спеціалізації в розрізі регіонів країни, головними серед яких є значна диференціація за кількістю, домінування виробництв, пов'язаних із переробленням сільськогосподарської продукції та іншої біологічної сировини, помітна залежність виділених напрямків від наявної в регіоні спеціалізації господарства. На основі аналізу секторів smart-спеціалізації встановлено, що в них зайнята незначна кількість населення (8-10%). Виявлено групи регіонів України з подібними секторами smart-спеціалізації, що може бути підґрунтям для активного співробітництва між ними. Встановлено, що на Європейській платформі розумної спеціалізації (Platform S3) наразі зареєстровані Закарпатська, Івано-Франківська, Харківська, Черкаська та Чернігівська області. Розкрито переваги smart-спеціалізації, які перетворюють її на важливий інструмент активізації розвитку регіонів України.

Ключові слова: smart-спеціалізація, регіональний розвиток, інноваційний розвиток, процес підприємницького відкриття.

Baranovskyi M.O. SMART SPECIALISATION AS A TOOL TO ACTIVATE THE DEVELOPMENT OF THE REGIONS OF UKRAINE

The relevance of the study is caused by the need for scientific analysis of such a new tool for activating the development of the regions of Ukraine as smart specialisation. The article briefly reveals the formation of the concept of smart specialisation in Europe, analyses the controversial approaches to the interpretation of the essence of its basic concepts, identifies the fundamental difference between smart specialisation and other mechanisms to enhance regions development. The article describes the erroneous practice of implementing smart specialisation approaches only in industry, indicates the possibility and relevance of their use in different sectors of the economy. The expediency of realization of the smart specialisation concept in Ukraine is substantiated; the benefits for the regions from the implementation of its approaches are defined. The article characterizes the algorithm and methods of introducing smart specialisation, which

include the analysis of economic and innovation potential of the regions, as well as the entrepreneurial discovery process. Quantitative criteria of specialisation coefficients used in Ukraine to distinguish areas of smart specialisation are defined. Based on the analysis of the Regional development strategies of the oblasts of Ukraine for the period up to 2027, a generalized table of their smart specialisation areas has been formed. The article reveals the peculiarities of smart specialisation areas in terms of regions of the country, the main ones being significant differentiation by quantity, dominance of industries related to processing of agricultural products and other biological raw materials, dependence of selected areas on existing specialisation of economy in the region. Based on the analysis of smart specialisation sectors, they were found to employ a small number of population (8-10%). Groups of regions of Ukraine with similar sectors of smart specialisation, which may be the ground for their active cooperation, have been identified. It has been established that Zakarpattia, Ivano-Frankivsk, Kharkiv, Cherkasy and Chernihiv oblasts are currently registered on the European Smart Specialisation Platform (Platform S3). The advantages of smart specialisation, which make it an important tool for intensifying the development of the regions of Ukraine, are described.

Key words: smart specialization, regional development, innovation development, entrepreneurial discovery process.

Постановка проблеми. Посилення конкурентоспроможності регіонів, ефективності функціонування їхньої економіки вже багато років є пріоритетними завданнями державної регіональної політики в Україні. Попри це, досі не вдалося нівелювати асиметричність розвитку регіонів, подолати більшість інших соціально-економічних проблем. Традиційні інструменти регіональної політики, як-то угоди регіонального розвитку чи програми підтримки проблемних територій, не дали бажаних результатів. Така ситуація зумовлює необхідність пошуку нових механізмів та інструментів активізації розвитку територій. До таких інструментів належить концепція smart-спеціалізації (розумної спеціалізації), яка успішно використовується в регіональній політиці багатьох країн Європейського Союзу. Про доцільність використання такого інструменту в регіональній політиці нашої країни почали говорити ще у 2015–2016 роках. Наразі smart-спеціалізація все активніше залучається до української практики регіонального розвитку, зокрема вона використовувалася під час розроблення Стратегій регіонального розвитку областей України на період до 2027 року. Однак на цьому шляху зроблені лише перші кроки. Ціла низка важливих та актуальних питань використання інструментарію smart-спеціалізації для активізації розвитку регіонів ще потребує детального наукового аналізу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Концепція smart-спеціалізації, яка є новим напрямком теоретичних і прикладних регіональних досліджень, була розроблена групою експертів Директорату з питань технологій

та інновацій Європейської комісії у 2008 р. Її базові засади були опубліковані у звіті даної комісії «Знання для зростання: перспективи науки, технологій та інновацій» (Foray, David, Hall, 2009), а сама концепція стала основою нової політики розвитку регіонів у Стратегії «Європа-2020» (2014–2020 роки). Для сприяння розвитку концепції smart-спеціалізації Європейською комісією створено спеціальну платформу «Smart Specialisation Platform» (S3 Platform), на якій наразі зареєстровано 177 регіонів 19 країн ЄС, а також 30 регіонів із семи країн, які не є членами ЄС. Відносна новизна даної проблематики зумовлює потребу в короткому огляді теоретичних засад і в аналізі підходів до трактування сутності поняття «smart-спеціалізація», повна назва якої «Стратегія досліджень та інновацій для розумної спеціалізації» (RIS3).

Теоретичні засади концепції smart-спеціалізації базуються на класичних теоріях, зокрема економічного зростання, еволюційної економіки, торговельної спеціалізації та неокласичної просторової економіки (Патицька, 2019; Czyzewska, Golejewska, 2014), хоча дискусії довкола цього питання ще тривають. Що ж до визначення самого поняття «smart-спеціалізація», то наразі є ціла низка його трактувань, які представлені в публікаціях закордонних (Foray, David, Hall, 2011, с. 5) та українських (Амоша, Лях, Солдак, Череватський, 2018, с. 314; Яцюк, 2018, с. 56) науковців. У більшості останніх smart-спеціалізація трактується або як новий підхід до політики в області інвестиційної діяльності, або як стратегічний підхід до економічного розвитку країн шляхом

адресної підтримки досліджень та інновацій. Для правильного розуміння сутності поняття «smart-спеціалізація» важливим є не лише визначення, а й встановлення його відмінностей від інших інструментів регіонального розвитку. Родзинкою концепції smart-спеціалізації є так зване підприємницьке відкриття – знаходження точок регіонального потенціалу для ефективного використання технологій загального призначення з метою зміни виробничої функції конкретних перспективних секторів регіональної економіки (Снеговая, 2018, с. 77). Саме таке трактування, на думку авторів даної концепції, відрізняє smart-спеціалізацію від інших інноваційних підходів, які використовуються в практиці регіонального розвитку.

Оскільки концепція smart-спеціалізації зародилася в Європі, то не дивно, що її теоретичні та прикладні аспекти найбільш детально представлені в публікаціях європейських науковців. Зasadничі основи smart-спеціалізації розкриті в роботах Д. Форей, П. Девіда та Б. Холла (Foray, David, Hall, 2009; 2011), особливості використання територіального підходу до планування інноваційної спеціалізації – в дослідженні італійських і фінських науковців (Bevilacqua, Provenzano, Pizzimenti, Maione, Cappellano, Spisto, 2015), інституційний контекст – у роботі М. Беннера (Benner, 2019). Okремо варто відзначити наукові праці, в яких розкрито особливості реалізації smart-спеціалізації в окремих регіонах Іспанії, В. Британії (Morgan, 2013), Польщі та Франції (Czyzewska, Golejewska, 2014), Румунії (Sandu, 2012), Литви (Gedminaitė-Raudonė, Vilke, Vidickienė, 2019), 15 регіонів ЄС різного рівня розвитку (Tripl, Zukauskaitė, Nealy, 2019).

В Україні дослідження smart-спеціалізації лише розгортаються. Грунтовні напрацювання з даної проблематики мають науковці Інституту економіки промисловості НАН України (Амоша, Лях, Солдак, Череватський, 2018; Вишневський та ін., 2018). Теоретичні та окремі прикладні аспекти концепції smart-спеціалізації розкрито в дослідженнях Х. Патицької (Патицька, 2019), О. Снігової (Снігова, 2018), М. Федяєвої [Федяєва, 2018], О. Яцюка (Яцюк, 2018), О. Березіної (Березіна, 2018), Т. Косенкової (Косенкова, 2017). Готовність українських регіонів до впровадження smart-спеціалізації через оцінку рівня розвитку

в них інноваційної діяльності проаналізовано в дослідженні Є. Поліщук, А. Іващенко, І. Брітченко, П. Мачашки та С. Шкарлета (Polishchuk, Ivashchenko, Britchenko, Machashchik, Shkarlet, 2019). Активну роль у просуванні концепції smart-спеціалізації в Україні відіграє Український інститут міжнародної політики. Його експерти провели низку презентацій, круглих столів, пресбрифінгів, підготували методичні матеріали з покроковою інструкцією імплементації концепції smart-спеціалізації.

Суспільно-географічні дослідження в Україні із проблематики smart-спеціалізації досі відсутні, попри те, що вона має пряме відношення до процесів регіонального розвитку. Доцільність дослідження smart-спеціалізації із суспільно-географічних позицій зумовлена також тим, що вона дозволяє побачити «нове обличчя» регіонів, що вкрай важливо для оцінки сучасної траєкторії розвитку України. Дане дослідження є однією з перших спроб розглянути зазначену проблематику з позиції суспільної географії.

Постановка завдання. Метою даної статті є аналіз особливостей smart-спеціалізації регіонів України, обґрунтування доцільності використання її підходів в практиці регіональної політики, визначення переваг smart-спеціалізації як інструменту активізації розвитку регіонів нашої країни.

Виклад основного матеріалу дослідження. Питання доцільності запровадження в Україні концепції smart-спеціалізації науковці та управлінці почали обговорювати ще 2016 р. під час підготовки нормативних документів для розроблення нової державної стратегії розвитку країни та її регіонів. Однак визначення самого поняття «smart-спеціалізація», окреслення завдань, які мають вирішуватися завдяки її впровадженню, з'явилися у відповідних нормативних документах лише у 2018 р. Дещо пізніше групою радників із впровадження державної регіональної політики в Україні (програма «U-LEAD з Європою») було також доповнено підходом smart-спеціалізації такий важливий документ, як «Методологія планування регіонального розвитку в Україні. Інструменти для розробки стратегій регіонального розвитку і планів заходів з їх реалізації (із застосуванням підходу smart-спеціалізації)».

На початковому етапі через відсутність наукових досліджень і брак практичного

досвіду концепція smart-спеціалізації мала в Україні неоднозначне трактування. Її планувалося імплементувати лише в промисловості. На помилковість такого підходу вказує О. Снігова зазначаючи, що при такому трактуванні «з поля зору випадає суто європейське розуміння smart-спеціалізації як інструменту розвитку не промисловості, а значно ширшого спектра секторів регіональної економіки, які мають перспективи при впровадженні інновацій» (О. Снігова, 2018). Обраними секторами smart-спеціалізації можуть бути й низькотехнологічні виробництва, сфера послуг, зокрема культура та креативні індустрії. Головним є перспективність інвестицій, яка сприятиме розвитку регіону.

Запровадження в практику регіонального розвитку України концепції smart-спеціалізації не було випадковим рішенням. Доцільність її реалізації зумовлена кількома причинами. По-перше, економічною інтеграцією України із загальним ринком ЄС; по-друге, очевидною ефективністю цього інструменту регіональної політики, що доведено прикладом окремих регіонів ЄС; по-третє, посиленням ваги «м'яких» конкурентних переваг над традиційними механізмами вирівнювання регіональних диспропорцій, що є світовим трендом сучасної регіональної політики; по-четверте, необхідністю залучення інвестицій та інноваційних технологій для розбудови економіки регіонів; по-п'яте, гострою потребою модернізації економіки регіонів на нових технологічних засадах; по-шосте, необхідністю визначення унікальних для кожного регіону видів економічної діяльності, які можуть стати основою для кардинального оновлення всіх аспектів життєдіяльності у них.

Детальний аналіз методики визначення smart-спеціалізації, яка розроблена експертами Європейської комісії (Platform S3) та використовується в Україні, не належить до завдань даного дослідження. Водночас для розуміння загального алгоритму і підходів до визначення галузей smart-спеціалізації доречним буде короткий огляд ключових показників, індикаторів та критеріїв, які при цьому використовуються. Методика визначення напрямків (видів) smart-спеціалізації включає оцінку економічного та інноваційного потенціалів усіх видів економічної діяльності регіону. Безпосередній відбір секторів smart-спеціалізації здійснюється на основі порогових значень

коефіцієнта спеціалізації. Він визначається за відомою формулою, яка базується на оцінці співвідношення частки певного виду економічної діяльності в регіоні до частки цього ж виду економічної діяльності в країні (Визначення..., 2019, с. 42): $LQ_x = (e_x / e) / (E_x / E)$, де LQ_x – коефіцієнт спеціалізації сектора x в регіоні; e_x – зайнятість у секторі x в регіоні; e – загальна зайнятість у регіоні; E_x – зайнятість в секторі x у країні; E – загальна зайнятість у країні. Окрім цього, при визначенні напрямків smart-спеціалізації доцільно зосередити увагу на тих видах економічної діяльності, які формують критичну масу для економіки регіону. Вона обчислюється за формулою: $CM_x = ex / e$. Щодо порогових значень коефіцієнта спеціалізації, то експерти Європейської комісії пропонують орієнтуватися на величину $LQ_x > 1,5$ для показника зайнятості та $LQ_x > 1,25$ для інших показників. Однак ця величина може коригуватися як у бік збільшення, так і у бік зменшення. Подібні варіації можливі також для показника критичної маси ($CM_x = 0,25-0,5$).

Для оцінки економічного потенціалу використовуються статичні та динамічні показники зайнятості, обсягів виробництва продукції (товарів, послуг), рівня заробітної плати за 2012-2017 роки. Інноваційний потенціал видів економічної діяльності оцінюється на основі визначення коефіцієнтів спеціалізації чотирьох показників за 2012–2014 та 2014–2016 роки: 1) інноваційність продукту; 2) інноваційність процесу; 3) організаційні інновації; 4) маркетингові інновації.

До напрямків smart-спеціалізації може бути віднесений лише той вид економічної діяльності, який відповідає визначеним критеріям спеціалізації одночасно за економічним та інноваційним потенціалами.

Визначення напрямків smart-спеціалізації регіонів України здійснювалося за активної підтримки групи експертів об'єднаного дослідницького центру Joint Research Centre (JRC) Європейської комісії. Ними була проведена оцінка секторів і видів виробництв за економічним та інноваційним потенціалами для трьох пілотних регіонів (Запорізька, Одеська та Харківська області), а також здійснена візуалізація галузевих спеціалізацій всіх регіонів України (Ровняк, 2019). Окрім цього, для представників областей України було проведено нав-

чання для опанування ними методикою визначення напрямків smart-спеціалізації. Наразі за алгоритмом і методикою Європейської комісії всі регіони України здійснили оцінку економічного та інноваційного потенціалів й орієнтовно визначалися з головними напрямками smart-спеціалізації. Вони відображені у Стратегіях регіонального розвитку областей України на період до 2027 року (табл. 1).

Матеріали даної таблиці свідчать про те, що на рівні регіонів зроблено лише перший крок щодо реалізації у них концепції smart-спеціалізації. Наразі жодна з областей немає повністю визначеної smart-спеціалізації, хоча її запровадження дає низку переваг, зокрема дозволяє: 1) отримати кошти структурних фондів ЄС для активізації розвитку регіону; 2) встановити партнерів, у т.ч. і серед регіонів країн ЄС, для спільної розбудови нових видів економічної діяльності; 3) визначити пріоритетні, найбільш модерні види економічної діяльності, які можуть розв'язати укорінені проблеми регіонів; 4) ініціювати зміни інституційного середовища в регіонах, без яких реалізація підходів smart-спеціалізації є неможливою; 5) визначити стратегічне бачення соціально-економічного розвитку регіону на засадах побудови неіндустріальної економіки; 6) зміцнити конкурентні переваги окремих видів діяльності, а не галузі загалом; 7) отримати доступ до інструментів Platform S3, який суттєво розширює можливості участі регіону в міжнародних проєктах, пошуку джерел фінансування, посилення експортної зорієнтованості економіки.

Аналіз напрямків smart-спеціалізації регіонів України дозволяє зробити певні узагальнення. По-перше, кількість напрямків спеціалізації в регіонах України є дуже різною і варіює від одного (Волинська область) до 12 (Івано-Франківська область). По-друге, існує суттєва розбіжність у видах економічної діяльності, які віднесені до smart-спеціалізації. В одних областях це конкретні виробництва (наприклад меблів чи скла), у других – галузі (машинобудування), у третіх – спеціалізовані кластери (інноваційні чи ІТ). Така ситуація є підтвердженням різного тлумачення розробниками стратегій поняття «smart-спеціалізація». По-третє, домінантним серед усіх регіонів напрямком спеціалізації є перероблення сільськогосподарської продукції та інших видів біологічної сировини (лісу). При

цьому класичне перероблення аграрної продукції доповнюється виробництвом органічної продукції, вирощуванням нішевих культур, впровадженням сучасних агротехнологій на основі ІТ. По-четверте, спостерігається помітна залежність напрямків smart-спеціалізації від наявної структури економіки, що частково суперечить європейським підходам до даного процесу. Наприклад, деревообробка, меблева промисловість, поліграфія є напрямками smart-спеціалізації у Волинській, Львівській, Рівненській областях, фармацевтика – в Луганській, Харківській областях та у м. Києві. По-п'яте, подібність напрямків smart-спеціалізації, яка дозволить регіонам поєднати свої зусилля задля реалізації поставлених завдань, посилення конкурентоздатності продукції, отримання фінансових ресурсів зі структурних фондів ЄС. По-шосте, з переліку напрямків smart-спеціалізації регіонів наразі важко оцінити рівень їхньої інноваційності. По-сьоме, в секторах smart-спеціалізації наразі зайнята незначна частина працівників, що свідчить про їх доки-що малопомітну роль в економіці регіонів. Так, у Херсонській області частка зайнятих у виробництвах smart-спеціалізації становить близько 9%, Полтавській – 4,8%, Волинській – 3,2%.

Аналіз економічного та інноваційного потенціалів, визначення пріоритетних видів економічної діяльності є лише першим, хоча й важливим етапом запровадження smart-спеціалізації. Він дозволяє регіонам України зареєструватися на Європейській платформі розумної спеціалізації (Platform S3) і в такий спосіб заявити про свої пріоритети. Така практика активно використовується країнами ЄС. Так, на Platform S3 зареєстровано 16 регіонів Польщі, спеціалізація яких об'єднана у п'ять технологічних розділів (Czyzewska D., Golejewska A., 2014).

Україна також має певні успіхи на цьому шляху. Станом на 01.09. 2020 року на Європейській Platform S3 зареєстровано п'ять регіонів нашої країни – Закарпатська, Івано-Франківська, Харківська, Чернівецька та Чернігівська області. При цьому лише для Харківської та Черкаської областей подано інформацію про їхні пріоритетні напрямки досліджень (табл. 2).

Визначені на рівні регіонів України напрямки smart-спеціалізації дають можливість перейти до наступного етапу реалізації даної концепції – етапу підприємницького відкриття (EDP).

Таблиця 1

Напрямки smart-спеціалізації регіонів України (фрагмент)

Області України	Smart-спеціалізація за видами економічної діяльності	Області України	Smart-спеціалізація за видами економічної діяльності
Вінницька	1. Розвиток індустрії лікування та оздоровлення (медичний туризм). 2. Впровадження агротехнологій з використанням ІТ-інновацій	Сумська	1. Конкурентоспроможний промисловий та аграрний комплекс регіону. 2. Стимулювання активності малого та середнього бізнесу. 3. Туристична індустрія регіону
Житомирська	1. Виробництво інших текстильних виробів. 2. Виробництво скла та виробів зі скла. 3. Виготовлення виробів із бетону, гіпсу та цементу. 4. Виробництво будівельних металевих конструкцій і виробів. 5. Виробництво меблів	Донецька	1. Стимулювання розвитку виробництв з високим рівнем доданої вартості, високоінтелектуальних і креативних індустрій. 2. Створення та розбудова індустріальних парків. 3. Розвиток сучасної системи перероблення сільськогосподарської продукції
Київська	1. Виробництво інноваційних харчових продуктів з вдосконаленими споживчими якістьми (функціональна їжа). 2. Розроблення енергоефективних рішень на основі альтернативних джерел енергії. 3. Інноваційна продукція для будівництва, дизайну та побуту. 4. Біоактивні речовини та фармацевтика для здоров'я людини	Закарпатська	1. Лісопилне та стругальне виробництво. 2. Виробництво основної хімічної продукції, добрив і азотних сполук, пластмас і синтетичного каучуку в первинних формах. 3. Виробництво гумових і пластмасових виробів. 4. Виробництво абразивних виробів і неметалевих мінеральних виробів. 5. Виробництво побутових приладів. 6. Виробництво іншої продукції
Львівська	1. Промисловість із високою доданою вартістю: машинобудування та приладобудування, текстильна та фармацевтична промисловість. 2. Біоекономіка: деревообробна та меблева промисловість, поліграфія, харчова промисловість, органічне сільське господарство, біоенергетика, біотехнології. 3. Креативні індустрії: створення креативних хабів, бізнес-акселераторів, творчих просторів і платформ, бізнес-інкубаторів, громадських просторів, освітніх і креативних кластерів	Харківська	1. Smart-спеціалізовані інноваційні кластери, що належать до сфери управління центральних органів виконавчої влади: 1.1. Енергомашинобудування. 1.2. Виробництво бронетанкової техніки. 1.3. Авіаційна промисловість. 1.4. Створення та виробництво нових матеріалів. 2. Smart-спеціалізовані інноваційні кластери, що належать до сфери управління регіональних органів виконавчої влади або знаходяться у приватній власності: 2.1. Біофармацевтичний. 2.2. Інформаційних технологій. 2.3. Креативної індустрії. 2.4. Агропереробний
Тернопільська	1. Світлотехнічна галузь. 2. Молочна продукція. 3. Виробництво нішевої та органічної продукції	Кіровоградська	1. Харчова промисловість (виробництво олії та тваринних жирів). 2. Машинобудування (виробництво машин для сільського та лісового господарства)
Луганська	1. Хімічна, біохімічна, фармацевтична галузі. 2. Відновлювальна енергетика. 3. Сільське господарство в частині розвитку альтернативних видів економічної діяльності (вирощування енергетичних культур, заліснення території, рекреаційна діяльність)	Хесонська	1. Перероблення сільськогосподарської продукції (перероблення та консервування фруктів та овочів; виробництво олії та тваринних жирів; виробництво молочних продуктів; виробництво інших харчових продуктів; виробництво напоїв). 2. Розвиток медичного туризму. 3. Розвиток креативної індустрії

Таблиця 2

Пріоритетні напрямки досліджень Черкаської та Харківської областей, які розміщені на Platform S3

Черкаська область		Харківська область
Напрямок	Назва	Напрямок
Екологічна безпека та збереження довкілля	Поліпшення водних об'єктів, атмосферного повітря та вдосконалення поводження з відходами, розвиток екологічної мережі, природно-заповідного фонду, збереження біологічного та ландшафтного різноманіття та створення умов для покращення довкілля.	Ресурсні матеріали. Біоекономіка та біотехнологія. Енергетика та енергетичне машинобудування. Аерокосмічні технології. Інформаційні та комунікаційні технології. Здорове суспільство.
Підвищення енергоефективності	Використання енергоефективних та ресурсоощадних технологій.	
Розвиток сільських територій	Диверсифікація структури виробництва сільського господарства, вдосконалення перероблення продукції, розвиток сільських територій та приміських зон.	

Складено за джерелом: URL : <https://s3platform.jrc.ec.europa.eu/regions/UA1/tags/UA1>

Його сутність полягає в активному залученні до процесу остаточного визначення напрямків smart-спеціалізації бізнес-спільнот, науковців, представників громадських організацій. Саме завдяки поєднанню зусиль влади, бізнесу та науки реалізація концепції smart-спеціалізації може стати реальним механізмом структурної трансформації економіки та активізації розвитку регіонів. Наразі в жодному регіоні України ще не завершено процес підприємницького відкриття.

Як уже зазначалося, smart-спеціалізація є важливим механізмом реалізації нових завдань регіональної політики в Україні. Міністерством розвитку громад і територій України, регіональними органами управління вона розглядається як інструмент активізації розвитку окремих територій країни. Саме smart-спеціалізація дозволяє визначити в кожному регіоні найбільш перспективні види економічної діяльності, які можуть стати каталізатором структурних змін, забезпечити зростання конкурентоспроможності окремих територій. Саме її підходи дають можливість виявити та активізувати розвиток інноваційних виробництв, залучивши до цього процесу представників бізнесу та науковців. Зрештою, smart-спеціалізація відкриває для регіонів України можливості для міжнародного співробітництва, доступу до фінансових ресурсів структурних фондів ЄС. Важливими є також соціальні аспекти імплементації підходів smart-спеціалізації. Йдеться про створення

нових робочих місць у високотехнологічних виробництвах, зростання доходів населення, покращення екологічної ситуації, покращення якості людського капіталу тощо.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Smart-спеціалізація є важливим інструментом активізації розвитку регіонів, свідченням чого є досвід її ефективного використання в країнах ЄС. В Україні зроблені лише перші кроки на шляху до імплементації її положень. За підтримки міжнародних партнерів в усіх регіонах України здійснено оцінку економічного та інноваційного потенціалів і визначено пріоритетні напрямки smart-спеціалізації, які відображені в Стратегіях регіонального розвитку областей на період до 2027. Їх аналіз свідчить про домінування в регіонах тих напрямків smart-спеціалізації, які пов'язані з переробленням аграрної продукції, а також про помітну залежність цих напрямків від наявної структури економіки. Досі незначною є частка зайнятих в галузях smart-спеціалізації (8-10 %). Подальша імплементація в Україні підходів smart-спеціалізації дає регіонам України цілу низку переваг, серед яких і можливість використовувати ресурси Європейської платформи розумної спеціалізації (Platform S3), де вже зареєстровано п'ять областей. Наразі в Україні розпочався другий етап імплементації підходів smart-спеціалізації – процес підприємницького відкриття. Його головною метою є поєднання зусиль влади,

бізнесу та науки для визначення найбільш перспективних, інноваційних видів діяльності, які мають стати основою структурних трансформацій та створення в регіонах України неіндустріальної економіки. Саме ці заходи дозволять підвищити конкурентоспроможність регіонів та активізувати їхній розвиток.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Амоша, О., Лях, О., Солдак, М., Череватський, Д. (2018). Інституційні детермінанти впровадження концепції смарт-спеціалізації: приклад старопромислових регіонів України. *Журнал Європейської економіки*, Т. 17, № 3(66), 310–344. [Amosha O., Lyakh O., Soldak M., Cherevatskyi D. Institutional determinants of implementation of the smart specialization concept: case for old industrial coal-mining region in Ukraine. *Jornal of European economy*, Vol. 17, № 3(66), 310–344].
2. Березина, О.Ю. (2018). Смарт-спеціалізація для покращання умов життя домогосподарств: Європейський досвід. *Економіка і організація управління*, 4 (32), 35–43. [Berezina O. Yu. European experience of smart specialization for improving household living conditions. *Economics and organization of management*, 4(32), 34–43]. Doi: 10.31558/2307-2318.2018.4.4 (дата звернення: 22.08.2020).
3. Визначення основних напрямків смарт-спеціалізації міста Києва. Звіт про результати надання дослідницьких послуг. Київ, 2019. 313 с. [Defining the main areas of smart specialisation of Kyiv. Report on the results of research services. Kyiv : IEF, 2019. 313 p.]. URL : https://dei.kyivcity.gov.ua/files/2019/10/22/Zvit_dosl.pdf (дата звернення: 22.08.2020).
4. Косенкова, Т.В. (2017). Перспективи розвитку smart-спеціалізації у Харківській області. *Соціальна економіка*, 53(1), 76–80. [Kosenkova T. Prospects for development of smart specialization in Kharkiv region. *Social economics*, 53(1), 76–80].
5. Патицька, Х.О. (2019). Стратегія смарт-спеціалізації в контексті забезпечення конкурентоспроможності регіону: теоретичний аспект. *Електронне наукове фахове видання «Ефективна економіка»*, 11, 1–9. [Patytska Kh.O. Smart specialization strategy in the context of regional competitiveness: theoretical aspect. *Efektivna ekonomika*, (Online), 11, 1-9]. DOI: 10.32702/2307-2105-2019.11.53 (дата звернення: 22.08.2020).
6. Ровняк, О. (2019). Галузева спеціалізація регіонів України. URL : <https://public.tableau.com/profile/oleksandr.rovnyak#!/vizhome/8765/LQproduction?publ%20ish=yes>. [Rovnyak O. Industrial Specializations of Regions of Ukraine. URL : <https://public.tableau.com/profile/oleksandr.rovnyak#!/vizhome/8765/LQproduction?publ%20ish=yes>] (дата звернення: 22.08.2020).
7. Смарт-промисловість в епоху цифрової економіки: перспективи, напрями і механізми розвитку : монографія (2018) / В.П. Вишневецький, О.В. Вієцька, О.М. Гаркушенко, С.І. Князев, О.В. Лях, В.Д. Чекина, Д.Ю. Череватський; за ред. акад. В.П. Вишневецького. ІЕП. Київ, 192 с. [Smart-industry in the era of digital economy: prospects, directions and mechanisms of development: a monograph / [Vyshnevsky V.P., Viyetska O.V., Garkushenko O.M., Knyazev S.I., Lyakh O.V., Chekina V.D., D.Yu. Cherevatsky D.Yu.]; Ed. by acad. V.P. Vyshnevsky; NAS of Ukraine, ІЕП. Kyiv, 192 p.].
8. Снігова, О. (2018). Smart-спеціалізація та stupid-реалізація. Шлях для економічного відродження регіонів, якого не можна втрачати. URL : https://zn.ua/ukr/economics_of_regions/smart-specializaciya-ta-stupid-realizaciya-276489_.html. [Snihovaya E.Yu. Smart-specialization and stupid implementation. A way for the economic revival of the regions, which cannot be lost. URL : https://zn.ua/ukr/economics_of_regions/smart-specializaciya-ta-stupid-realizaciya-276489_.html] (дата звернення: 22.08.2020).
9. Снеговая, Е.Ю. (2018). Раскрытие потенциала смарт-специализации для преодоления региональной структурной инертности в Украине. *Економіка України*, 8(673), 75–87. [Snehovaya E.Yu. Smart specialization potential revealing for the overcoming of regional structural inertness in Ukraine. *Economy of Ukraine*, 8(673), 75–87].
10. Федяєва, М.С. (2018). «Розумна» спеціалізація як інструмент трансформації національної економіки (теоретичний аспект). *Причорноморські економічні студії*, 26-1, 87–92. [Fedyayeva M.S. «Smart» specialization as an instrument for transformation of the national economy (theoretical aspects). *Black sea economic studies*, 26-1, 87–92].
11. Яцюк, О.С. (2018). Смарт-спеціалізація розвитку регіону як важливий напрям підвищення його конкурентоспроможності та інноваційної активності. *Науковий вісник ІФНТУНГ. Серія: Економіка та управління в нафтовій і газовій промисловості*, 2(18), 54–60. [Yatsiuk O. S. Smart-specialisation of regional development as an important direction of improvement its competitiveness and innovative activit. *Scientific Bulletin IFNTUNG. Series: Economics and Management in the Oil and Gas Industry*, 2(18), 54-60]. DOI: 10.31471/2409-0948-2018-2(18)-54-60 (дата звернення: 22.08.2020).
12. Benner, M. (2019). Smart specialization and institutional context: the role of institutional discovery, change and leapfrogging. *European Planning Studies*, Vol. 27, No. 9, 1791–1810. <https://doi.org/10.1080/09654313.2019.1643826> (дата звернення: 22.08.2020).
13. Bevilacqua, C., Provenzano, V., Pizzimenti, P., Maione, C., Cappellano, F., Spisto A. (2015). Smart specialization Strategy: the territorial dimension of research and innovation regional policies / Europe and its regions Inequalities, human capital, policies for competitiveness. Contribution in conference, 1–24.
14. Czyzewska, D., Golejewska, A. (2014). Advancement of Polish and French regions in the process of smart specialisation / Conference: 54th Congress of the European regional Science Association: «Regional development & globalisation: Best practices», 1–19.
15. Foray, D., David, P.A., Hall, B.H. (2011). Smart specialization: from academic idea to political

instrument, the surprising career of a concept and the difficulties involved in its implementation. Management of technology & entrepreneurship institute. MTEI Working Paper. Lausanne, 1–16.

16. Foray, D., David, P.A., Hall, B.H. (2009). Smart Specialization: The Concept /Knowledge for Growth. Prospects for Science, Technology, and Innovation. Selected papers from Research Commissioner Janez Potochnk's Expert Group, 20–24.

17. Gedminaitė-Raudonė, Z., Vilke, R., Vidickienė, D. (2019). Unused potential for smart specialization development through collaboration: Lithuanian case. *Agricultural Economics – Czech*, 65(10), 463–469. <https://doi.org/10.17221/98/2019-AGRICECON> (дата звернення: 22.08.2020).

18. Morgan, K. (2013). The regional state in the era of Smart Specialisation. *Basque Journal of Economics*. Vol. 83(02), 103–126.

19. Polishchuk, Ye., Ivashchenko, A., Britchenko, I., Machashchik, P., Shkarlet, S. (2019). European smart

specialization for Ukrainian regional development: path from creation to implementation. *Problems and Perspectives in Management*, Volume 17, Issue 2, 376–391. [http://dx.doi.org/10.21511/ppm.17\(2\).2019.29](http://dx.doi.org/10.21511/ppm.17(2).2019.29) (дата звернення: 22.08.2020).

20. Sandu, S. (2012). Smart specialization concept and the Status of its implementation in Romania. *Procedia Economics and Finance*. Vol. 3, 236–242. [https://doi.org/10.1016/S2212-5671\(12\)00146-3](https://doi.org/10.1016/S2212-5671(12)00146-3) (дата звернення: 22.08.2020).

21. Trippel, M., Zukauskaitė, E., Healy, A. (2019). Shaping smart specialization: the role of place-specific factors in advanced, intermediate and less-developed European regions. *Regional Studies. Forthcoming special issue: Smart specialisation and innovation in Europe*. <https://doi.org/10.1080/00343404.2019.1582763> (дата звернення: 22.08.2020).

Стаття надійшла до редакції 02.09.2020.

The article was received 02 September 2020.

УДК 911.375

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2413-7391/2020-13-2>

Бикова М.Д.,
кандидат географічних наук,
асистент кафедри туризму
Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова
mariya_bykovad@ukr.net
ORCID: 0000-0002-9213-2590

Щабельська В.Г.,
кандидат географічних наук, доцент,
завідувач кафедри географії
Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова
schabelska_v@ukr.net
ORCID: 0000-0002-1874-4900

ЖИТЛОВА ЗАБУДОВА ВИРОБНИЧИХ ТЕРИТОРІЙ КИЄВА: СУЧАСНІ ПІДХОДИ ТА ПРОБЛЕМИ

У статті проаналізовано зміни, що відбуваються у структурі забудови виробничих територій Києва в умовах постіндустріальних трансформацій. Проведено аналіз та узагальнено результати наукових досліджень щодо питання житлової забудови на ділянках промислових районів та зон Києва, які зазнали процесів деіндустріалізації і в подальшому були реорганізовані під будівництво житла. Визначено виробничі території, де частка житлової забудови виявилася найвищою, з'ясовано чинники, що її зумовили. Проаналізовано закономірності розміщення житлових комплексів – еліт-, бізнес-, комфорт- та економ-класу. З'ясовано, що основним критерієм вибору місця для житлової забудови залишається транспортна доступність для індивідуального та громадського транспорту і відповідно виявлено взаємозв'язок між вартістю житла та його розміщенням. Доведено, що позитивні зміни полягають у реабілітації закинутих територій, збільшенні житлової забудови, зростанні кількості об'єктів третинної сфери (торгівлі, офісних та бізнес-центрів, шкіл, дитячих садків, кафе, ресторанів тощо), будівництві підземних паркінгів, створенні рекреаційно-оздоровчих зон та формуванні публічних просторів. У цілому це створює комфортне середовище для проживання населення. Аналіз висвітлив і проблеми, що пов'язані з будівництвом житла в межах виробничих територій. Це стосується, в першу чергу, ущільнення житлової забудови поблизу станцій та вздовж ліній метрополітену в центральній та середній зонах міста, що негативно позначається на транспортній системі в період пікових перевезень пасажирів. Зростання поверховості житлової забудови особливо в районах поблизу історичних місць столиці спотворює архітектурно-ландшафтний ансамбль і жодним чином не відповідає концепції просторового розвитку сучасного міста. Зосереджена увага і на зростанні міграційних потоків робочої сили, що стало результатом значного територіального розриву між місцями проживання та праці. Звісно, в окремих випадках проблеми пов'язані з екологічною ситуацією через недостатньо якісно проведену реабілітацію територій, де розміщувалися шкідливі виробництва, або через ущільнення забудови, близькість до вантажо- та пасажиронапружених транспортних коридорів.

Ключові слова: Генеральний план, постіндустріальна трансформація, житло, виробничі території, деіндустріалізація.

Bykova M.D., Schabelska V.H. RESIDENTIAL DEVELOPMENT OF KYIV INDUSTRIAL TERRITORIES: MODERN APPROACHES AND PROBLEMS

The article analyses the changes that are taking place in the construction structure of Kyiv industrial territories during the post-industrial transformations. Analysed and summarised the results of research on the issue of residential development in Kyiv industrial areas which have experienced deindustrialisation process and were later reorganised for housing construction. Defined the industrial territories, where the share of residential development was the highest and revealed the factors that caused it. The patterns of

the residential complexes distribution of elit-, business-, komfort- and economy class were analysed. It was found out that the main criterion for choosing a place for dwelling remains transport accessibility for individual and public transport and the correlation between the housing price and location. It was proved that the positive changes mean the rehabilitation of abandoned areas, increasing the housing development and the number of tertiary facilities (trade, office and business centers, schools, kindergartens, cafes, restaurants, etc.), construction of underground parking, the creation of recreational and health zones and the formation of public spaces. This creates a comfortable living environment for the population. The analysis highlighted the problems associated with the housing construction within industrial areas. This means primarily the higher density of housing development near stations and along subway lines in the central and middle zones of the city, which negatively affects the transport system during peak passenger traffic. The growing number of housing storeys especially in the areas near the historic sites of the capital spoils the architectural and landscape ensemble and doesn't correspond to the concept of modern city spatial development. The attention is also paid on the growth of the labour flows migration, which is the result of a significant territorial gap between places of residence and work. In some cases, the problems are related to the environmental situation due to the insufficient quality rehabilitation of areas where harmful industries were located, or due to the higher density of housing development, closeness to the freight and passenger traffic corridors.

Key words: General Master Plan, post-industrial transformation, dwelling, industrial territories, deindustrialisation.

Постановка проблеми. Сучасні міста як складні та динамічні соціально-економічні системи в умовах розвитку постіндустріального суспільства зазнають масштабних трансформацій. У Києві, на відміну від великих міст країн Західної Європи та Північної Америки, значно пізніше розпочалися постіндустріальні трансформації. За порівняно короткий проміжок часу столиця в умовах формування елементів ринкової економіки зазнала багатоаспектної трансформації просторової організації та функцій. Було ліквідовано або винесено за межі Києва окремі промислові підприємства, переважно із центральної та середньої зон міста. Відповідно, з'явилася можливість використання закинутих ділянок під нову забудову, що відповідає стратегічним завданням просторової організації міста. Водночас відбулося зростання кількості об'єктів сфери послуг та її частки у структурі економіки міста до 87%. Столиця, як і інші постіндустріальні міста, зіткнулася з дефіцитом територій під інноваційні виробництва, третинну сферу, житло, транспортну інфраструктуру, рекреаційно-оздоровчі зони і публічні простори.

Консолідація житлової забудови на виробничих територіях у зв'язку зі знесенням промислових будівель є економічно доцільною, оскільки, втративши основну функцію у зв'язку з деіндустріалізацією, вони залишаються інвестиційно привабливими через особливості розміщення та наявність інженерної інфраструктури. Варто зазначити, що столиця не може повністю втратити промислову функцію, а

тому важливим залишається питання реіндустріалізації окремих виробничих територій і відведення ділянок для створення інноваційних високотехнологічних виробництв. Проведені дослідження підтвердили, що потребує свого вирішення проблема, пов'язана з розробкою перспективних детальних схем розвитку кожної виробничої території, щоб Київ став інноваційним центром України, а не перетворився на місто суцільної житлової забудови.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема дослідження житлової забудови є багатоаспектною, оскільки житло є однією з найважливіших складових частин для реалізації людиною своїх життєвих потреб. Проблематиці дослідження постіндустріальної трансформації просторової організації економіки міст та особливостей житлової забудови увагу приділяють архітектори, містобудівники, економісти, соціологи, географи. У вітчизняній науковій літературі є певні напрацювання з дослідження просторової трансформації міського простору та виробничих територій (Підгрушній, Бикова, 2019), житлової забудови (Мезенцев, Стеблецька, 2017), географічних особливостей архітектурно-планувального розвитку Києва та Київського регіону (Палеха, 2017). Слід відзначити теоретичні та практичні дослідження ринку житлової забудови Києва (Запотоцька, Запотоцький, Горин, 2017). Водночас системні дослідження територіальної організації житлової забудови в межах виробничих територій недостатні.

Постановка завдання. Головним завданням даного суспільно-географічного дослідження є аналіз структури забудови виробничих територій Києва, з'ясування особливостей житлової забудови в межах промислових зон і районів залежно від їх розміщення в центральній, серединній та периферійній зонах столиці. Аналіз просторових змін у житловій забудові дає можливість оцінити позитивні і негативні наслідки у контексті постіндустріальної трансформації міського простору.

Виклад основного матеріалу дослідження. Стратегія забудови Києва у ХХ столітті реалізовувалася відповідно до Генеральних планів розвитку міста, яких за радянський період було прийнято чотири. Зі здобуттям у 1991 р. незалежності України був прийнятий новий Генплан (2002 р.), розрахований на період до 2020 р. Кожен із Генпланів заклав основи сучасної територіально-планувальної структури міста. Нині на стадії обговорення і затвердження перебуває проект Генплану розвитку м. Києва та його приміської зони до 2025 р., в якому передбачається збільшення житлового фонду столиці (Генеральний план розвитку м. Києва та його приміської зони до 2025 року (проект), 2015).

У науковій літературі та на ринку житлової нерухомості часто вживається поняття «житло». У зв'язку із цим акцентуємо увагу на найбільш вдалому його визначенні, яке представлено у Цивільному кодексі України ст. 379, де зазначено, що «житлом фізичної особи є житловий будинок, квартира, інші приміщення, призначені для постійного проживання (Цивільний кодекс України, 2020). Щодо класифікації житла, то використовуються різні критерії за якими вона здійснюється. Із позиції суспільно-географічних досліджень варто звернути увагу на класифікацію, розроблену Українською будівельною асоціацією, яка виділяє 5 класів житла: соціальне, економ, бізнес, преміум і де-люкс. Два останні класи часто об'єднують в одне поняття – еліт-житло (Українська будівельна асоціація, 2006). Одним із критеріїв, що покладений в основу представленої класифікації, є територіальне розміщення, яке позначається на комерційній привабливості житлової забудови. Кожен клас житла має відповідно до встановлених норм певні будівельні і технічні характеристики, які

також впливають на його вартість. Зрозуміло, що житло повинно бути комфортним для проживання населення та реалізації його потреб.

У розвитку містобудування Києва важливим етапом стало будівництво житлових масивів за типовими проектами індустріальними методами, яке розпочалося у другій половині 1950-х рр. Першим таким житловим масивом був Першотравневий, де під забудову відведено 15% території, 57% – під зелені насадження і 28% – під проїзди і вулиці. Ще одним прикладом є житловий масив Русанівський, де 41% площі займали зелені насадження та водне дзеркало каналу. Водночас значна увага зверталася не лише на озеленення та благоустрій території, а й будівництво дитячих та спортивних майданчиків, магазинів, об'єктів побутової сфери (Шулькевич, Дмитренко, 1978). Необхідно зазначити, що протягом наступних років були збудовані житлові масиви Чоколівка, Нивки, Лісовий, Воскресенка, Відрадний, Академмістечко, Нова Дарниця, Микільська Борщагівка, Дарниця, Виноградар, Оболонь, Троєщина тощо. Важливим залишалось те, що значна частка площ цих житлових масивів продовжувала резервуватися під соціальну інфраструктуру, рекреаційні зони.

Загалом площа житлового фонду Києва в 2017 р. досягла 63,4 млн м². Серед регіонів України столиця посідає друге місце за введенням в експлуатацію житла. У 2017 р. частка міста склала 17% від загальної площі житла зданого в експлуатацію в Україні, проти 14,3% у 2016 р. За рахунок будівництва нових житлових будинків та реконструкції існуючого житлового фонду в експлуатацію у 2017 р. житла здано на 29,9% більше, ніж у 2016 р. У розрахунку на 10 тис. постійного населення площа прийнятого в експлуатацію житла склала 6000,8 м², проти 2199,3 м² в Україні (Будівництво житла та об'єктів соціальної сфери у місті Києві, 2018). Середня забезпеченість житловою площею досягла 22 м² на особу, що значно нижче, ніж в країнах ЄС (42,5 м² на особу) (European Commission, 2017). Як свідчать дослідження, житловий фонд 77% домогосподарств столиці було збудовано у 1960–1980-х рр., і лише 15% – після 1991 р. Нині основним джерелом фінансування будівництва житла є кошти фізичних осіб. За рахунок державного бюджету у 2017 р.

збудовано лише 0,2% від загальної кількості зданого у столиці житла.

Реалії початку XXI століття в Києві виявилися такими, що території, зарезервовані і не використані своєчасно під заплановану соціальну інфраструктуру та рекреаційно-оздоровчі зони, почали досить активно і часто незаконно забудовуватися житловими будинками. Проте хаотичне ущільнення житлової забудови в межах наявних житлових масивів, і доведення старої історичної забудови до аварійного стану, а в подальшому зведення на її місці багатоповерхівок, ігнорування законодавчих норм – не забезпечувало необхідних для міста темпів будівництва.

Постіндустріальні трансформаційні процеси в економіці столиці змінили підходи до житлової забудови, що є досить важливим для жителів урбанізованих територій. У процесі деіндустріалізації в Києві з'явилися значні ділянки зі зруйнованими промисловими підприємствами, які поступово перетворилися на так звані «браунфілди», фактично «мертві зони» виробничих територій. Зважаючи на те, що місто має обмежені можливості для відведення земельних ділянок під житлову забудову, резервом для реалізації будівельних проектів в умовах деіндустріалізації виступили виробничі території.

Слід наголосити, що реорганізація виробничих територій під житлову забудову ще не набула у столиці значного поширення, на відміну від інших європейських міст. Серед європейських країн прикладом є Німеччина, де в межах промислових ділянок і портових територій річки Шпрее (м. Берлін) були збудовані житлові райони; на берегах озера Шпандау – новий житловий район з соціальною інфраструктурою (Демидова, 2010). Це дозволило здійснити реабілітацію територій та сформувати відкриті публічні простори. Дослідження свідчать, що в Києві відбувається поступове зростання частки житлової забудови в межах виробничих територій, і зумовлено це зростанням попиту на нове якісне та комфортне житло на ділянках зі зручним транспортним сполученням.

У Києві вартість землі у межах виробничих територій відрізняється залежно від місця їх розташування в центральній, середній та периферійній зонах. Навіть у межах однієї виробни-

чої території цінова категорія окремих ділянок під житлову забудову може бути різною, що зумовлено їх розміщенням. На наш погляд, це не випадковість через проблеми транспортної системи столиці, яка особливо в пікові періоди характеризується значним перевантаженням основних транспортних коридорів. Водночас розміщення житлової забудови на територіях зі зручним транспортним сполученням забезпечує її конкурентоздатність на ринку житла та відповідно формує ринкову ціну.

Нині в місті збудовано або знаходиться на етапі будівництва понад 50 житлових комплексів від еліт- до економ- класу на територіях очищених від старих промислових об'єктів. Для з'ясування змін, які відбулися у структурі забудови виробничих територій та ділянок окремих промислових підприємств столиці за період з 1990 по 2020 рр., на основі наборів геопросторових даних виконаний ГІС-аналіз із застосуванням інструментів геобробки у середовищі ArcMap. У результаті визначено площі територій, які змінили функціональне призначення з виробничого на житлове. Так, у 1990 р. житлова забудова у більшості промислових зон і районів практично була відсутня, а в межах окремих із них розміщувалися житлові будинки, які були збудовані ще до їх формування або на початковому етапі. За результатами проведених нами розрахунків частка житлової забудови територій промислових зон і районів та дисперсно розташованих за їх межами промислових підприємств досягла у 2020 р. 2,8% від їх загальної площі. За розрахунками під житлову забудову використано 2,3% території промислових зон і районів та 7,5% дисперсно розташованих за їх межами підприємств (рис. 1).

Найвища частка житлової забудови досягнута в Центральному промисловому районі, де вона складає 31%. Основними чинниками такого зростання залишається престижність центральної частини міста і попит на житло високої цінової категорії, що відповідає сучасним стандартам та зручна транспортна доступність. Ціна на квартири, що збудовані на місці промислових підприємств в Центральному промисловому районі, складає в середньому 2,0–3,0 тис. доларів США за 1 м² проти 500–600 доларів США в промислових районах, які розташовані в периферійній зоні міста.

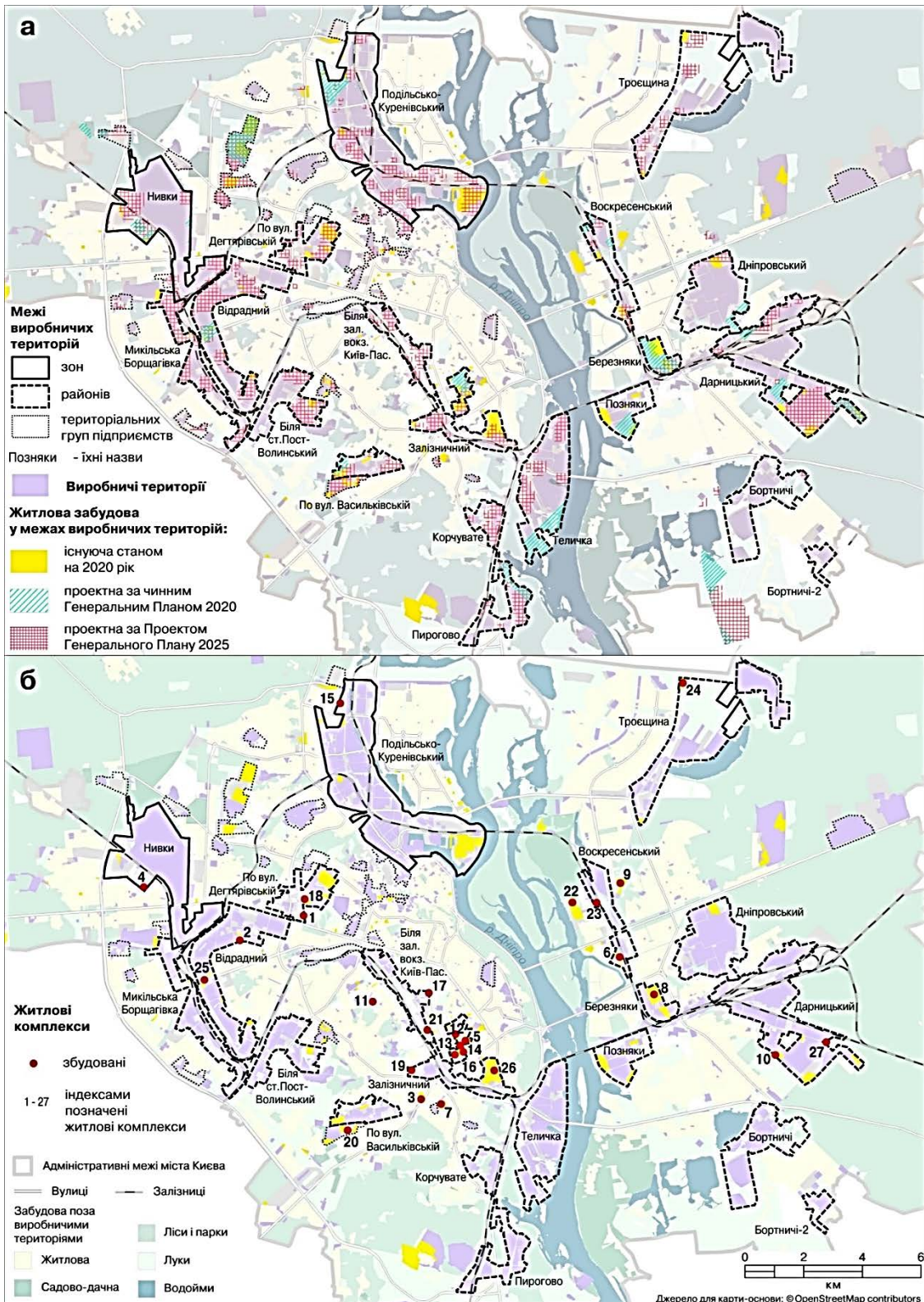

Рис. 1. Житлова забудова Києва: а) житлова забудова у межах виробничих територій; б) житлові комплекси збудовані у межах виробничих територій

Індексами позначено житлові комплекси: 1 – Crystal Park; 2 – L-квартал; 3 – Park Avenue; 4 – Академ Парк; 5 – Бульвар фонтанів; 6 – Галактика; 7 – Голосієво; 8 – Комфорт Таун; 9 – Паркові озера; 10 – Поліський; 11 – Пори року; 12 – Престиж Хол; 13 – Французький квартал 2; 14 – Французький квартал; 15 – Яскравий; 16 – Central Park; 17 – Chicago Central House; 18 – Cosmopolitan; 19 – The Lakes; 20 – Амурський (Lemonade); 21 – Бруклін; 22 – ЖК вул. Є. Маланюка; 23 – Каховська; 24 – Милославичі; 25 – ЖК на проспекті Комарова; 26 – Новопечерські Липки; 27 – Оберіг

У Центральному промисловому районі спостерігається і найвища концентрація житлових комплексів еліт-класу переважно на ділянках поблизу станцій «Палац Україна» та «Либідська», де вільних площ для житлової забудови нині практично не залишилося.

В останні роки житлове будівництво інтенсивно відбувається в межах промислових районів «Березняки», «Залізничний», «По вулиці Дегтярівській», де частка житлової забудови за нашими розрахунками складає відповідно 28,4; 24,2 та 20,6% від їх загальної площі. Показовим є те, що зростає частка житлової забудови і в найстарішій за часом формування Подільсько-Куренівській промисловій зоні, де концентрується значна кількість закинутих виробничих майданчиків промислових підприємств, які припинили свою діяльність. Територія цієї зони має досить вигідне положення завдяки наявності лінії метрополітену та зручному транспортному сполученню з центральною частиною міста. Тут є можливості для формування рекреаційних зон завдяки близькості до головної водної магістралі – Дніпра. На території промислової зони залишилися ділянки, які в 1970–1980-ті рр. резервувалися під соціальну інфраструктуру, а нині можуть використовуватися і під житлову забудову. Слід наголосити, що спостерігається зростання житлової забудови на промислових територіях, які змінюють функціональне призначення та розміщуються в зовнішній частині серединної зони і на периферії (промислові райони «Дарницький» та «Позняки», промислова зона «Нивки»).

Основним аспектом нашого дослідження є виявлення та узагальнення характерних особливостей розміщення в межах виробничих територій житлової забудови еліт-, бізнес-, комфорт- і економ-класу та чинників, що їх зумовлюють. Нині в Києві реалізовано низку проектів перепрофілювання деградованих та розчищених від промислових об'єктів ділянок виробничих територій під житлову забудову, яка задекларована забудовниками як еліт-клас. Оскільки в Україні відсутня єдина загальноприйнята класифікація житлової нерухомості, то забудовники досить вільно трактують поняття забудова еліт-класу. Якщо ж посилатися на критерії до елітного житла запропоновані Інститутом розвитку міст, то воно повинно розташовуватися в централь-

них районах міста (але не на магістралях), бути віддаленим від виробничих територій і підприємств (Калашнікова, 2015). У такому разі житлові комплекси, що будуються на реабілітованих ділянках, де розміщувалися промислові підприємства, не можуть відноситися до даного сегменту. Подібні розбіжності зустрічаються досить часто. Так, наприклад, на початку будівництва житловий комплекс «Французький квартал-2» з урахуванням комфортності житла був задекларований як еліт-клас, а нині на ринку житлової нерухомості квартири продаються як бізнес-клас (рис. 2). У пішохідній доступності до станцій метрополітену «Палац Україна», «Либідська», «Дружби народів», під будівництво житлового комплексу «Престиж Холл» використана територія торгово-промислової фірми «Україна»; «Бульвар фонтанів» – фірми «Укрвино» (промисловий район «Центральний») (рис. 3).

Рис. 2. ЖК «Французький квартал-2» (фото авторів)

Рис. 3. ЖК «Бульвар фонтанів» (фото авторів)

Житловий комплекс еліт-класу «Crystal Park» збудований на території заводу «Фотон» поблизу парку Пушкіна та станції метрополітену «Шулявська» (промисловий район «По вулиці Дегтярівській»). Щодо об'єктів житлової забудови такого класу, то все частіше вживається термін «місто у місті», оскільки одночасно планується будівництво об'єктів соціальної інфраструктури (бізнес-центрів, офісних приміщень, торговельних центрів, ресторанів, кафе, салонів краси, дитячих садків, шкіл, стадіонів, фітнес-клубів, відділень банків тощо), підземних паркінгів. Зрозуміло, що райони житлової забудови даного типу – це створення багатофункціонального середовища з відповідним рівнем забезпечення об'єктами інфраструктури, віддаленість від промислових підприємств, зручність транспортного положення, можливості для формування відкритих публічних просторів, реабілітація території, екологічна безпека тощо. Водночас проведені польові дослідження ділянок житлових комплексів еліт-класу, що споруджені в межах виробничих територій, свідчать про значне ущільнення забудови, скупчення висотних будинків на невеликій території, хронічний дефіцит вільних площ (рис. 2). Це обмежує можливості для формування відкритих публічних просторів та рекреаційно-оздоровчих зон і погіршує екологічний стан навколишнього середовища. Іноді заплановані об'єкти третинної сфери не завжди вчасно вводяться в експлуатацію. Таким прикладом є зданий в експлуатацію житловий комплекс «Crystal Park», де для забезпечення потреб населення та створення додаткових робочих місць лише заплановано будівництво торговельно-офісного і офісного центрів, дитячого садка, школи, банків, магазинів. Зростання чисельності жителів та залучення додаткової робочої сили у зв'язку зі збільшенням кількості об'єктів третинної сфери, посилює міграційну активність населення та відповідно навантаження на транспортну інфраструктуру. Очевидним є те, що деіндустріалізація, яка позначається на кількості зайнятих в промисловому виробництві даних територій, та висока цінова категорія житла, яке спроможні придбати заможні категорії населення, впливає на соціальний склад населення.

Дослідження останніх років дають підстави констатувати, що для будівництва елітного житла комерційно привабливими є виробничі

території, які концентруються переважно в центральній зоні та прилеглий до неї частині серединної. Вони знаходяться порівняно недалеко від центрального ядра міста, характеризуються транспортною зручністю для індивідуального та громадського транспорту (це стосується напрямку магістралей, їх доступності та інтенсивності, структури транспортних потоків), позиціонуються на ринку житла як екологічно безпечні та престижні. На наш погляд, віднесення охарактеризованої житлової забудови до еліт-класу залишається дискусійним через низку зазначених вище проблем.

В умовах трансформації виробничих територій у столиці вже є приклади будівництва житлових комплексів бізнес-класу. До них відноситься житловий комплекс «Французький квартал-2», що будується на території тролейбусного депо № 1 поблизу станції метрополітену «Либідська» і який згідно із планами забудовника повинен складатися з 12 будинків 9–24 поверхів (промисловий район «Центральний») (рис. 2). На території Державного підприємства «Преса України» в п'ятихвилинній доступності автомобільним транспортом до станцій метрополітену «Либідська», «Палац Україна» та «Дружби народів» розташований житловий комплекс «Французький квартал».

Дедалі більшого поширення у Києві набуває будівництво житлових комплексів бізнес-класу, які відносяться до так званої «точкової забудови». Вони знаходяться на реабілітованих територіях ліквідованих промислових підприємств, що розміщувалися поза межами промислових зон та районів. Такими прикладами є такі житлові комплекси: «Голосієво», що збудований на місці виробничих територій зачиненого Голосіївського заводу будівельних матеріалів і конструкцій (Голосіївський адміністративний район); «Пори року» – автотранспортного підприємства (Солом'янський адміністративний район); «Паркові озера» – заводу «Агромаш» (Дніпровський адміністративний район).

На наш погляд, враховуючи позитивні наслідки від такої житлової забудови для реабілітації території, варто звернути увагу і на проблеми, які при цьому виникають. Зокрема, незважаючи на високу цінову категорію даних житлових комплексів, ділянки відведені під їх забудову мають незначні площі. В умовах комерціалізації ринку землі відбувається

ущільнення забудови за рахунок концентрації значної кількості багатоповерхових будинків. Через обмеженість площ для забезпечення потреб жителів цих комплексів споруджуються лише окремі об'єкти соціальної інфраструктури, що посилює навантаження на існуючі. Посилення міграційних потоків робочої сили в інші райони міста через дефіцит місць працевлаштування негативно позначається на ефективності функціонування транспортної системи. Виникають проблеми, пов'язані з формуванням нових рекреаційних зон для задоволення потреб мешканців цих комплексів. Підсумовуючи зазначене, констатуємо, що будівництво житлових комплексів бізнес-класу відбувається переважно на виробничих територіях в центральній та середній зонах міста з досить чітко вираженою орієнтацією на найважливіші транспортні магістралі і посилюється вздовж основних ліній метрополітену.

Дослідження передбачає визначення особливостей житлової забудови комфорт- та економ-класу. У цьому контексті є підстави вважати, що прикладом комплексного підходу до реорганізації виробничої території та

створення соціальної інфраструктури у Києві є житловий комплекс комфорт-класу «Комфорт Таун», збудований відповідно до вимог проекту на території ліквідованого заводу «Вулкан» (промисловий район «Березняки»). Звісно, він є показовим у плані комплексного підходу до реабілітації території та забезпечення комфортних умов для проживання населення: створено відповідне архітектурно-ландшафтне середовище, збудовано торговельний центр з супермаркетом, дитячий садок, спеціалізовану школу мистецтв, стадіон, бізнес-центр, паркінг, офісні приміщення.

Поблизу станції метрополітену «Лівобережна» на місці колишнього молочного заводу ВАТ «Галактон», виробничі потужності якого були винесені у Херсон та Кременчук у зв'язку з відсутністю можливостей розширення через досить високу щільність забудови, споруджено житловий комплекс комфорт-класу «Галактика» та супермаркет «Novus» (промисловий район «Воскресенський»); на території ліквідованого заводу дитячого харчування в десятихвилинній доступності автомобільним транспортом від станцій метрополітену «Героїв

Рис. 4. ЖК «Яскравий» (фото авторів)

Дніпра» і «Мінська» знаходиться житловий комплекс комфорт-класу «Яскравий», торговельний центр «Полярний», будівельний гіпермаркет «Leroy Merlin» (промислова зона «Подільська-Куренівська») (Бикова, 2019).

Протягом останнього десятиліття набуває поширення будівництво житлових комплексів економ-класу, серед яких нами досліджено такі: «Академ Парк», що збудований на реорганізованій території АТ офісних і спеціальних меблів поблизу Кільцевої дороги (промислова зона «Нивки»); «Оберіг» та «Оберіг-2» – на території колишніх складів в периферійній зоні міста, поруч з лісопарковою зоною (промисловий район «Дарницький»); «Поліський» – на реорганізованих складських територіях поряд із лісопарковою зоною в пішохідній доступності до станції метрополітену «Червоний хутір» (промисловий район «Дарницький»). На виробничих територіях, де раніше функціонували два бетонні заводи, будкомбінат, станції технічного обслуговування, відбувається реабілітація, пов'язана зі зміною функціонального призначення та будівництвом житлового комплексу «Great», що зумовлено досить вигідним розміщенням поблизу Дніпра. Заплановано будівництво об'єктів соціальної інфраструктури та формування паркової зони із відповідним ландшафтним дизайном (промисловий район «Позняки»).

Дослідження низки житлових комплексів економ-класу дозволяє констатувати, що іноді об'єкти соціальної інфраструктури взагалі не споруджуються, або темпи їх будівництва значно нижчі, ніж житла. Зрозуміло, що в умовах зростання чисельності населення у периферійній зоні міста, виникають певні проблеми. Нині це не лише дефіцит об'єктів соціальної інфраструктури, а й зростання навантаження на транспортну систему, що викликано міграцією значної кількості робочої сили з периферійної в центральну та серединну зони міста як громадським транспортом так і власним автомобільним. Оптимальним є варіант, коли житлові комплекси розміщуються поруч із лініями метрополітену, що сприяє зменшенню транспортної напруженості на основних шляхах сполучення міста. Позитивно може позначитися на транспортній ситуації розпочате будівництво паркінгів поблизу кінцевих станцій метрополітену.

Використання закинутих виробничих територій у периферійній зоні Києва під будівництво житлових комплексів економ-класу та створення відповідної соціальної інфраструктури дозволяє вирішити житлову проблему не лише менш забезпеченим прошаркам населення міста, а й тим, хто надає перевагу проживанню поруч з рекреаційно-оздоровчими зонами.

Висновки з проведеного дослідження. Дослідження трансформації виробничих територій та їх використання під житлову забудову дозволяє зробити певні висновки. Ситуація, що склалася у столиці з будівництвом житла, є досить яскравим відображенням сучасних реалій. Київ у зв'язку з комерціалізацією ринку житла, зростанням попиту на різні його класи, збільшенням доходів населення поступово перетворюється в місто із суцільною хаотичною житловою забудовою, яка часто спотворює історичне обличчя міста, а скупчення нових житлових комплексів на невеликих площах перетворює ці ділянки на «кам'яний мішок».

Слід звернути увагу на те, що зростання чисельності населення у столиці потребує нарощування темпів будівництва житла. Зрозуміло, що це не повинно відбуватися за рахунок рекреаційно-оздоровчих зон. Резервні ділянки нині є в межах виробничих територій. Дійсно, спостерігається поступове скорочення частки промислової забудови при одночасному зростанні житлової. Відповідно до цього територіями для житлового будівництва на перспективу визначені території промислового та комунально-складського призначення, які змінюють функціональне призначення загальною площею 10,8 млн м² (Генеральний план розвитку м. Києва та його приміської зони до 2025 року (проект), 2015). Зауважимо, що відповідно до сучасних вимог просторового розвитку столиці подальша доцільність такої трансформації повинна обґрунтовуватися перспективними детальними схемами будівництва багатофункціональних житлових кварталів з відповідною внутрішньою інфраструктурою, дорогами та транспортними розв'язками, зеленими зонами. Водночас обов'язковою умовою реалізації цих проектів повинна стати наявність затверджених перспективних планів розвитку територій, які б враховували всі критерії відповідності сучасним вимогам житлового будівництва.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бикова, М.Д. (2019). Постіндустріальна трансформація просторової організації господарства Києва. (Дис. канд. геогр. наук). Інститут географії НАН України. Київ, 271. [Букова М.Д. (2019). Post-industrial transformation of Kyiv's economy spatial organisation. (Thesis for Ph.D. degree). Institute of Geography of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 271 (in Ukrainian)].
2. Будівництво житла та об'єктів соціальної сфери у місті Києві у 2013–2017 роках: статистичний збірник. (2018). Київ : Головне управління статистики у м. Києві, 44. [Residential and social facilities construction in Kyiv in 2013-2017: Statistical Yearbook. (2018). Kyiv : Main Department of Statistics in Kyiv, 44 (in Ukrainian)].
3. Генеральний план розвитку м. Києва та його приміської зони до 2025 року (проект). (2015). URL : <http://kga.gov.ua/generalnij-plan/genplan2025> (дата звернення: 14.08.2020). [General master plan of Kyiv and its suburban area development upto 2025. (2015). Retrieved from: <http://kga.gov.ua/generalnij-plan/genplan2025> (In Ukrainian)] (дата звернення: 22.08.2020).
4. Демидова, Е.В. (2010). Понятие и опыт трансформации промышленных пространств в Российских и зарубежных городах. *Мульти Медиа Журнал «Проект Ахей»*. URL : <http://mmj.ru/index.php?id=45&article=999> (дата звернення: 10.07.2020). [Demidova Ye. V. (2010). The concept and experience of the industrial spaces transformation in Russian and foreign cities. *Multi Media Journal "Project Ahey"*. URL : <http://mmj.ru/index.php?id=45&article=999> (in Russian)] (дата звернення: 22.08.2020).
5. Запотоцький, С.П., Запотоцька, В.А., Горин, І.В. (2014). Тенденції та перспективи житлового будівництва в Україні. *Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Серія Географія*. 62, 45–49. [Zapototskyi S.P., Zapototska V.A., Gorin I.V. (2014). The trends and prospects of housing construction in Ukraine. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Series: Geography*. 62, 45–49. (in Ukrainian)].
6. Калашнікова, В.В. (2015). Комфортнежитло. Класифікація житла в залежності від рівня комфортності. Особливості проектування елітного житла. *Молодий вчений*. 8(1), 23–27. [Kalashnikova V.V. (2015). Comfortable dwelling. The classification of dwelling depending on the level of comfort. Features of the design elite dwelling. *Young Scientist*. 8(1), 23–27. (in Ukrainian)].
7. Класифікатор житла. (2006). *Українська Будівельна Асоціація*. URL : http://u-b-a.com.ua/uba/ua/news/news_uba/12178-59824 (дата звернення: 07.08.2020). [Housing Classification. (2006). *Ukrainian Construction Association*. URL : http://u-b-a.com.ua/uba/ua/news/news_uba/12178-59824 (in Ukrainian)] (дата звернення: 22.08.2020).
8. Мезенцев К., Стеблецька Ю. (2017). Житлові масиви соціалістичного міста: минуле та майбутнє «хрущовок» Києва. К. Мезенцев, Я. Олійник, Н. Мезенцева (Ред.), *Урбаністична Україна: в епіцентрі просторових змін* (с. 227–240). Київ: Видавництво «Фенікс». [Mezentsev K., Stebletska Yu. (2017). Residential areas of the socialist city: the past and future of Kyiv "Khrushchyovka". K. Mezentsev, Ya. Oliynyk, N. Mezentseva (Eds.). *Urban Ukraine: in the epicenter of spatial changes* (pp. 227–240). Kyiv: Publishing house "Phoenix" (in Ukrainian)].
9. Палеха Ю.М. (2017). Географічні особливості планування розвитку міста Київ на сучасному етапі. *Український географічний журнал*. 4, 39–48. [Palekha Yu.M. (2017). Geographical peculiarities of Kyiv city development planning at the present stage. *Ukrainian Geographical Journal*. 4, 39–48. (in Ukrainian)]. DOI: <https://doi.org/10.15407/ugz2017.04.039> (дата звернення: 22.08.2020).
10. Підгрушний Г.П., Бикова М.Д. (2019). Виробничі території Києва: сучасний стан і напрямки трансформації. *Український географічний журнал*. 1, 33–42. [Pidhrushnyi H.P., Buкова М.Д. (2019). The industrial areas of Kyiv: modern state and transformation directions. *Ukrainian Geographical Journal*. 1, 33–42. (in Ukrainian)]. DOI: <https://doi.org/10.15407/ugz2019.01.033> (дата звернення: 22.08.2020).
11. Цивільний кодекс України: станом на 16.07.2020 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 27.07.2020). [Civil Code of Ukraine: July 16, 2020. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (in Ukrainian)] (дата звернення: 22.08.2020).
12. Шулькевич М.М., Дмитренко Т.Д. (1978). Київ (архитектурно-исторический очерк). Киев : Издательство «Будівельник», 464. [Shulkevich M.M., Dmitrenko T.D. (1978). Kyiv (architectural and historical essay). Kyiv : Publishing house "Budivelnik", 464. (in Russian)].
13. Housing space per person. (2017). *European Commission*. URL : https://ec.europa.eu/energy/content/housing-space-person_en (дата звернення: 22.08.2020).

Стаття надійшла до редакції 02.09.2020.

The article was received 02 September 2020.

УДК 911.3

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2413-7391/2020-13-3>

Гукалова І.В.,
доктор географічних наук,
провідний науковий співробітник відділу суспільної географії
Інститут географії Національної академії наук України
iryua.gukalova@gmail.com
ORCID: 0000-0002-4664-4480

Омельченко Н.В.,
кандидат географічних наук,
старший викладач кафедри географії та екології
Херсонський державний університет
natali_omelchenko@i.ua
ORCID: 0000-0002-8067-9433

ІДЕОЛОГІЯ СУЧАСНОЇ ГЕОУРБАНІСТИКИ: ЕВОЛЮЦІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ МІСЬКОГО РОЗВИТКУ

Сучасне бачення проблем вивчення міста передбачає його цілісне, міждисциплінарне сприйняття, розуміння міста в глибокій ретроспективі як організму, що формує життєво важливі структури і традиції. Останні не можуть бути засвоєні без нового осмислення фундаментальних основ розвитку міст, що відображені у працях відомих вчених світу і України в період найбільш швидкого розгортання процесу урбанізації.

Основне завдання даної статті – критичний аналіз та історіографічний огляд найбільш важливих міських досліджень і принципів думок. Здійснено виділення історичних етапів і значущих у плані якості життя населення шкіл у сучасній геоурбаністиці. На основі порівняльно-історичного огляду найбільш важливих міських досліджень ХІХ–ХХІ ст. робиться висновок про те, що на сучасному етапі необхідні нові підходи до вивчення і планування розвитку міського середовища, а також до вирішення проблем формування здорової екології міського простору, які пояснюють розвиток міського простору з позицій якості життя. Не претендуючи на повноту огляду проблематики оцінювання сучасного стану досліджень міст, автори статті поставили собі за мету простежити еволюцію геоурбаністичних студій на різних рівнях і в різних умовах, а також окреслити найважливіші перспективні напрями розвитку геоурбаністики на наших теренах сьогодні.

Встановлено, що сучасній геоурбаністиці бракує емпіричних знань про розвиток конкретних міст відповідно до їх внутрішньої логіки і в контексті сучасних реалій. Через специфічні для кожного місця практики виникають локальні шляхи формування якості життя населення, остання стає унікальною разом із містами, в яких формується і відтворюється. Ця думка ще не отримала систематичного розвитку у вітчизняній геоурбаністиці, але обов'язково має отримати. Через неї можливе поєднання різних рівнів і різних напрямів в осмисленні збалансованого розвитку і міст як головних його агентів.

Ключові слова: міський розвиток, урбанізація, місто, соціальна географія, історіографія досліджень, геоурбаністика.

Hukalova I.V., Omelchenko N.V. IDEOLOGY OF MODERN GEORUBANISTICS: EVOLUTION OF URBAN DEVELOPMENT RESEARCH

The modern vision of the problems of studying the city presupposes its holistic, interdisciplinary perception, understanding of the city in deep retrospect as an organism that forms vital structures and traditions. The latter cannot be mastered without a new understanding of the fundamental foundations of urban development, which are reflected in the works of famous scientists from all over the world and Ukraine in the period of the most rapid growth in urbanization.

The main task of the paper is a critical analysis and historiographical review of the most important urban studies and fundamental ideas. The selection of historical stages and significant schools in terms of

quality of life of the population in modern geourbanistics is made. Based on a comparative and historical review of the most important urban studies in XIX–XXI centuries, it is concluded that at the present stage new approaches to the study and planning of urban development, as well as to solving the problems of forming a healthy urban ecology, which explain the development of urban space from the standpoint of quality of life. Without pretending to make a complete and detailed review of the current state of urban research, the authors of the paper set themselves the goal of tracing the evolution of geourban studies at different levels and under different conditions, as well as of outlining the areas of highest importance for the future development of geourbanistics in our country today.

It is established that modern geourbanistics lacks empirical knowledge about the development of specific cities in accordance with their internal logic and in the context of modern realities. Due to the specific practices of each place, there are local ways of forming the quality of life of the population, the latter becomes unique together with the cities in which it is formed and reproduced. This idea has not yet been systematically developed in Ukrainian geourbanistics, but it should be done. Thanks to it, it is possible to combine different levels and different directions in understanding sustainable development and cities as its main agents.

Key words: urban development, urbanization, city, social geography, historiography of researches, geo-urban studies.

Постановка проблеми. Геоурбаністика – це напрям суспільної географії, присвячений аналізу просторових аспектів міського розвитку. Інтерес до цієї дисципліни повсюдно зростає. Міські громади і органи влади працюють над запозиченням найкращих практик екологічно безпечного, інклюзивного просторового розвитку, прискіплива увага приділяється проблемам взаємодії людини з простором її щоденного буття, що зумовлює потребу введення зовсім інших критеріїв оцінювання міст – із точки зору доступності, зручності, комфортності, здатності адаптуватися до змін клімату або консолідувати міські громади. Провідні університети країни рухаються в напрямку відкриття освітніх програм з урбаністичних студій. Зокрема, програма «Урбаністика та міське планування» КНУ ім. Т. Шевченка у вступній кампанії 2020 р. увійшла до ТОП-30 спеціальностей установи з найвищим прохідним балом (Засідання Приймальної комісії, 2020). У контексті постіндустріальних змін суспільства не зникає потреба у критичному аналізі і переосмисленні того наукового багажу, який був накопичений і апробований дослідниками і практиками у минулому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Доказом незгасаючої актуальності систематизації потужного спадку урбаністів різних часів є чимала кількість наукових праць, завданням яких є оцінка найбільш значимих досліджень і можливості їх інтеграції у сучасні концепції розвитку міст (Мезенцев, Олійник, 2017, Покляцький, 2016, Руденко, 2013 тощо). Серед провідних географів та урбаністів, що критично опрацьовували урбаністичний доробок та геоісторію

міського простору на глобальному рівні, слід відзначити П. Холла, Е. Соджі, О. Крісталлера, Ф. Перру, Дж. Фрідмана та ін. У площині «історіографія вивчення міст з позицій якості життя населення» в Україні дослідження здійснювалися О. Гладким, І. Гукаловою, О. Дроною, А. Мозговим, К. Мезенцевим, Н. Мезенцевою, Н. Омельченко, Г. Підгрушним, М. Пістунном, С. Покляцьким, Л. Руденком та багатьма іншими науковцями. Вважаємо необхідним розвинути цей сегмент урбаністичних досліджень з виділенням рівнів дослідження – глобального, регіонального і окремих міст.

Постановка завдання. Предметом даної статті є аналіз дослідницьких стратегій, які набули фундаментального значення в період найбільш бурхливого розвитку міст у світі та Україні, на стику яких поступово оформлюється об'єктно-предметна область і сучасна ідеологія геоурбаністики. Історіографічний огляд досліджень розвитку міст дозволяє визначити, на які напрацювання можна спиратися у формуванні соціально орієнтованих міських стратегій, які проблеми не знайшли розв'язання або обійдені увагою і що саме в урбаністичному дискурсі позначено суперечливими висновками. Основним методом є порівняльний огляд принципів аспектів, які потребують розвитку з метою започаткування нових напрямів знань про творення міського простору.

Викладення основного матеріалу дослідження. Дослідження міст сягають часів глибокої давнини, проте лише із другої половини XIX ст. місто, а пізніше і урбанізація, перетворилися на самостійні об'єкти наукового пізнання. На зламі XIX–XX ст. чисельність містян у світі

почала швидко зростати, почалася глибока трансформація способу та умов життя населення з сільського на міський, що зразу і надовго привернуло увагу широкого кола фахівців.

Першим, хто наважився розглянути місто як соціально-географічний феномен, у всій складності його системоутворюючих ознак і у процесі тривалої еволюції на різних континентах, був М. Вебер. Саме йому вдалося чітко сформулювати дефініцію міста як суспільного феномену, прояснити обставини його виникнення, простежити роль глобальної цивілізаційної матриці міського розвитку, створити узагальнену типологію. Поняття «місто» у М. Вебера є основоположним для розуміння глибинних основ членування простору (Верменич, 2009). Його міркування дозволили іншим вченим звернути увагу на те, що не географічний розмір у кількість квадратних кілометрів утворює міський соціум, це здійснюють сили, які утримують мешканців разом. Справжнього розквіту міська проблематика отримала у працях соціологів Чиказької школи – Л. Вірта, Е. Берджеса, Р. Парка та ін. (табл. 1).

Теоретико-методологічне підґрунтя соціокультурного підходу до міського простору сформоване осмисленням соціального, символічного, фізичного просторів їх виробництва європейськими дослідниками (П. Бурдьє, Е. Соджі, А. Лефевр та ін.). Саме вони почали

розглядати середовище міста як результат політичних стратегій та структурування самоорганізації містян. Цей підхід дозволяв зрозуміти культурне навантаження та механізми динаміки територіальних змін та їх зв'язок з процесами, що відбуваються у соціумі.

Комплексне вивчення способів просторового розвитку міста доби розвиненого капіталізму здійснювали провідники неомарксистського напрямку М. Кастельс, Д. Харві та ін. Їхні головні ідеї – визнання вирішальної ролі способу виробництва у процесі формування міста, а простору – як ресурсу, який активно використовується капіталом, а також наслідки науково-технічної революції, що сприяють переформатуванню соціального простору міст. На нашу думку, введення у сьогоdnішній дискурс тем, які в свій час піднімали дані вчені, задає широке поле для геоурбаністики, особливо зважаючи на ідеологію «нового» урбанізму, започаткованого у США ще на початку 1990-х рр. і сприйнятого світовою і вітчизняною науковою спільнотою (Дронова, 2015).

Потужна хвиля урбанізації, яка почала проявляти себе в світі у другій половині ХХ ст., вмотивувала багатьох науковців до пошуків балансування міського зростання і розширення географії досліджень за межі Європи і США. У даний період з'являються концепції Дж. Джейкобс, Ф. Перру та ін. Динамічне зростання групи

Таблиця 1

Періоди у дослідженні урбанізації на глобальному рівні

Період	Найвідоміші представники	Проблеми і напрями, які опрацьовуються
Друга половина XIX ст.	М. Вебер, Г. Зіммель, Ф. Тьонніс, Е. Дюркгейм, Е. Говард, А. Маршалл	Соціальні відносини, соціальна структура міста. Два протилежні типи життя: від <i>Gemeinschaft</i> (село, спільнота і традиція) до <i>Gesellschaft</i> (місто, суспільство і раціональність). Антропологічний вимір міського життя.
Кінець XIX – I полови-на ХХ ст.	Л. Вірт, Е. Берджес, Р. Парк, Л. Мамфорд, П. Геддес, Г. Ципф, А. Льош, В. Кристаллер	Урбанізм як феномен формування міської субкультури. Закономірності структурування міського простору. Екологія міського середовища. Просторова сегрегація. Специфічні характеристики міста. Культурно-символічна урбаністика. Містопланування. Дослідження функціональних систем міст.
Друга полови-на ХХ ст. – початок ХХІ ст.	К. Лінч, І. Лакост, С. Сассен, П. Бурдьє, А. Лефевр, Е. Соджі, Дж. Джейкобс, Ж. Ле Гофф, Дж. Фрідман, Дж. Джиббс, Д. Харві, М. Кастельс, Ф. Перру, Х. Гірш, П. Кругман, М. Фуджита, П. Тейлор	Міський простір як спосіб закріплення капіталу. Роль простору у міських процесах. Полюси зростання. Соціокультурні компоненти розвитку міст. Технічний прогрес як чинник розвитку міст. Організація міського простору.

Укладено з використанням (Стась, 2017, Хома, 2016)

провідних глобальних міст у часи інтенсивної інтернаціоналізації капіталів зумовили необхідність перегляду існуючих у 1980-х рр. поглядів на характер урбанізації **на глобальному рівні**, що згодом знайшло своє відображення, крім інших, у моделі інноваційних кластерів М. Портера та ряді інших концепцій. Наприкінці ХХ ст. зазнали змін форми організації міст, починаючи від агломерації і закінчуючи міськими регіонами. З'ясуванню особливостей трансформації міст та їх внутрішньої морфології були присвячені праці П. Кругмана та М. Фуджити. Прискорення глобалізації та поглиблена поляризація світової економіки зумовили початок формування багаторівневого каркаса світової економіки, в якому активно розвивається конкурентна та синергетична взаємодія, розуміння якої у світовій науці пов'язується з іменами П. Тейлора, Р. Флориди та ін. Витоки концепцій так званих «креативних» міст можна пов'язати саме із цими авторами, адже постіндустріальний період розвитку висунув свої вимоги до якості людського капіталу та інвестицій в його розвиток, сама по собі креативність стала розглядатися як інструмент розвитку всіх сфер міського життя.

У 2002 р. Р. Флорида видав книжку «Підйом креативного класу», у якій виклав своє бачення креативності і творчої еліти та її ролі в успішному розвитку міст (Florida, 2002). За його думкою, креативність з'являється всюди, де є відкрите середовище, толерантне і терпиме до різних думок, стилю, поведінки. Флорида вибудовує свою теорію навколо людини, яка продукує креативність, міст, що мають стати комфортними для життя цих людей. Міста повинні мати динамічні простори, сповнені життя день і ніч, адже креативні люди працюють і відпочивають цілодобово. Такі думки швидко нашли відгук у суспільстві, і Флорида почав консультувати мерів західних міст щодо того, як їм розвиватися (Кириченко, 2018). У ряді інших вчений провів і дослідження, в якому проаналізував розселення геїв, яких він назвав «лакмусовим» папірцем креативності, і виявив, що креативний клас відчуває себе безпечно виключно у містах, де панує терпимість. Прямуючи за цією ідеєю, європейські міста почали приймати закони щодо толерантності, вважаючи, що це автоматично сприятиме їх спроможності та могутності. Водночас наукове товариство поставилось до ідей Флориди більш

ніж критично. Багато з вчених зазначали, що його ідеї спричинили, окрім іншого, не завжди обґрунтовані переоблаштування міст, надмірну джентрифікацію тощо. Перебудова інфраструктури і створення нових культурних центрів мало наслідком зростання попиту й цін на житло і нерівномірності розвитку. Науковці критикували розуміння креативності Флоридою, тим більше, що привілейований креативний клас виявився найбагатшим, а виокремлення його в якості пріоритетного в плані задоволення потреб означало порушення прав більшості. У 2018–2019 рр. Флорида видав ряд робіт, в яких визнав, що його ідея щодо «обраної» креативності не спрацювала (Флорида, 2018, 2019), і він пропонує звернути увагу на громадський транспорт, доступне житло, підвищення зарплат у сфері послуг, що реально може зробити міста комфортними й інклюзивними для міських громад загалом.

Великий авторитет у галузі геоурбаністики і радикальної географії Д. Харві, у свій час, яскраво продемонстрував, що географічна мобільність капіталу завжди супроводжується взаємодоповнюючими один одного процесами – акумуляцією капіталу в окремих точках території і знеціненням капіталу дня вчорашнього. У результаті вникає багато ризиків, які призводять до порушення ключового права містян – права на простір. Через це сучасне розуміння міста як осередку потоків глобальних та локальних взаємодій передбачає, що новітніми трендами міського розвитку, як і новими напрямками дослідження, мають стати концепції розумних, інклюзивних, зелених міст.

У сучасній українській географії у тематиці розвитку світових міст і метрополісів, глобалізаційних викликів слід зазначити праці О. Гладкого, О. Денисенко, Є. Маруняк, К. Мезенцева, Г. Підгрушного, Б. Яценка та інших. Особливої уваги потребує доробок Б. Яценка, який вважає, що з розвитком міжнародної інтеграції кордони країн стають «прозорішими», зростає значення і розширюються функції міст, господарство яких безпосередньо долучається до процесів міжнародного поділу праці (Яценко, 2003). Ми вважаємо цю думку дуже важливою у плані визначення дослідниками ключових аспектів сучасної конкурентоспроможності українських міст та їх інтеграції у світову економіку.

Сучасні проблеми урбанізації та погляди на їх вирішення окреслені у багатьох публікаціях ООН Хабітат (UN HABITAT, 2020). Основні їх положення: міста є драйвером сучасної економіки внаслідок більш високого рівня продуктивності праці та добробуту; значення міста як каталізатора економічного розвитку країни підвищується із зниженням рівня розвитку останньої; міський спосіб життя і типові елементи культури поширюються не тільки на містян. Проблеми урбанізації та індикатори їх розв'язання зафіксовані у Цілях сталого розвитку 2030, прийнятих на озброєння і в Україні.

Якщо поглянути на Східну Європу, то важливою особливістю тут (як зрештою і в Україні) став пізніший час розгортання урбанізації та відсутність чіткого зв'язку між нею та індустріалізацією. До XX ст. міста цього регіону світу виникали і розвивалися більше з військово-адміністративних потреб, ніж з потреб індустріальних. Зокрема, міське населення України у 1897 р. становило лише 16%, з них українці – близько третини містян. Американська дослідниця П. Герлігі у своїй статті «Українські міста у дев'ятнадцятому столітті» здійснила аналіз урбанізаційних процесів на прикладі п'ятиох українських міст. Нею відзначено, що у становленні деяких міст суттєве значення відіграла індустріалізація; для інших стимулом розвитку стало виконання політичної, економічної, культурної або сільськогосподарської функції: Цікавою була констатація авторкою факту, що розвиток міст в Україні тривалий час відбувався без істотної участі українців. По-перше, українці були переважно сільськими людьми з глибокою прив'язаністю до землі. Коли перед ними постало продовольче питання (через зниження у XIX ст. дитячої смертності), вони надавали перевагу пошуку нових сільськогосподарських угідь на території Російської імперії чи еміграцію, а не переселенню у міста. По-друге, царський уряд Росії з певних міркувань сприяв зростанню міських центрів в межах України. Якщо у середині XIX ст. людність Києва не перевершувала 45 тис. осіб, то наприкінці століття кількість киян зросла до 250 тис., розширення міста стимулювала урядова політика присутності Росії у вищій освіті та економіці, розміщенні військових гарнізонів тощо. Отже, наприкінці XIX ст. Київ був осередком російського населення в оточенні українського села (Herlihy, 1981).

Найбільший спадок у проблематиці вивчення розвитку та планування міст *на національному рівні* залишив радянський період, що відповідало вражаючій інтенсивності радянської, тоді вже потужної «індустріальної» урбанізації. Інтенсивне зростання містян в Україні розпочалося у 1926–1939 рр., і лише за 13 років чисельність міського населення зросла у 2,4 рази. Протягом 1960–1990 рр. внутрішня міграція на три чверті формувала механічний приріст міського населення (Населення України, 2015). Місто в радянській урбаністиці мало виключно привабливе соціалістичне обличчя, воно ж слугувало універсальним зразком містобудування, артефактом соціокультурного феномену під назвою «індустріальна цивілізація». Натомість місто капіталістичне розглядалося з усіма його недоліками (Тимінський, 2013).

Радянська соціологія, економіка, географія міста розвивалися автономно від світових досліджень урбанізації. Фундаментальні напрацювання, як і розроблені планувальні документи розвитку міст, були прерогативою містобудівників та архітекторів, частково економіко-географів. Особлива увага приділялася взаємодії міста та села, перспективам урбанізації, розробкам ефективного соціально-економічного міського планування, генпланам розвитку міст. Проблемні екологічні питання, недосконалість вирішення соціальних проблем, проблеми способу, рівня та якості життя населення, наслідки масштабних міграцій не стали предметом дослідження з тих саме ідеологічних міркувань. До того ж відзначимо, що радянська система просторового планування сформувалася на ґрунті специфічної системи розселення Російської імперії, в якій слабкі зачатки місцевого самоврядування простежуються лише від реформ 1860-х рр. Тоді з'явилося земське самоврядування, а у містах – думи, котрі володіли вкрай незначною самостійністю (Глазычев, 2008).

Розквіт радянської урбаністики збігся з розвитком містобудівних теорій епохи післявоєнного модернізму. Основне зростання містян в епоху урбанізаційного переходу відбувалось за рахунок великих поселень. У поле зору дослідників потрапляли, насамперед, великі міста, які виконували функціональну задачу формування індустріального суспільства. Серед

засновників геоурбаністики на пострадянському просторі слід відзначити І. Маєргойза, М. Баранського, Б. Хорева, Г. Лаппо та ін.

Фундаментальні положення географії населення, територіальної організації розселення в Україні в останні десятиріччя були сформульовані дослідженнями А. Доценка, С. Ковальова, В. Нудельмана, Ю. Пітюренка, А. Степаненка, М. Фащевського та ін.; проблеми демографії і географії міграцій висвітлені в роботах В. Джамана, Я. Жупанського, В. Круля, В. Стещенко, О. Хомри, І. Косташука та ін.; економіко-географічні типології міст розробляли – Ф. Заставний, О. Шаблій, Н. Блажко, Я. Олійник, П. Масляк та ін.; міста зарубіжних країн оцінювали – В. Юрківський, Б. Яценко тощо.

Урбанізація як процес почала досліджуватися у 1970-80-ті рр. Учені працювали над виділенням стадій процесу, урбанізацією як процесом концентрації спілкування, формуванням міських агломерацій та визначенням їх меж, формулювання закономірностей міського розселення в Україні. Сама геоурбаністика виникла не зразу, а як певне протиставлення містобудуванню – як діяльність, пов'язана з містом, але не присвячена будівництву. Так сталося, що в терміна «містобудування» взагалі відсутній прямий аналог – його немає ані в європейській, ані в англосаксонській, ані в американській традиції. У 1930-ті рр., коли група німецьких архітекторів за запрошенням радянського уряду приїхала будувати нові міста, її члени використовували термін *Stadtbau* – «будівництво міст», і з того часу цей термін був підхоплений радянськими архітекторами, планування міст у СРСР сприймалося як різновид архітектурної діяльності. Водночас у розвинених країнах давно існує окрема професія «міський та/або регіональний планувальник». Усвідомлення урбаністики як широкого поля міждисциплінарного співробітництва прийшло до нас вже в пострадянський період.

Що стосується рівня окремих міст, то підвалини їх дослідження були закладені ще в довоєнний період українськими географами В. Кубійовичем і О. Степанів. Вони вперше здійснили комплексне географічне дослідження міста, спираючись на конкретні експедиційні та статистичні дані. Зокрема, В. Кубійовичем зроблено висновок про те, що великі міста виникають і розвиваються там, «де вигідне положення доз-

волило їм вплинути на околиці і створити собі потужну зону впливу». Цим науковцем вперше в українській географії звернено увагу на функціонально-територіальну структуру міста, на умови життя і заможність населення, у взаємозв'язку з його етнічним складом, розміщенням тощо. О. Степанів, у свою чергу, опублікувала серію статей про довоєнне місто Львів. У ці часи відомими стають праці Вологодцева І. К. (Покляцький, 2016) та ряду інших вчених.

Розвиток і розміщення міських поселень в окремих областях України в 1970-80-ті рр. досліджували Ю. Пітюренко (Донецька обл.), Н. Блажко (міста Прикарпаття), Є. Шипович (Запорізька обл.), С. Мохначук (Волинська обл.), М. Григорович (Житомирська обл.), П. Коваленко (Сумська обл.) та ін. Але загалом українські теоретичні напрацювання в розрізі комплексного аналізу розвитку міст пов'язуються із обмеженим числом праць. Наприкінці 1980-х рр. у Київському державному університеті ім. Т. Шевченка була виконана велика робота з дослідження економіко-географічного комплексу столичного міста, де було визначено і проаналізовано систему зовнішніх та внутрішніх (комплексотворюючих) зв'язків Києва (Пистун, 1989).

У період незалежності України набувають обертів нові напрями дослідження міст. Серед них слід відзначити *дослідження вартості території і оцінки земель населених пунктів*. На новий рівень ця тематика була піднята Ю. Палехою, який на основі аналізу теорії формування вартості обґрунтував географічну складову частину диференціальної ренти в населених пунктах та дав вартісну характеристику міст України. Ним було проведено типізацію міст за показниками диференціації вартості території (Палеха, 2006).

У перших декадах ХХІ ст. тематика вітчизняних досліджень значно розширилася за рахунок вивчення трансформацій міського простору. Рекреаційні та ландшафтознавчі дослідження міст проводилися О. Бейдиком, О. Дмитруком та іншими; медико-екологічні дослідження проводилися В. Шевченко, Р. Молікевичем; питання геоконфліктогенності міського розвитку опрацьовувалися А. Мозговим, оцінювання умов життя великих міст України здійснював С. Покляцький, якості життя міського населення – І. Гукалова,

публічні простори стали центром уваги К. Мезенцева, Н. Мезенцевої, Л. Ключко та А. Ісмаїлової, проблеми неоліберального розвитку суспільства осмислені О. Дроновою, А. Аль-Хамернехом та ін. Серед сучасних українських дослідників доцільно виокремити і дослідження О. Мусієздова «Міська ідентичність у (пост)сучасному суспільстві: український досвід», де автор за допомогою соціологічної методології й емпіричних досліджень осмислює проблематику міста (Мусієздов, 2016). Вдалими спробами осмислення урбаністичної проблематики можна вважати випуски збірок досліджень (урбаністичних студій), присвячених темі політик і практик оновлення міста Представництва Фонду ім. Г. Бюлля в Україні (Місто й оновлення, 2013 та ін.).

Такі напрями, як культурно-духовний (поведінкова географія міст та етногеографія міст) і політичний (електоральна географія та геополітичні дослідження міст), тільки починають розроблятися. Серед останніх праць – колективні монографії науковців Інституту географії НАН України та Київського національного університету ім. Т. Шевченка (Изменения городского пространства, 2013, Функции городов, 2015, Урбаністична Україна, 2017). Серед захищених в останні роки дисертацій відзначимо роботи Н. Омельченко (урбанізація в контексті якості життя населення на прикладі Херсонської області), І. Закутинської (субурбанізаційні процеси у приміській зоні Івано-Франківська), М. Растворової (управління розвитком міста на прикладі Запоріжжя), М. Бикової (постіндустріальна трансформація просторової організації господарства Києва) тощо.

Висновки. Багато із проаналізованих праць акумулювали в себе ті знання про напрямки ефективного розвитку міст, які виникли в рамках окремих дисциплін в індустріальні часи і наразі вимагають обґрунтованої інтеграції в єдину універсальну теорію постіндустріального збалансованого міського розвитку. Незважаючи на доволі тривале жорстке слідування традиціям радянської урбаністики, українськими географами у співпраці з містобудівельниками освоєний потужний фактичний, теоретичний і методологічний матеріал із функціонального зонування, регіонального і міського планування, що заслуговує високу оцінку і буде затребуваним і надалі.

Водночас сучасній геоурбаністиці бракує емпіричних знань про розвиток конкретних міст *відповідно до їх внутрішньої логіки і в контексті тих специфічних умов*, в яких вони опинилися зараз. За нашим переконанням, через специфічні для кожного місця практики виникають локальні шляхи формування якості життя населення, остання стає унікальною разом із містами, в яких формується і відтворюється. Ця думка ще не отримала систематичного розвитку, але обов'язково має отримати. Через неї можливе поєднання різних рівнів і різних напрямів в осмисленні урбаністичного розвитку і міст як головних його агентів. Життєвий простір мешканця міста, його інтереси і потреби є тим ядром, навколо якого змістовно оформлюються урбаністичні студії сьогодні. Чільне місце мають посісти і дослідження міського простору як мікрогеографічного об'єкта – цей напрям досліджень є нерозробленим в Україні, хоча європейські географи активно і давно вивчають міські райони, мікрорайони, субурбію.

Питання соціально-просторового розвитку міст, дослідження їх культурно-географічної специфіки, специфіки міського простору знаходяться на самому початковому етапі, а предметне поле нової української міської географії постійно розширюється. Проте воно залишається досить перспективним з огляду на пошук причин вибухового зростання або деградації окремих міст, ефективність накопичення ресурсів збалансованого розвитку, моделювання схем соціального взаємодії в умовах міст згідно з їх економічною орієнтацією, соціальним ладом і стратегічним значенням у конкретних регіональних реаліях, діагностикою відповідності інфраструктури міста і темпів економічних і соціальних процесів, що відбуваються на його території.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Верменич, Я. (2009) Проблеми дефініції і генезису міста у науковій спадщині М. Вебера. Історико-географічні дослідження в Україні. Інститут історії України, № 11, С. 7–18. [Vermenych, J. (2009) Problems of definition and genesis of the city in the scientific heritage of M. Weber. Historical and geographical research in Ukraine. Institute of History of Ukraine, № 11, 7-18. (In Ukrainian)].
2. Гладун, О.М. (Ред.). (2015). Населення України: демографічні складові людського

розвитку. Умань : Видавець «Сочінський», 180 с. [Gladun, O.M. (Ed.). (2015). The population of Ukraine: demographic components of human development. Uman: Publisher «Sochinsky», 180 p. (In Ukrainian)].

3. Глазычев, В.Л. (2008) Урбанистика, Москва: Европа, 220 с. [Glazychev, V.L. (2008) Urbanism, M.: Europe, 220 (In Russian)].

4. Дронова, О.Л. (2015) Новий урбанізм: упорядкування виходу з урбаністичного колапсу. *Український географічний журнал*, № 3, С. 33–41. [Dronova, O.L. (2015) New urbanism: in search of the way out of urban collapse. *Ukrainian geographical journal*, 3, 33–41 (In Ukrainian)].

5. Кириченко, А. (2018). Як автор поняття «креативний клас» змусив світ повірити у свої ідеї та помилився. URL : <https://hmarochos.kiev.ua/2018/09/11/yak-avtor-ponyattya-kreativniy-klas-zmusiv-ves-svit-poviriti-u-svoyi-ideyi-ta-pomilivsya/> [Kirichenko, A. (2018). As the author of the concept of creative class made the world believe in their ideas and was wrong. URL : <https://hmarochos.kiev.ua/2018/09/11/yak-avtor-ponyattya-kreativniy-klas-zmusiv-ves-svit-poviriti-u-svoyi-ideyi-ta-pomilivsya/> (дата звернення 20.08.2020)].

6. Мезенцев, К., Олійник, Я., Мезенцева, Н. (Ред.). (2017). Урбаністична Україна: в епіцентрі просторових змін: монографія. Київ : Видавництво «Фенікс», 438 с. [Mezentsev, K., Oliynyk, J., Mezentseva, N. (Ed.). (2017). Urban Ukraine: at the epicenter of spatial change: a monograph. Kyiv : Phoenix Publishing House, 438. (In Ukrainian)].

7. Мусієздов, О.О. (2016). Миська ідентичність у (пост)сучасному суспільстві: український досвід : монографія. Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 348 с. [Musiezdov, O.O. (2016). Urban identity in (post) modern society: Ukrainian experience: monograph. H. : V.N Karazin KhNU, 2016, 348 p. (In Ukrainian)].

8. Палеха, Ю.М. (2006). Економіко-географічні аспекти формування вартості території населених пунктів. Київ : Профі, 324 с. [Palekha, Y.M. (2006). Economic and geographical aspects of the formation of the value of the territory of settlements. K. : Profi, 324 (In Ukrainian)].

9. Пистун, Н.Д., Пересекин, В.Н., Мижега, Н.Я. [и др.] (1989). Экономико-географический комплекс крупного города (на примере г.Киева). Київ : Вища школа, 136 с. [Pistun, N.D, Peresekin, V.N, Mizhega, N.Ya. [et al.] (1989). Economic and geographical complex of a large city (on the example of Kiev). K. : Higher school, 136 p. (In Russian)].

10. Покляцький, С.А. (2016). Умови життя населення великих міст України: суспільно-географічне дослідження. Київ : Наукова думка, 184 с. [Poklyatsky, S.A. (2016). Living conditions of the population of large cities of Ukraine: socio-geographical study. K. : Naukova Dumka, 184 (In Ukrainian)].

11. Руденко, Л.Г. (Ред.). (2013). Изменения городского пространства в Украине. Київ : Реферат, 160 с. [Rudenko, L.G (Ed.). (2013). Changes in urban space in Ukraine. K. : Abstract, 160 (In Russian)].

12. Руденко, Л.Г. (Ред.). (2015). Функции городов и их влияние на пространство. Київ : Феникс,

292 с. [Rudenko, L.G. (Ed.). (2015). Functions of cities and their impact on space. K. : Phoenix, 292. (In Russian)].

13. Стась, И.Н. (2017). Урбанизация в парадигме социологической науки XX века. *Северный Регион: наука, образование, культура*, № 1, С. 79–83. [Stas, I.N (2017). Urbanization in the paradigm of sociological science of the twentieth century. *Northern Region: science, education, culture*, № 1, 79–83. (In Russian)].

14. Тимінський, В. (2013). Пострадянське місто як урбаністичний феномен: проблеми індустріального розвитку. *Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини*. Вип. 9. С. 253–260. [Timinsky, V. (2013). Post-Soviet city as an urban phenomenon: problems of industrial development. *Modern problems of research, restoration and preservation of cultural heritage*, Issue 9, 253-260. (In Ukrainian)].

15. Флорида, Р. (2018). Homo creativus. Як новий клас завойовує світ. Київ : «Наш формат», 380 с. [Florida, R. (2018). Creative man. How a new class is conquering the world. K. : «Our format», 380 (In Ukrainian)].

16. Флорида, Р. (2019). Криза урбанізму. Чому міста роблять нас нещасливими. Київ : «Наш формат», 320 с. [Florida, R. (2019). The crisis of urbanism. Why cities make us unhappy. K. : «Our format», 320 (In Ukrainian)].

17. Хома, Н. (2016). Політична урбаністика: концептуалізація предметного поля. *Studia Politologica Ucraino-Polona*, Вип. 6, С. 250–257. [Homa, N. (2016). Political urbanism: conceptualization of the subject field. *Studia Politologica Ucraino-Polona*, Vip. 6, 250–257. (In Ukrainian)].

18. Шліпченко, С., Тимінський, В., Макаренко, А., Малес, Л., Тищенко, І. (Ред.). (2013). Місто й оновлення. Урбаністичні студії. Представництво Фонду ім. Гайнріха Бьолля в Україні. Київ : ФОП Москаленко О.М., 360 с. [Shlipchenko, S., Timinsky, V., Makarenko, A., Males, L., Tishchenko, I. (Ed.). (2013). City and updates. Urban studies. Representation of the Foundation named after Heinrich Böll in Ukraine. K. : FOP Moskalenko O.M, 360 (In Ukrainian)].

19. Яценко, Б.П. (2003). Світові міста. Географія та основи економіки в школі. *Науково-методичний журнал*, № 1., 41–42. [Yatsenko, B.P (2003). World cities. Geography and basics of economics at school. *Scientific and methodical journal*, № 1, 41–42. (In Ukrainian)].

20. Florida, R. (2002). The Rise of the Creative Class. And How It's Transforming Work, Leisure and Everyday Life. Basic Books, 512 p.

21. Herlihy, P. (1981). Ukrainian cities in the Nineteenth Century. In *Rethinking Ukrainian History*, edited by Ivan L. Rudnytsky. Edmonton. P. 135– 155.

22. UN HABITAT: For a better urban future [Electronic resource]. URL : <https://unhabitat.org/> (дата звернення: 22.08.2020).

Стаття надійшла до редакції 01.09.2020.

The article was received 01 September 2020.

УДК 332.142:913(477.53)

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2413-7391/2020-13-4>

Джаман М.О.,
доктор економічних наук, доцент,
професор кафедри теоретичної та прикладної економіки
Інститут підготовки кадрів державної служби зайнятості України
Modzh@ukr.net
ORCID: 0000 0002 3963 8541

Єрмаков В.В.,
кандидат географічних наук, доцент,
доцент кафедри географії та методики її навчання
Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка
slav9724@gmail.com
ORCID: 0000-0003-3997-4788

ЧИННИКИ ВПЛИВУ НА РОЗВИТОК СУСПІЛЬНО-ПРОСТОРОВИХ ПРОЦЕСІВ ПОЛТАВСЬКОГО ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНОГО КРАЮ (РЕТРОСПЕКТИВНО-ГЕОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ)

У даній статті проведено аналіз основних (природних, соціально-економічних, політичних та історико-культурних) чинників, які вплинули на розвиток суспільно-просторових процесів на території Полтавського історико-географічного краю (ІГК). Розкривається їх вплив на особливості розвитку промислового і сільськогосподарського виробництва Полтавського ІГК у період генези індустріального суспільства, формування поселенської структури території. Заначається, що аграрний розвиток регіону включав у себе елементи фермерського та пруського шляхів капіталістичної еволюції, промислове виробництво, яке спеціалізувалося переважно на галузях з переробки сільськогосподарської сировини із значним поширенням селянських кустарних промислів. Неоднаковий економічний потенціал різних категорій як поміщицьких, так і селянських господарств, який існував ще з феодальних часів, визначив ступінь проникнення капіталістичних відносин у їх структуру та характер зв'язків з ринком. У зв'язку із цим процеси трансформації системи феодального господарства мали нерівномірний характер як у структурно-галузевому, так і в регіональному плані, що вплинуло на формування особливостей територіальної організації господарства. Розглядаються розселенські процеси, що визначалися основними напрямками історичного процесу залюднення території сучасної Полтавщини з південного заходу та з районів Правобережної України, а також концентрацією населених пунктів у межах річкових долин.

Показано, що в ієрархічній структурі чинників територіального розвитку Полтавщини провідна роль належить системі пануючих формаційних закономірностей, котрим підпорядкована дія усіх інших чинників, яка в кінцевому варіанті визначала особливості впливу інших чинників територіального розвитку історико-географічного краю та специфіку їх поєднання у різних просторово-часових варіаціях.

Ключові слова: чинники територіального розвитку, ретроспективна географія, Полтавський історико-географічний край, економіко-географічне положення, промислове та сільськогосподарське виробництво, формаційний розвиток.

Dzhaman M.O., Yermakov V.V. FACTORS OF IMPACT ON DEVELOPMENT OF SOCIAL AND SPATIAL PROCESSES OF THE POLTAVA HISTORICAL AND GEOGRAPHICAL TERRITORY (RETROSPECTIVE AND GEOGRAPHICAL ASPECTS)

This article analyzes the main factors that influenced the development of social and spatial processes in the area of the Poltava Historical and Geographical Territory (HGT). The group of natural, social and economic (peculiarities of the formative development of the territory of the region, economical and geographical position in the system of territorial division of labor, demographic indicators of the population, settlement structure of the territory), political (entry into different state and political

entities, long border of the location) as well as historical and cultural factors. Their influence on the development of industrial and agricultural production during the genesis of the industrial society and the formation of the settlement structure of the territory are revealed. It is noted that the agrarian development of the region includes elements of the agricultural and Prussian ways of capitalist evolution, as well as industrial production, which specializes mainly in the processing of agricultural raw materials with a significant spread of peasant handicrafts. This affected the formation of the territorial structure of the economy. The settlement processes that were determined by the main directions of the historical process of pollination of the territory of modern Poltava region from the southwest and from the regions of Right-Bank Ukraine, as well as the concentration of settlements within river valleys have been considered.

It has been shown that in the hierarchical structure of factors of territorial development of Poltava region, the leading role belongs to the system of prevailing formation regularities, to which the activity of all other factors is subordinated, which ultimately determined the peculiarities of influence of other factors of territorial development of HGT and the specificity of their combination in different spatial and time variations.

Key words: factors of territorial development, retrospective geography, Poltava historical and geographical territory, economic and geographical position, industrial and agricultural production, formative development.

Постановка проблеми. Формування територіально-господарської структури Полтавщини пов'язане із тривалими просторово-часовими процесами її розвитку. Необхідною умовою для вивчення сучасної динаміки господарського комплексу ІГК є ретроспективний аналіз суспільно-географічних процесів. Важливе значення відводиться чинникам територіального розвитку, тісно пов'язаним із категорією суспільно-географічного положення. Історичний характер суспільно-географічного положення визначає також динамічність впливу і значення кожного чинника та їх сукупності.

Виділення та вивчення окремих чинників регіонального територіального розвитку дозволить з'ясувати їх значення, характер впливу на територіальний розвиток, прослідкувати зміну у їх співвідношенні, виявити успадковані тенденції та елементи галузевих і територіальних структур. У цілому це дозволить глибше зрозуміти закономірності регіонального розвитку і територіальної господарської динаміки, виявити їх специфіку. Крім цього, подібні дослідження сприятимуть посиленню наукових розробок у галузі географічного краєзнавства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У процесі нашої роботи над темою ми спиралися на теоретичні роботи з ретроспективної географії, географічного краєзнавства, економічної і соціальної географії (Баранський, 1956; Губанова, 1987; Круль, 2007; Лавріненко, 2013; Маца, 1998; Семенов-Тянь-Шнанский,

1910; Экономическая и социальная география, т. I, 1986 та ін.). Також ми врахували числені краєзнавчі праці (Бодянський, 1865; Падалка, 1914 та ін.), а також значний фактичний матеріал, вміщений у роботах з економічної історії, зокрема у роботах І. Гуржія, Є. Карнаухо-вої, І. Лободи, П. Ляценка, Б. Тихонова та ін. (Гуржій, 1950; Гуржій, 1954; Карнаухова, 1951; Лобода, 1958; Лященко, 1951; Тихонов, 1978). У роботах В. Круля з ретроспективної географії західних областей України головна увага приділялася розселенським процесам, виділено їх основні етапи, з'ясована інтенсивність, територіальне спрямування, відпрацьована наукова методика ретроспективно-географічних досліджень даних процесів (Круль, 2004). Чинники територіальної організації господарства за характером та особливостями їх впливу на останню, розглянуті у посібнику Экономическая и социальная география, т. I, 1986 (Ром В. (Ред.), 1986), а також детальніше проаналізовані у низці пізніших робіт (Стадницький, Коваль, 2010; Папіж, 2014).

Постановка завдання. При цьому залишається актуальною вивчення окремих чинників та їх сукупності, їх впливу на регіональний територіально-господарський розвиток, тому *метою* даної статті є систематизація і аналіз впливу окремих чинників територіально-господарського розвитку Полтавського ІГК.

Виклад основного матеріалу дослідження. Перш за все зауважимо, що основний територіальний об'єкт нашого аналізу – Полтавщина розглядається нами, враховуючи

наукові праці В.П. Круля щодо вжитого ним терміна «історико-географічний край». Ми використовуємо термін Полтавський історико-географічний край (ІГК) відносно історико-географічної зони Лівобережної України в рамках схеми історико-географічного поділу України (Круль, 2004: 61–64; Круль, 2007: 4–8). Порівняльні межі Полтавського історико-географічного краю та сучасної Полтавської області наведено на рисунку 1.

Розвиток суспільно-географічних процесів на території Полтавського історико-географічного краю визначався комплексною дією багатьох чинників природного, соціально-економічного, політичного та культурно-історичного характеру. Під чинниками розуміються головні умови будь-якого процесу чи явища, що визначають їхній перебіг (Ильичев, 1983: 645). Співвідношення різних чинників було неоднаковим у краї від давніх часів до сьогодення. Ретроспекція суспільно-географічних

процесів Полтавського ІГК повинна включати науковий аналіз чинників їхнього розвитку, що дозволить глибше пізнати закономірності даних процесів на рівні окремого регіону. Тому виникає необхідність систематизації та аналізу впливу цих чинників територіального розвитку. Із цією метою нами було проведено групування та визначення змісту основних чинників розвитку суспільно-просторових процесів для території ІГК. До них належать такі групи чинників: а) природні; б) соціально-економічні; в) техніко-технологічні; г) політичні; д) історико-культурні (табл. 1).

Кожний із виділених чинників та їх сукупність виступають умовою будь-якого територіального процесу. Дія природних чинників проявляється через особливості природних умов і наявних ресурсів даної території, послідовний процес відкриття і освоєння нових джерел ресурсів. Соціально-економічні чинники впливають з особливостей господарської

Рис. 1. Порівняльні межі Полтавської області та Полтавського історико-географічного краю [складено авторами за: Круль, 2004, с. 62]

Таблиця 1

Чинники територіального розвитку Полтавщини

Чинники територіального розвитку	Зміст чинників територіального розвитку
Природні	Рельєф, наявність корисних копалин, клімат, ступінь обводненості території, режим зволоження, тип ґрунтового та рослинного покриву.
Соціально-економічні	Особливості формаційного розвитку території краю, визначальні риси економіко-географічного положення у системі територіального поділу праці, соціальна та професійна структура населення, демографічні показники населення, розселенська мережа території.
Техніко-технологічні	Зміни у технічному рівні і технології виробництва, зміни у співвідношенні основних чинників розміщення продуктивних сил (сировинного, паливно-енергетичного, робочої сили, транспортного та ін.).
Політичні	Знаходження у складі різних держав, тривалий прикордонний характер положення, військово-стратегічні позиції території, військово-політичний тиск із боку кочових сусідів.
Історико-культурні	Етнічний склад населення, традиційні виробничі навички, філософія та культура господарювання.

системи та умов життя населення. Тісно пов'язані із соціально-економічними техніко-технологічними чинниками, дія яких відбувається зі зміною рівня технічного забезпечення, а, відповідно, і умов розміщення продуктивних сил. Група політичних чинників пов'язана перш за все з особливостями політико-географічного положення території в певний історичний період, її військово-стратегічними позиціями, входженням до політико-державних утворень та із територіально-адміністративним статусом. Історико-культурні чинники є відбитком нагромадження минулої праці, характеру розселення населення по території, етнографічної специфіки території, наявністю традиційних виробничих навичок, розвитку матеріальної і духовної культури в цілому. Але при цьому в ієрархічній структурі чинників територіального розвитку Полтавського ІГК провідна роль належить групі соціально-економічних чинників, а в їх складі – системі пануючих формаційних закономірностей, котрим підпорядкована дія усіх інших чинників.

У зв'язку з важливістю даної групи чинників більш детально зупинемося на особливостях еволюції економічного базису на території Полтавського ІГК, трансформації її виробничих структур у промисловості та аграрній сфері. Природно-ресурсна база ІГК і його місце у системі міжрегіонального поділу праці зумовили формування традиційно аграрної структури його господарства. При цьому основні напрямки капіталістичної еволюції сільського

господарства знаходилися залежно від особливостей залишків феодальної системи. Головні риси феодальної економічної системи під впливом географічних особливостей окремих регіонів зазнавали трансформації, що впливало на подальший розвиток господарських структур.

Подальша аграрна еволюція відбувалася різними способами, які були зумовлені регіональними особливостями попереднього феодального ладу. Процеси трансформації системи феодального господарства мали нерівномірний характер як у структурно-галузевому, так і в регіональному плані. П.І. Лященко відмічав регіональну специфіку поширення способів використання кріпосної праці (Лященко, 1951, Т. I: 482), а для чорноземних та українських губерній для поміщиків найвигіднішою була експлуатація селян у формі панщини у зв'язку із природними та економічними умовами (Гуржій, 1954: 27). Під час проведення селянської реформи 1861 р. відмінності в умовах ведення поміщицького господарства залежно від району розташування вплинуло на способи її здійснення. В умовах Полтавського ІГК це відобразилося у значній кількості відрізків селянських земель (до 40%) на користь поміщиків (Лобода, 1958: 140). Іншими словами, ми маємо «...просторовий або географічний розподіл місцевостей, в яких переважає аграрна еволюція відповідно прусського та американського типів» (Карнаухова, 1951: 36; Ленин, 1971, Т. 3: 218, 224). При цьому

наявність значного колонізаційного фонду у країні створювало не тільки можливість додаткових вкладень праці і капіталу у старі землі, але й можливість освоєння нових площ, що поступово призводило до фактичного переселення селянства разом із трудовою міграцією (Тихонов, 1978: 198).

Основні риси розвитку і розміщення сільськогосподарського виробництва Полтавщини у дореформений період істотним чином залежали від подальших умов трансформації двох головних соціально-економічних типів господарств – поміщицького та селянського, неоднорідних за своєю внутрішньою структурою. Неоднаковий економічний потенціал різних категорій поміщицьких господарств, який існував ще з феодальних часів, визначив ступінь проникнення капіталістичних відносин у їх структуру та характер зв'язків з ринком. Головним чином великі і частина середніх дворянських господарств були тісніше пов'язані з ринком через реалізацію продукції сільського господарства або переробних виробництв. Водночас дрібні поміщицькі господарства в основній своїй масі продовжували базуватись на засадах натурального господарства, наближаючись в цьому плані до селянських господарств. Про це свідчить і загальна картина розподілу поміщицьких господарств за особливостями землеволодіння в Полтавській губернії на момент проведення реформи 1861 р., із надзвичайно сильним поширенням дрібномаєткості (Гуржій, 1950; Гуржій, 1954: 56, 61; Падалка, 1914: 170, 310; Бодянский, 1865: 309). Відзначена риса дворянського землеволодіння у Полтавській губернії була важливим чинником формування галузевих і територіальних пропорцій аграрного виробництва в період розвитку капіталістичних відносин.

Панування панщинної системи зумовило подальшу еволюцію аграрного капіталізму за «пруським» типом із тривалим збереженням відробіткової системи у її найбільш архаїчних формах, поширенням споживчої оренди, низькою прибутковістю господарств та загальним низьким рівнем життя населення. Це, у свою чергу, визначило характер використання робочої сили, коли її надлишок не міг бути поглинений всередині Полтавської губернії і тому активно поширювався її вплив на сільськогосподарські роботи за межі регіону.

Панщинний спосіб феодального землекористування зумовлював також консервацію трипільної системи землеробства. Якщо в нечорноземних губерніях вже від кінця XVIII ст. спостерігалася раціоналізація цієї системи із впровадженням елементів багатопілля, у смузі чорноземних губерній трипільля велося без правильного чергування посівів, без угноєння (окрім ділянок під посівами коноплі, тютюну та буряків), із безсистемним користуванням іншими угіддями, низьким технічним станом сільськогосподарських знарядь. Лише у великих поміщицьких маєтках трипільля поєднувалося з перелогом, коли частина землі використовувалася під пасовища або сіножаті.

Ринкова трансформація феодальних господарств в Україні після реформи 1861 р. зумовила появу селянських господарств двох основних соціально-економічних типів: 1) господарств, що орієнтовані на отримання прибутку з широким використанням ринкових зв'язків та 2) господарств, зорієнтованих на натуральне споживання. В останньому типі господарств процеси відтворення забезпечувалися в основному за рахунок використання власних ресурсів з епізодичним зверненням до ринку. Основну відмінність між ними можна вбачати у співвідношенні вкладень живої праці та матеріально-технічних ресурсів на одиницю площі чи на одного зайнятого. Існування аналогічних тенденцій у розвитку селянських господарств прослідковується і на території України на прикладі Полтавської губернії та інших губерній регіону. Матеріали загальнодержавних та місцевих земських статистичних обстежень свідчать про те, що загальні витрати на утримання сільськогосподарських знарядь і машин на одну десятину посівної площі закономірно зменшувалися у напрямі від малопосівних до багатопосівних груп селянських господарств. У той же бік зменшувалися витрати робочої сили у господарстві при збільшенні ефекту від її використання. Це зумовило безсумнівні переваги великих за масштабами вкладень капіталу господарств у конкурентному середовищі.

Істотне значення як соціально-економічного чинника розвитку аграрної сфери Полтавського ІГК на період реформи 1861 р. належало його положенню у системі міжрайонного поділу праці. Початок XIX ст. був періодом

формування нового району товарного зернового господарства на півдні, що поступово призвело до зміни місця як цього району, так і сусідніх із ним районів у загальній системі економіки держави, зокрема призвело до кризи зернового господарства на Лівобережжі (Губанова, 1987: 13). Продукція зернового господарства українського лісостепу у експортних відправках вже не могла конкурувати з дешевшим хлібом степових господарств, що стимулювало зміни у господарській спеціалізації старого землеробського району України у бік формування в межах лісостепової зони Правобережжя і частково Лівобережжя спеціалізованого району цукробурякового господарства і цукрової промисловості. Само зернове господарство, не втративши повністю своїх позицій, зазнало певних змін у динаміці.

Це чітко проявилось у процесі товаризації поміщицьких маєтків. Так, через швидкий розвиток товарного землеробства у причорноморських губерніях, маєтки Лівобережної України, зокрема Полтавщини (окрім південних її повітів), поступово скорочували посіви пшениці, заміщуючи її житом, та переорієнтовуючись переважно на потреби внутрішнього ринку. Але внаслідок вузькості останнього через слабкий розвиток промисловості і незначну кількість промислового населення, як потенційного споживача сільськогосподарської продукції, незадовільного стану транспортної системи в регіоні та схожістю аграрної спеціалізації сусідніх губерній, зерно з полтавських маєтків перероблялося переважно на горілку. Усе це стимулювало розвиток низки галузей, що переробляли сільськогосподарську сировину.

Тобто період генези індустріального суспільства та формування ринково-капіталістичних відносин супроводжувався комплексною трансформацією умов і напрямів розвитку аграрного виробництва Полтавського ІГК. Це було зумовлено, передусім, соціально-економічними чинниками макрорівня, а саме – характером дії попередніх залишків феодальної системи, що вплинуло на галузеву спеціалізацію, територіальну структуру, технічну оснащеність, продуктивність та соціальну роль аграрного виробництва.

Базові умови розвитку аграрного капіталізму визначили і можливості промислового розвитку певної території. Протікання мануфак-

турного періоду капіталізму в умовах панування феодальної системи господарства створювало своєрідні форми промислового виробництва (кріпосницька та капіталістична мануфактура), які співіснували на території Полтавського ІГК. Особливо характерним це було в період товаризації поміщицьких господарств у першій половині XIX ст. Тип вотчинних та посесійних мануфактур у нових суспільних відносинах зазнавав істотних трансформацій.

Серед передумов, які зумовили цю особливість промислового розвитку Полтавського ІГК, слід вказати на низку чинників, зокрема тривалий характер «прикордонності», а для епохи генези індустріального суспільства – характер економіко-географічного положення краю в системі всього Західного макрорегіону Російської держави. Тут найбільше проявився вплив сусідського положення, або характеру найближчого оточення та формування економічно контрастних районів. У XVIII–XIX ст. цей макрорегіон відзначався винятково слабким ступенем індустріалізації за відносно інтенсивного розвитку сільського господарства. Особливість положення даного регіону у складі Росії полягала у сусідстві з двох боків із промислово розвиненими районами. Із півночі, північного заходу та заходу регіон тяжів до Петербурга, прибалтійських та польських міст, котрі встигли індустріалізуватись завдяки близькості до Балтійського моря та західного кордону. Це сприяло тому, що галузі промисловості, які орієнтувалися на імпортну сировину та зовнішні ринки збуту, стягувалися до Петербурга, Риги, Варшави, Лодзі та інших прибалтійських міст. На сході західний регіон межував із Промисловим Центром Росії, який індустріалізувався завдяки своєму центральному положенню на Східноєвропейській рівнині, поблизу вузла важливих транспортних комунікацій. Тому галузі промисловості, які орієнтувалися на вітчизняну сировину та на внутрішній ринок, тяжіли до Москви та інших міст регіону, а в межах Заходу, внаслідок конкуренції сусідніх промислових районів, сформувалася слабо індустріалізована область. З іншого боку, сусідство промислово розвинених районів, які висували підвищений попит на сільськогосподарську продукцію, створювали сприятливі умови для розвитку аграрної спеціалізації виробництва з різним ступенем

інтенсивності. При цьому не менш важливе значення мав і такий історичний чинник, як прикордонне положення території Західного району між Московським царством, Польщею, Литвою та Кримським ханством. Негативний аспект такого положення проявлявся у частих спустошеннях території регіону, яка була ареною військових змагань (Баранский, 1956: 114). В узагальненому плані сукупність природних та історичних кордонів, які проходили територією Полтавщини наведена на рисунку 2. Аналіз даної картосхеми показує тривалі періоди існування різних історичних і політичних кордонів в межах Полтавського ІГК, що не могло не відбитися на особливостях перебігу суспільно-географічних процесів в регіоні.

Комплексний характер мав вплив природних, історичних та соціально-економічних чин-

ників і на перебіг розселенських процесів на території ІГК. На сьогодні Полтавська область відноситься до помірно заселених територій у межах України із середньою густотою населення 51 ос./км² поступаючись середньоукраїнському показнику (75,5 ос./км²). При цьому розміщення населення на території сучасної Полтавщини характеризується нерівномірністю. Процес заселення території за останні чотири століття відбувався в напрямку з півночі на південь, що було пов'язано з розташуванням основних центрів розселення на північний захід та північ від сучасної Полтавської області. Цей чинник вплинув на вищі показники щільності населення в північних районах Полтавщини. Інший напрямок освоєння території пролягав від Дніпровського вододільного плато, де знаходилися кращі землі, до долини Дніпра з менш

Рис. 2. Природні та історичні кордони у межах Полтавщини [складено авторами]

родючими ґрунтами (Маца, 1998: 97). Це також вплинуло на ступінь сучасної заселеності південних та південно-західних адміністративних районів Полтавщини, які мають меншу густоту населення і кількість поселень.

Характерною є концентрація поселень переважно у річкових долинах, яка, починаючи від палеоліту, передавалася до кожної наступної епохи, що свідчить про певну наступність у типах, формах та основних напрямках заселення території Полтавщини. Подібні особливості топографії поселень залишалися характерними і для ХІХ ст., коли 74,6% населення Полтавського ІГК проживало в населених пунктах, що зосереджувалися по долинах основних річок (Бодянский, 1865: 1–109).

Таким чином, спостерігається певна наступність у типах, формах та основних напрямках заселення території Полтавщини. В.П. Семенов-Тянь-Шанський, використовуючи розроблені ним зональний та азоняльний принципи, провів типологію заселення Європейської Росії, за якою територія Полтавського ІГК відносилася до південного долинного типу та долинно-яружного підтипу сільського розселення. Такий характер розселення склався історично під впливом як природних, так і суспільно-економічних чинників, що пояснювалося дослідником із водно-волоковою технікою пересування, оскільки річкова мережа та волоки складали головну комунікаційну вісь цього регіону, а також землеробським характером колонізації. Це сприяло концентрації слов'янських поселень як у долинах річок і на високих терасах, так і в межах вододілів (Семенов-Тянь-Шанський, 1910:3; 35).

Висновки із проведеного дослідження.

Отже, ретроспективний аналіз основних чинників розвитку суспільно-просторових процесів Полтавського ІГК дозволяє виділити основні чинники, які вплинули на розвиток суспільно-просторових процесів на його території. Це група природних (рельєф, клімат, ступінь обводненості території, тип ґрунтового покриву), соціально-економічних (особливості формаційного розвитку території краю, особливості суспільно-географічного положення у системі географічного поділу праці, соціальна структура населення, демографічні показники населення, розселенська структура території), техніко-технологічних (зміни

у рівні технічного прогресу та нових технологіях виробництва), політичних (тривала прикордонність положення та знаходження у складі різних держав) та історико-культурних чинників (перш за все традиційні виробничі навички). При цьому зауважимо, що в ієрархічній структурі чинників територіального розвитку Полтавщини провідна роль належить групі соціально-економічних чинників, а в їх складі – системі пануючих формаційних закономірностей, яким підпорядкована дія усіх інших чинників.

У загальній структурі зазначених чинників розвитку суспільно-просторових процесів на території Полтавського ІГК істотна роль належала тривалому історичному періоду порубіжного економіко-географічного положення, яке мало своїм негативним аспектом періодичні спустошення території регіону. Дана особливість сукупно із природно-кліматичними умовами території та соціально-економічним ладом визначали галузево-територіальні та екістичні процеси. За умов чорноземної смуги при достатній кількості родючих ґрунтів, близькості внутрішнього і зовнішнього ринків, відносно слабкому розвитку селянських кустарних промислів найвигіднішою формою феодалної ренти була панщинна система. Специфіка розвитку феодалізму та формування феодалної ренти визначили базові умови становлення аграрного капіталізму, особливості процесу товаризації дворянських і селянських господарств, стимулюючи розвиток низки галузей, які переробляли переважно сільськогосподарську сировину (гуральництво, цукроваріння тощо). Розміщення населення на території Полтавського ІГК характеризувалося нерівномірністю: більшу щільність населення мають його північно-західні райони. Це було зумовлено розташуванням основних центрів розселення (на північний захід та північ від території сучасної Полтавської області, а також на південь та південний захід від неї). У зв'язку із цим на території Полтавського ІГК спостерігається концентрація поселень переважно у річкових долинах, яка, починаючи від палеоліту, передавалася до кожної наступної епохи, включно до початку ХХ ст. (долинно-яружний підтип долинного південного типу сільського розселення).

ЛІТЕРАТУРА:

1. Баранский Н. (1956). Экономическая география. Экономическая картография. Москва : Государственное издательство географической литературы. [Baransky N. (1956). *Economical geography. Economical cartography*. M. : State Publishing House of Geographical Literature (In Russian)].
2. Бодянский Н. (Сост.). (1865). Памятная книжка Полтавской губернии на 1865 год. Полтава. [Bodiansky N. (Comp.). (1865). *The memorial book of the Poltava province for 1865*. Poltava (In Russian)].
3. Губанова Т.Е. (Сост.). (1987). Экономическая и социальная география в СССР: История и современное развитие: Кн. для учителя. Москва : Просвещение, 1987. [Gubanova T.E. (Comp.). (1987). *Economic and social geography in the USSR: History and modern development: Prince. For the teacher*. M. : Education, (In Russian)].
4. Гуржій І. (1950). Повстання селян в Турбаях (1789–1793). Київ : Вид-во АН УРСР. [Gurjii I. (1950). *Peasant uprising in Turbai (1789–1793)*. K. : Publishing house of the Academy of Sciences of the Ukraine (In Ukrainian)].
5. Гуржій І. (1954). Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX століття. Київ : Державне видавництво політичної літератури України. [Gurjii I. (1954). *Schedule of feudal serfdom in agriculture of Ukraine in the first half of the nineteenth century*. K. : State Publishing House of Political Literature of Ukraine (In Ukrainian)].
6. Ильичев Л. (Гл.ред.). (1983). Философский энциклопедический словарь. Москва : Сов. Энциклопедия. [Ilyichev L. (Ch. Ed.). (1983). *Philosophical Encyclopedic Dictionary*. M. : Sov. Encyclopedia (In Russian)].
7. Карнаухова Е. (1951). Размещение сельского хозяйства России в период капитализма (1860–1914г.г.). Москва : Изд.-во АН СССР, 1951. [Karnaukhova E. (1951). *Placement of Russian agriculture in the period of capitalism (1860–1914)*. M. : Publishing House of the Academy of Sciences of the USSR, 1951 (In Russian)].
8. Круль В. (2004). Ретроспективна географія поселень Західної України : монографія. Чернівці : Рута, 2004. [Krull V. (2004). *Retrospective Geography of Western Ukraine Settlements: A Monography*. Chernivtsi : Ruta (In Ukrainian)].
9. Круль В. (2007). Краєзнавство: Навчально-методичний посібник. Чернівці : Рута, 2007. [Krul V. (2007). *Local History: National Methodological Manual*. Chernivtsi : Ruta (In Ukrainian)].
10. Лавріненко С. (2013). Регіональні особливості розвитку аграрної сфери та їх вплив на суспільно-географічні процеси після реформи 1861 року (на прикладі Полтавщини). *Часопис соціально-економічної географії*, Вип. 15 (2), 95–99. [Lavrinenko S. (2013). *Regional features of agricultural development and their impact on socio-geographical processes after the reform of 1861 (on the example of Poltava)*. *Hutan geography journal*, 15(2), 95–99. (In Ukrainian)].
11. Ленин В. (1971). Развитие капитализма в России. Процесс образования внутреннего рынка для крупной промышленности. М.Г. Власова (Сост.). Полное собрание сочинений (Т. 3). Москва : Издательство политической литературы. [Lenin V. (1971). *The development of capitalism in Russia. The process of creating a domestic market for large industry*. M.G. Vlasova (Comp.), *Complete Works (Vol. 3)*. M. : Publishing house of political literature (In Russian)].
12. Лобода І. (1958). Аграрне перенаселення на Лівобережній Україні в кінці XIX століття (по матеріалам Полтавської та Чернігівської губерній). *Історія СРСР*, 2, 137–143. [Loboda I. (1958). *Agricultural overpopulation in Left-Bank Ukraine at the end of the 19th century (based on materials from the Poltava and Chernihiv provinces)*. *History of the USSR*, 2, 137–143 (In Russian)].
13. Лященко П. (1951). Докапіталістичні формації. Історія народного господарства СРСР. (Т. 1). Київ : Державне видавництво політичної літератури України. [Lyashchenko P. (1951). *Pre-capitalist formations. History of the economy of the USSR (Vol. 1)*. K. : State Publishing House of Political Literature of Ukraine (In Ukrainian)].
14. Маца, К. (Ред.). (1998). Полтавська область: Природа, населення, господарство. Полтава : Полтавський літератор. [Matza K.O. (Ed.). (1998). *Poltava region: Nature, population, economy*. Poltava : The writer of Poltava (In Ukrainian)].
15. Падалка, Л.В. (1914). Карта територіального розмежування Полтавської губернії в масштабах місцевих досліджень. Полтава, Полтавська учена архівна комісія. [Padalka L.V. (1914). *Map of the territorial delimitation of the Poltava province in the scope of local studies*. Poltava, Poltava scientific archival commission (In Russian)].
16. Папіж, Ю.С. (2014). Ефективна регіональна економіка: фактори розвитку. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Економічні науки*, Вип. 7. Част. 4, 89–91. [Papizh Y.S. (2014). *Effective regional economy: factors of development*. *Scientific Bulletin of Kherson State University. Series «Economic Sciences»* 7(4), 89–91 (In Ukrainian)].
17. Ром В. (Ред.). (1986). Экономическая и социальная география СССР: Общая часть курса. Учеб. пособие (Т. 1). Москва : Просвещение. [Rum V. (Ed.). (1986). *Economic and social geography of the USSR: General part of the course. Textbook manual for students (T. 1)*. M. : Education (In Russian)].
18. Семенов-Тянь-Шанский В. (1910). Город и деревня в Европейской России: Очерк по экономической географии с 16 картами и картограммами. *Записки РГО по отделению статистики*, Т. 10, вып. 2, 1-212. [Semenov-Tyan-Shansky V. (1910). *City and Village in European Russia: An Essay on Economic Geography with 16 Maps and Cartograms*. *Notes of the Russian Geographical Society for the Department of Statistics*, Vol. 10, no. 2, 1-212 (In Russian)].
19. Стадницький Ю., Коваль Л. (2010). Чинники розміщення господарської діяльності [Текст] : монографія. Хмельницький : ХНУ. [Stadnytsky Y., Koval L. (2010). *Factors of placement of economic activity*. Khmelnytsky: KhNU (In Ukrainian)].
20. Тихонов Б.В. (1978). Переселения в России во второй половине XIX в. Москва : Наука. [Tikhonov B.V. (1978). *Resettlement in Russia in the second half of the XIX century*. M. : Science (In Russian)].

Стаття надійшла до редакції 03.09.2020.
The article was received 03 September 2020.

УДК 911.3:353

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2413-7391/2020-13-5>

Кононенко О.Ю.,
кандидат економічних наук,
доцент кафедри економічної та соціальної географії
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
oukononenko@knu.ua
ORCID: 0000-0002-1741-2066

Трусій О.М.,
кандидат географічних наук,
доцент кафедри економічної та соціальної географії
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
oktrusij@ukr.net
ORCID: 0000-0002-3711-8008

МІСЦЕВИЙ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ТА АГРОХОЛДИНГИ: ПРИКЛАД АГРОІНДУСТРІАЛЬНОГО ХОЛДИНГУ «МИРОНІВСЬКИЙ ХЛІБОПРОДУКТ»

На агрохолдинги припадає суттєва частина виробництва сільськогосподарської продукції в Україні. Використовуючи ресурсний потенціал аграрних регіонів вони нарощують виробничі потужності. У цьому дослідженні представлено спробу оцінити отримувані територіями переваги від розміщення підприємств Агроіндустріального холдингу «Миронівський хлібопродукт». На основі системно-структурного аналізу вивчено історико-географічні особливості розвитку та розміщення підприємств. На розвиток компанії вплинули чинники різних рівнів (локальні, національні, міжнародні). На локальному рівні найбільш впливовими є кліматичні умови, земельні ресурси, інфраструктура та трудові ресурси. Детально охарактеризовані основні напрями діяльності підприємства та зв'язки між ними, що дає можливість контролювати процес виробництва, якість та собівартість продукції і є запорукою високої економічної ефективності виробництва. Підприємства агрохолдингу є значними роботодавцями у своїх регіонах, вони сприяють збалансованості на місцевих ринках праці. Важливими для місцевих економік є ініціативи підприємств щодо розвитку місцевої інфраструктури, житлового забезпечення працюючих, підвищення рівня їх кваліфікації та ін. Комплексна оцінка рівнів соціально-економічного розвитку територій розміщення агрохолдингу показала, що не завжди великі агропідприємства чинять визначальний вплив на стан місцевої економіки. Чітко виражена позитивна динаміка була виявлена для територій, де задіяні великі площі сільськогосподарських угідь та розвинена переробна ланка. Більшість низових адміністративних районів за період нарощення обсягів виробництва холдингу (2003–2018 рр.) погіршили свої позиції порівняно з іншими районами. Це є сигналом для пошуку місцевою владою шляхів диверсифікації сільської економіки як через розвиток фермерських господарств, так і несільськогосподарських видів діяльності.

Ключові слова: агрохолдинг, місцевий соціально-економічний розвиток, сільське господарство, стимулювання місцевого розвитку, Україна.

Kononenko O.Yu., Trusii O.M. LOCAL SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT AND AGROHOLDINGS: THE CASE OF AGROINDUSTRIAL HOLDING “MIRONIVSKY HLIVOPRODUCT”

Agricultural holdings produce a significant part of agricultural products in Ukraine. They increase production capacity using the resource potential of agricultural regions. This study presents an attempt to assess the benefits received by the territories from the location of enterprises of the agroindustrial holding “Mironivsky Hliboproduct”. Based on the system-structural analysis, the historical and geographical features of the development and location of enterprises were studied. The development of the company was influenced by factors of different levels (local, national and international). At the local level, climatic

conditions, land resources, infrastructure and labor resources are the most influential factors. The main operating segments of the agricultural holding and the connections between them are described in detail. The formation of a vertically integrated structure has become an important competitive advantage of the agro-industrial company. This makes it possible to control the production process, quality and cost of production, provides high economic efficiency of production. Agro-holding enterprises are significant employers in their regions; they assure a better balance in local labor markets. The initiatives of enterprises to develop local infrastructure, housing for workers, improving their skills are important for the local economies. A comprehensive assessment of the levels of socio-economic development of the territories showed that large agricultural enterprises do not always have a decisive influence on the state of the local economy. A clear positive trend was found for areas where large areas of agricultural land are involved and processing is developed. Most of the administrative districts during the period of increasing production of the agroindustrial holding (2003–2018) deteriorated their positions compared to other districts. This is a signal for the local authorities to find ways to diversify the rural economy through both the development of farms and non-agricultural activities.

Key words: agroindustrial holding, local socio-economic development, agriculture, stimulation of local development, Ukraine.

Постановка проблеми. Розвиток регіонів у пострадянських країнах пов'язаний з налагодженням ринкових механізмів господарювання, децентралізацією влади, реформуванням аграрної сфери та іншими процесами, що мають у тому числі просторовий вимір. Кризові явища останніх років призвели до того, що в Україні зростає частка як депресивних сільських територій, так і малих монофункціональних міст, що відчувають негативний вплив деіндустріалізації, безробіття, міграційного відтоку населення, занепаду інфраструктури та інших процесів.

Проблема існування диспропорцій у соціально-економічному розвитку регіонів завжди була у полі зору географів. М. Барановський (Барановський, 2012) зазначає, що депресивний стан сільських територій має місце в більшості країн, де здійснюється перехід від індустріальної до постіндустріальної стадії суспільного розвитку. Ознаками депресивності є погіршення вікової структури населення на тлі загального його скорочення, занепад інфраструктури, погіршення доступності об'єктів обслуговування населення та як результат погіршення якості життя.

Слід сказати, що не тільки сільські території за показниками соціально-економічного розвитку відстають від середньоукраїнського рівня. Г. Підгрушний, аналізуючи систему полюсів соціально-економічного розвитку в Україні (Підгрушний, 2017), робить висновок про відсутній повноцінний «каркас» опорних центрів (полюсів чи ядер розвитку), спроможних забезпечувати, стимулювати та підтримувати територіально рівномірний, збалансований розвиток. Фактично великі за площею території, як правило, віддалені від

обласних центрів і найбільших агломерацій, формують периферійні, слабо розвинені зони, що продовжують втрачати інвестиційний потенціал та погіршують соціально-економічні показники. Беручи до уваги розробки К. Мезенцева (Мезенцев, 2005) та І. Пилипенка (Пилипенко, 2009), можна узагальнити, що регіональні диспропорції соціально-економічного розвитку є неминучими, і периферійні території, що мають нижчий за середній по країні рівень забезпечення ресурсами розвитку, відстають за більшістю індикаторів.

Стимулювання місцевого соціально-економічного розвитку є непростим завданням для органів влади і місцевого самоврядування, в тому числі об'єднаних територіальних громад, що через механізми децентралізації влади перебувають у пошуку зміцнення економічної бази місцевої економіки. Серед різноманіття методів і підходів стимулювання розвитку регіонів набуває звучання розвиток вертикально інтегрованих компаній (до яких належать агрохолдинги), що, використовуючи ресурсний потенціал регіону, комплексно впливають на траєкторії його розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Економіка адміністративно-територіальних одиниць низової ланки (в нинішніх умовах – районів і об'єднаних територіальних громад) є невід'ємною частиною національної економіки та водночас виконує низку важливих функцій, що пов'язані зі зміцненням місцевого самоврядування, розвитком соціальної інфраструктури, створенням робочих місць та покращенням рівня та якості життя у цій місцевості. Відповідно до бачення Світового банку

(G. Swinburn, 2004) місцевий економічний розвиток покликаний зміцнити місцевий економічний потенціал території, покращити інвестиційний клімат та підвищити продуктивність і конкурентоспроможність місцевих підприємств. При цьому важливим є партнерство громад, місцевої влади та бізнесу, а одним з основних завдань – створення нових робочих місць та загальне зростання добробуту населення.

Теоретичні моделі та механізми стимулювання місцевого соціально-економічного розвитку розробляються виходячи з різних методологічних підходів. Ключові чинники економічного зростання відображені у працях представників неокласичної економічної школи. Відповідно до такого підходу регіони конкурують за такі надважливі фактори виробництва, як природні і трудові ресурси, інвестиції, можливості підвищення інноваційності виробництва. У моделі Р. Солоу (Solow, 1956) враховуються праця і капітал, П. Ромера (Romer, 1987) – витрати на наукові розробки, Г. Річардсона (Richardson, 1973) – взаємодія регіонів між собою. Неокласичні теорії враховують не лише рівень забезпеченості території ресурсами, але і ступінь їх мобільності. Також важливим є внутрішній потенціал території і окремі якісні характеристики ресурсів, як, наприклад, рівень кваліфікації трудових ресурсів.

На відміну від згаданих вище теорій екзогенного розвитку регіонів, останніми роками поширений підхід, за якого регіони у своєму розвитку спираються на свій внутрішній потенціал. Більшість авторів згадує соціальний капітал (інституції, відносини, цінності та традиції), людський капітал та інновації як найбільш важливі конкурентні переваги (Murtin, & Sunley, 1996; Svetanovic, Filipovic, Nikolic & Belovic, 2015). Використовується також поняття «потенціалу саморозвитку регіону» (Кизим, & Іванова, 2015), що має два основні складники – базовий потенціал із класичними складниками, що прийнято розглядати як ресурси, і акумулюючий, що дозволяє більш ефективно використовувати базовий. Сюди відноситься управлінський, організаційний, кадровий, інноваційний, інвестиційний тощо. Слід, однак, зауважити, що саморозвитку регіонів має передувати децентралізація влади, створення місцевих інститутів управління, умов для розвитку підприємництва та інших

механізмів, що сприятимуть підвищенню ділової активності в регіоні.

В умовах зростаючої конкуренції важливими стають механізми зниження витрат виробництва. Р. Коуз пише про важливість оптимізації трансакційних витрат, тобто витрат, пов'язаних з організацією зовнішніх зв'язків підприємства, які він називає витратами ринкового механізму (Коуз, 2002). П. Кругман (Кругман, 2005), М. Портер (Porter, 1990, 1998) у своїх працях говорять про ефективність мережових структур економічних агентів. Відповідно, ефективність місцевої економіки буде зростати, якщо буде високий рівень співпраці між підприємствами, можливість спільно використовувати інфраструктуру за умови вільного доступу до інновацій.

Для пострадянських країн теорії формування локальних виробничих систем не є новими. Праці радянських класиків М. Колосовського (Колосовский, 1969) та М. Баранського (Баранский, 1938) показують економічні вигоди від комплексного використання місцевої сировини і палива, а також забезпечення послідовної переробки сировини. Якщо застосувати сучасні концепції сталого розвитку та циркулярної економіки (Andersen, 2007), то енерговиробничі цикли можуть стати основою для обґрунтування засад сталого місцевого розвитку, що відповідає основним економічним, екологічним та соціальним критеріям.

Відповідно до проаналізованих вище теорій місцевий економічний розвиток має ґрунтуватися на таких перевагах.

1. Використання місцевих ресурсів. Для периферійних і депресивних територій необхідно залучати як класичні фактори виробництва (географічне положення, природні, трудові ресурси, капітал), так і «м'які фактори», а саме інновації та технології, що визначають конкурентні переваги підприємств.

2. Пошук нових ринків реалізації продукції, використовуючи при цьому переваги глобалізації і можливостей зовнішніх зв'язків. Завдяки цьому регіон може отримати/посилити спеціалізацію на регіональному, національному або міжнародному рівнях.

3. Посилення інтеграції підприємств регіону у економіку регіону, а також налагодження зв'язків з іншими регіонами країни. Виробничі зв'язки в регіоні сприяють зростанню еконо-

мічної ефективності загалом, але особливо ефективними є зв'язки з послідовної переробки сировини у сільському господарстві, де відходи рослинництва і тваринництва є готовою сировиною для виробничих процесів. Супутні виробництва сприяють більш комплексному використанню сировини і підвищують рівень екологічної безпеки.

Місцевий соціально-економічний розвиток традиційно базувався на сільськогосподарському виробництві. З двох моделей розвитку аграрної сфери (продуктивізму і постпродуктивізму) перша передбачає високий рівень концентрації та інтенсифікації виробництва, а також використання переваг масштабів виробництва, а друга – протилежні тенденції екстенсифікації, диверсифікації та деконцентрації (Evans, Nick, Morris, & Winter, 2002). В європейських країнах від продуктивізму відмовились через кризу надвиробництва та екологічні проблеми (Корнієнко, 2012). В Україні поєднуються дві проаналізовані вище моделі. Вигоди продуктивізму отримують агрохолдинги, що використовують ресурсний потенціал та масштаб виробництва, а індивідуальний сектор (господарства населення та фермери) перебувають у пошуку своєї ніші, фактично розвиваючись за моделлю постпродуктивізму. Більшість авторів відзначають, що необхідна більша диверсифікація виробництва, що дозволить підвищити рентабельність тих галузей, що натеper як неперспективні залишені для господарств населення (Барановський, 2010; Корнієнко, 2012).

Постановка завдання. На основі викладеного можна сформулювати завдання дослідження, а саме виявити географічні особливості виробничої діяльності підприємств Агроіндустріального холдингу «Миронівський хлібопродукт» та провести комплексну оцінку впливу об'єднання на місцевий соціально-економічний розвиток.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Формування і розвиток компанії. ПрАТ «МХП» – агропромисловий холдинг України, який є найбільшим виробником м'яса птиці на українському та європейському ринках. Історія агрохолдингу розпочалася у 1998 році зі створення АТЗТ «Миронівський хлібопродукт» шляхом отримання контрольного пакета акцій у ВАТ «Миронівський завод з виготов-

лення круп і комбікормів». Починаючи свою діяльність з торгівлі зерном, компанія через декілька років почала розвивати птахівництво як один зі своїх провідних виробничих напрямів. Суттєве нарощення потужностей відбулось у 2003 р., коли завдяки залученню кредиту від Міжнародної фінансової корпорації (IFC) було суттєво нарощено потужності та модернізовано виробництво. Відтоді МХП стає потужним виробником кукурудзи, соняшнику, пшениці, ріпаку та інших культур, а також розвиває тваринницьку галузь.

Розвиток і диверсифікація виробництва спрямовувались на повне забезпечення виробничого процесу власною сировиною. Таким чином, забезпечувалась незалежність від імпортової сировини і суттєва економія на логістиці, торговельних націнках, податках. Станом на 2009 р. Миронівська птахофабрика була найбільшим підприємством на українському ринку промислового виробництва курятини (за рік було вироблено 285 тис. тонн, що становило 44% від загального виробництва курятини в Україні). У наступні роки було побудовано нову птахофабрику (м. Ладижин, Вінницька область) та у 2018 р. ВП «Біогаз Ладижин» – найбільший біогазовий комплекс з переробки курячого посліду не тільки в Україні, а і в Європі.

Отже, головною галуззю спеціалізації ПАТ «Миронівський хлібопродукт» є птахівництво м'ясного напрямку (виробництво м'яса курей), а супутніми – виробництво продуктів швидкого приготування; рослинництво (виращування соняшнику, кукурудзи, пшениці, сої, ріпаку), виробництво комбікормів та соняшникової олії; інші виробництва в галузі харчової промисловості (виготовлення свіжої яловичини преміум-класу, фуа-гра, ковбасних виробів і копченини).

Це вертикально-інтегрована компанія, яка відповідає за всі стадії процесу виробництва курятини: від виробництва інкубаційного яйця до розповсюдження й продажу кінцевої продукції, від виращування власних зернових до виробництва необхідних для годівлі птиці комбікормів. МХП забезпечує себе основними інгредієнтами (кукурудзою, пшеницею соняшником, соєю), необхідними для виробництва комбікормів. Підприємство також знаходить додаткові способи використання відходів виробництва.

Географія виробництва.

На сьогодні агрохолдинг складається із близько тридцяти підприємств, що розосереджені у чотирнадцяти областях України (рис. 1). Ресурсну основу вертикально-інтегрованої моделі цього підприємства становить земельний фонд. МХП обробляє близько 370 тис. га землі в 13 регіонах України. Найбільші площі зосереджені у Сумській, Київській, Вінницькій, Тернопільській, Хмельницькій, Львівській, Івано-Франківській, Дніпропетровській областях. В основному задіяні землі Лісостепу з найродючішими ґрунтами – різними видами чорноземів та подекуди сірих лісових ґрунтів. Рослинництвом охоплені переважно периферійні райони відповідних областей з добре розвинутою інфраструктурою і сприятливими ґрунтово-кліматичними умовами.

Вирощується в основному кукурудза, пшениця, ріпак, соняшник. Кукурудзу та насіння соняшнику використовують для виробництва комбікормів, пшениця, ріпак, соя та інші культури йдуть на експорт, що приносить компанії додатковий прибуток.

Виробництво курятини здійснюється на трьох потужних птахофабриках (ТОВ «Вінницька птахофабрика» ПрАТ «МХП», яка знаходиться на території Вінницької області в м. Ладижин; ПрАТ «Миронівська птахофабрика», що розміщена на Черкащині в м. Каневі; ПрАТ «Оріль-Лідер» –

у с. Єлизаветівка Петриківського району Дніпропетровської області) і двох птахофабриках з розведення батьківського поголів'я та виробництва інкубаційного яйця.

Економічна ефективність виробництва. Збалансована галузева структура та виробничі зв'язки в межах комплексу зумовили досить високу економічну ефективність виробництва. Серед показників економічної ефективності було проаналізовано обсяги виробництва, врожайність основних культур, податкові відрахування у місцеві бюджети.

Показники врожайності підприємства перевищують середні показники по Україні по всіх культурах (рис. 2). Найбільше перевищення по кукурудзі (на 36%) та пшениці (на 66%). Є певна диференціація по підприємствах: найвищу врожайність мають підприємства, що обробляють найбільші земельні площі в агрохолдингу, а саме ПрАТ «Зернопродукт МХП» (соняшник – 37,4 ц/га, кукурудза – 115,1, пшениця – 62,6, соя – 32,9, ріпак – 41,5); ТОВ НВП «Урожай» (соняшник – 38,1, кукурудза – 110,3, пшениця – 67,6, соя – 30,1, ріпак – 41,5), ПрАТ «Агрофорт» (соняшник – 37,2, кукурудза – 116,9, пшениця – 61,9, соя – 32,6, ріпак – 37,1). Важливими чинниками є вдале географічне розосередження земель (сприятливі природні умови: оптимальна кількість опадів, родючість ґрунтів у цих регіонах), використання сучасних технологій.

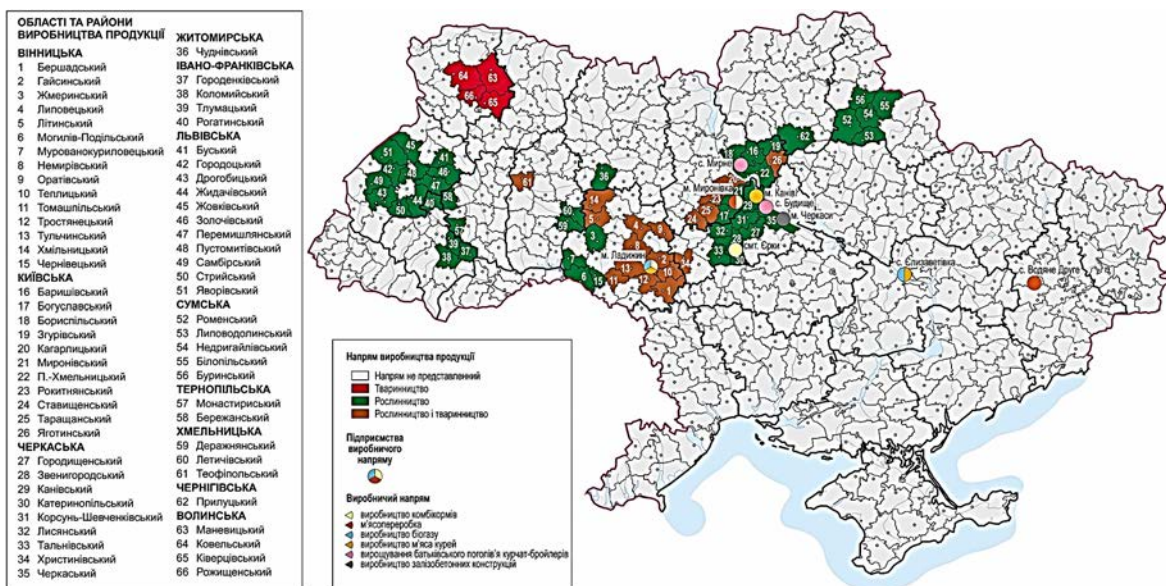

Рис. 1. Розміщення підприємств Агроіндустріального холдингу «Миронівський хлібопродукт»

Створено авторами за даними: офіційний сайт Агроіндустріального холдингу «Миронівський хлібопродукт»

Соціальна ефективність виробництва. Рівень соціального розвитку території значною мірою залежить від стану ринку праці. Тому кількість робочих місць на підприємствах МХП є ключовим індикатором розвитку територій розміщення виробництва. Загалом у МХП працює понад 30 тис. осіб. Найбільша чисельність зайнятих на виробництві підприємства ТОВ «Вінницька птахофабрика» (5500 ос.) та ПрАТ «Миронівська птахофабрика» (близько 4500 осіб). Щодо підприємств рослинницько-тваринницького напрямку, то там значно менша чисельність зайнятих (від 300 до 700 осіб), крім двох найбільших підприємств цього напрямку – ПрАТ «Зернопродукт» МХП, де задіяно більше 2200 працівників, та ТОВ НВП «Урожай» (близько 1300).

Зайнятість на великих підприємствах аграрної сфери має низку переваг, серед яких ключова – рівень оплати праці. Наведена у таблиці (табл. 1) статистика щодо середньої заробітної плати на підприємствах та в областях, на території яких вони розміщені, відображає досить високий її рівень. Так, заробітна плата на підприємствах МХП порівняно із середньою заробітною платою по областях більша на 500–1500 грн, а на деяких підприємствах і на 2500–4000 грн, а саме у ТОВ НВП «Урожай», ТОВ «Захід-Агро», філії

«Рідний край» ПрАТ «Зернопродукт МХП» – підприємствах рослинницького та тваринницького напрямів. Водночас є підприємства (СТОВ «Старинська птахофабрика» та ПрАТ «Оріль-Лідер»), де зарплата менша за середню по області, що зумовлене вищою базою порівняння.

Також на всіх підприємствах діють соціальні ініціативи для працівників (див. табл. 1), які для зручності аналізу були розділені на три групи: 1). Ініціативи, що мають на меті мотивувати працівників і є складником матеріального заохочення. 2). Ініціативи з підтримки сімей працюючих. Такі заходи (забезпечення житлом, путівками на лікування тощо) є важливим інструментом залучення на підприємства працівників, які мають сім'ї, що підвищує рівень їх лояльності та забезпечує стабільність зайнятості. 3). Ініціативи щодо розвитку місцевої інфраструктури, що забезпечують зв'язок підприємств з місцевими громадами, сприяють налагодженню діалогу між населенням і бізнесом.

На підприємствах рослинницького та рослинницько-тваринницького напрямів реалізуються всі три групи ініціатив, тоді як на підприємствах з виробництва і переробки м'яса – в основному першої групи, оскільки вони розташовані в містах або поблизу них, де стан місцевої

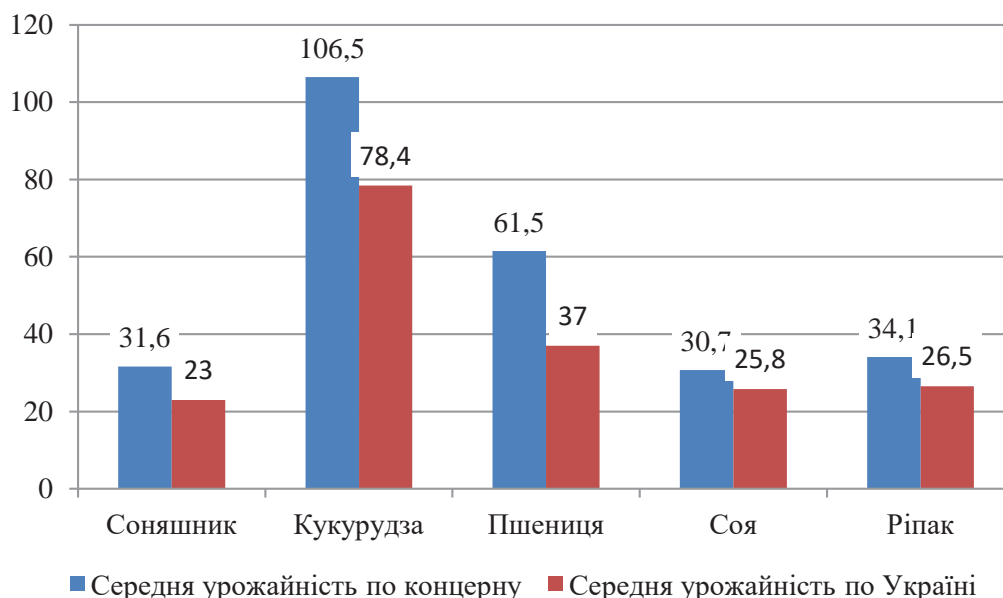

Рис. 2. Показники врожайності основних культур по АПХ «Миронівський хлібопродукт» порівняно із середніми показниками по Україні (2018 р.)

Створено авторами за даними: офіційний сайт Агроіндустріального холдингу «Миронівський хлібопродукт», офіційний сайт Державної служби статистики України

інфраструктури порівняно кращий. Більше того, на підприємствах з виробництва м'яса передбачено найширший перелік ініціатив щодо мотивації працівників, що зумовлено вищою конкуренцією на місцевих ринках праці порівняно із сільськими територіями. Комунікації МХП з місцевими громадами сприяє «План взаємодії із зацікавленими сторонами», що містить низку напрямів щодо врахування інтересів місцевої влади, громад, бізнес-партнерів, недержавних громадських організацій, інвесторів, співробітників та ін. стейкхолдерів (Пилипенко, 2009).

Соціально-економічний розвиток районів локалізації виробництва МХП.

Як було визначено вище, ПРАТ «Миронівський хлібопродукт» в основному концентрує свої виробничі потужності у Лісостеповій зоні, а найбільші земельні площі розташовані в межах трьох областей – Київської, Вінницької та Черкаської, які були вибрані для більш детального вивчення динаміки соціально-економічного розвитку. Щодо цих областей було проведено оцінку рівнів соціально-економічного розвитку низових адміністративних районів, де безпосередньо розміщені підприємства.

Оцінку здійснено на чотирьох часових зрізах: 2003 р., 2008 р., 2012 р. та 2018 р. За аналізований період відбулось нарощення потужностей та зростання виробничих показників по підприємствах. Аналіз мав на меті дати відповідь на питання: чи супроводжувався розвиток холдингу покращенням соціально-економічних показників районів концентрації виробництва?

Для проведення порівняльної оцінки було використано індекси розвитку (R_i) для кожного району як середньоарифметичні часткових індексів, обрахованих за Методикою Кабінету Міністрів України (Офіційний сайт Головного управління статистики у Київській області). Для районного рівня нами вибрано сім показників, такі як: 1) природний приріст населення, ‰; 2) міграційний приріст населення, ‰; 3) густина населення, осіб/км²; 4) інвестиції в основний капітал, млн грн; 5) обсяг роздрібного товарообігу на 1 ос., тис. грн; 6) середньомісячна номінальна заробітна плата, грн; 7) прийняття в експлуатацію загальної площі житла, м². Вибір показників певною мірою був обмежений їх наявністю за визначені роки спостереження, але головним чином зумовлений завданням –

Таблиця 1

Соціальна ефективність підприємств (дані за 2018 рік)

Виробничий напрям підприємств	Загальна чисельність зайнятих, ос.	Середня заробітна плата на підприємствах, грн	Середня заробітна плата по області, грн	Коефіцієнт заробітної плати, од.	Соціальні ініціативи підприємств ¹		
					щодо мотивації працівників	щодо підтримки сімей працюючих	щодо розвитку місцевої інфраструктури
Рослинництво і тваринництво	3868	11343	8766	1,29	1, 2, 3, 4	1, 2, 3, 4	1, 2, 3
Рослинництво	2985	10391	8808	1,18	1, 2, 3, 4	1, 2, 3, 4	1, 2, 3
Тваринництво	195	9500	8679	1,1	1	2	–
Виробництво комбікормів	2007	13494	9716	1,39	1, 2, 3, 5, 6, 7, 8	3, 4	1,3
Вирощування батьківського поголів'я курчат-бройлерів	2110	9653	9983	0,97	1, 2, 3, 6,	1	–
Виробництво м'яса	10841	11412	9550	1,19	1, 2, 3, 6, 8, 9, 10, 11	3, 4, 5, 6	–
М'ясо-переробка	2533	9250	9392	0,98	2, 9	1,3	–

¹Примітка. **Основні соціальні ініціативи щодо мотивації працівників:** 1. Безкоштовне харчування в їдальні. 2. Безкоштовне підвезення працівників філій на роботу/з роботи. 3. Продаж продукції за пільговими цінами. 4. Преміювання. 5. Організація та забезпечення доступу до тренажерного залу. 6. Надання продуктів харчування на безоплатній основі. 7. Фінансове стимулювання інноваційних ініціатив працівників. 8. Організація «Дошки пошани». 9. Забезпечення робітників спецодягом та спецвзуттям. 10. Подарункові набори працівникам до свят. 11. Оплата навчання працівників. **Основні соціальні ініціативи щодо підтримки сімей працюючих:** 1. Забезпечення молодих спеціалістів та працівників тимчасовим та постійним житлом. 2. Компенсація витрат за найм (оренду) житла найкращим фахівцям. 3. Забезпечення путівками для лікування та оздоровлення. 4. Надання матеріальної допомоги для вирішення особистих проблем. 5. Оплата навчання дітей працівників. 6. Подарункові набори для дітей працівників. **Основні соціальні ініціативи щодо розвитку місцевої інфраструктури:** 1. Фінансова підтримка шкіл, дитячих садочків, лікарень. 2. Фінансова та матеріальна допомога соціально вразливим верствам населення. 3. Фінансова підтримка спортивних команд громад.

виявити відмінності у рівнях соціально-економічного розвитку. Були використані індикатори депресивності районів (Офіційний сайт Головного управління статистики у Вінницькій області) та показники, що неодноразово включались до комплексних оцінок ученими регіоналістами і географами (Мезенцев, Підгрушний & Мезенцева, 2014; Мезенцев, 2005; Офіційний

сайт Агроіндустріального холдингу «Миронівський хлібопродукт»).

Основний результуючий показник (I – темп зростання індексів соціально-економічного розвитку) є співвідношенням індексів соціально-економічного розвитку за 2018 та 2003 роки (рис. 3). Значення I нижче 1 означає зниження рівня соціально-економічного розвитку району

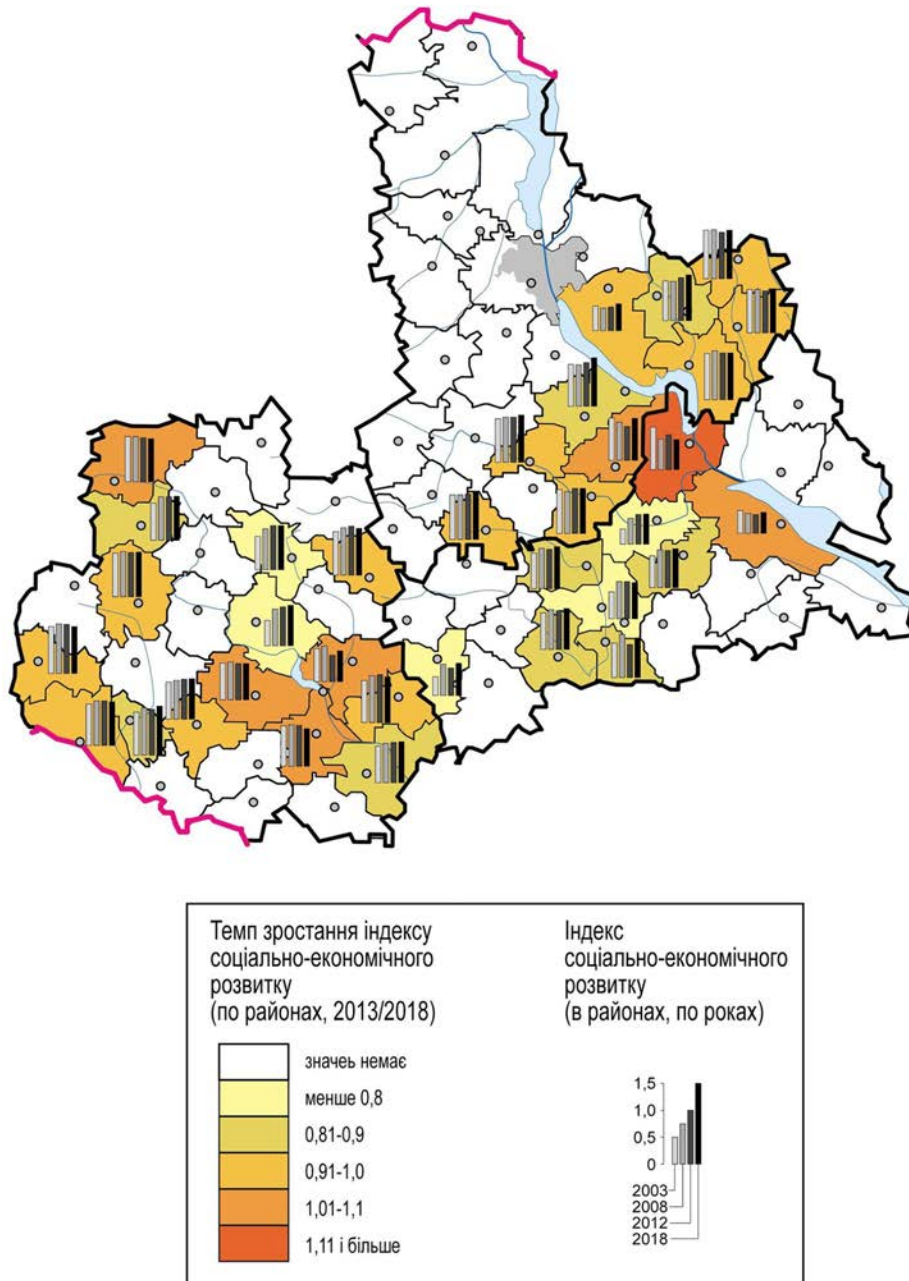

Рис. 3. Динаміка рівнів соціально-економічного розвитку районів Вінницької, Київської та Черкаської областей (дані вказані для районів розміщення підприємств МХП)

Створено авторами за даними: офіційні сайти Головного управління статистики у Київській, Вінницькій та Черкаській областях

стосовно інших районів області. У середньому темп зростання I для районів дорівнює 0,92, тобто рівень соціально-економічного розвитку дещо знизився. Можна сказати, що загальна тенденція зростання поляризації соціально-економічного простору (Мезенцев, Підгрушний & Мезенцева, 2014) у такому разі знайшла своє підтвердження. Серед низових адміністративних районів України лише територіально близькі до обласних центрів та ті, в межах яких розміщені великі тваринницькі комплекси чи промислові підприємства, мають стійку позитивну динаміку.

Співвідношення індексів для семи адміністративних районів є вищим за 1 і це є результатом впливу різних чинників. У межах Миронівського і Канівського районів розміщені підприємства агрохолдингу з виробництва і переробки м'яса, що вплинуло на динаміку соціально-економічного розвитку. Такі райони Вінницької області, як Тульчинський, Хмільницький, Тростянецький, є районами комплексного розвитку аграрної сфери з високим рівнем залучення до виробництва місцевих ресурсів. Позитивна динаміка їх соціально-економічного розвитку пов'язана не тільки з інтенсивним сільськогосподарським виробництвом, але і переробною ланкою. У такому разі це не підприємства Агрохолдингу «Миронівський хлібопродукт», а інші потужні виробництва (наприклад, ТОВ «Тульчинський маслосирзавод»). Це підтверджують результати попередніх досліджень цього регіону щодо взаємовпливу аграрної сфери та переробної ланки (м'ясопереробки) (Марущинець, 2017). Сировинна та переробна ланки взаємно стимулюють розвиток одна одної, сприяючи диверсифікації виробництва та поглибленню географічного поділу праці.

Стрімке погіршення показників соціально-економічного розвитку мало місце в Липовецькому та Немирівському районах Вінницької області, а також Звенигородському, Корсунь-Шевченківському та Христинівському районах Черкаської. У разі Немирівського району це зумовлене високими рейтингами у 2003–2008 рр. і різким падінням показників з 2012 року через проблеми на провідному підприємстві району – ДП «Українська горілчана компанія «Nemiroff». Економіка Христинівського району своєю чергою базувалась на використанні корисних копалин (родовища

торфу, граніту), але після 2003 року більшість видобувних підприємств було закрито, що і стало причиною погіршення економічної та соціальної ситуації. ПрАТ «Зернопродукт МХП» поруч з іншими сільськогосподарськими підприємствами сприяє комплексному використанню ресурсного потенціалу району, що, однак, є недостатнім для надання потужного імпульсу місцевій економіці.

Загалом, аналіз динаміки соціально-економічного розвитку районів показав певний її зв'язок зі стрімким нарощенням виробничих потужностей АПХ «Миронівський хлібопродукт». Діяльність компанії є впливовою принаймні у двох випадках: 1) якщо на території розміщено промислове підприємство або тваринницький комплекс (як, наприклад, ПрАТ «Миронівська птахофабрика»); це створює значну кількість робочих місць, підвищує середній рівень заробітної плати і певним чином гальмує міграційний відтік населення; 2) якщо у районі комплексно розвивається аграрний напрям, представлені різні галузі сільського господарства, а також переробна ланка; саме такий сценарій розвитку характерний для низки районів Вінницької області (Тульчинського, Хмільницького, Тростянецького), у яких задіяно значні площі під посіви кукурудзи, соняшнику та ін. культур, є потужності для зберігання та сушіння зерна, розвивається скотарство.

Висновки з проведеного дослідження. МХП є одним з провідних виробників сільськогосподарської продукції в Україні, що за період свого розвитку створив мережу тваринницьких комплексів з необхідною інфраструктурою, можливостями переробляти продукцію, реалізовувати її на внутрішньому та зовнішньому ринках. Головним напрямом діяльності підприємства є птахівництво, але розвинуті й інші галузі, що забезпечують ферми кормовою базою, здійснюють переробку м'яса та інші необхідні операції. Підприємства агрохолдингу зосереджені в центральній та частково північній частині України зі сприятливими ґрунтово-кліматичними умовами. Вертикально інтегрована система ПрАТ «МХП» дає можливість контролювати процес виробництва, якість та собівартість продукції, що є запорукою високої економічної ефективності виробництва. Це було проілюстровано на прикладі підприємств

рослинництва, що дозволило виявити суттєве перевищення врожайності на підприємствах агрохолдингу порівняно із середньоукраїнськими показниками.

Соціальний аспект функціонування агрохолдингу проявляється у збалансуванні місцевих ринків праці, зростанні доходів населення, покращенні стану інфраструктури. У дослідженні проаналізовано забезпечення жителів робочими місцями та рівень оплати праці. Також працівники отримують фінансову та матеріальну підтримку. Агрохолдинг інвестує у соціальну сферу та інфраструктуру регіонів, де розміщено підприємства. Значні ресурси направляються на розвиток дитячих садочків, шкіл, амбулаторій, будову та ремонт доріг (що є особливо важливим у сільській місцевості). У процесі децентралізації підтримується бюджет місцевих громад.

Основні конкурентні переваги МХП (масштаби виробництва, інноваційний підхід до організації виробництва, налагоджені виробничі зв'язки по послідовній переробці сировини та відходів) створюють позитивні ефекти на різних ієрархічних рівнях. Так, у масштабі країни відчутною є частка компанії в загальному експорті, сприянні трансферу технологій в аграрну сферу, забезпеченні продовольчої безпеки країни (через стабільно високу частку продукції на внутрішньому ринку). На місцевому рівні – рівні районів і громад – ситуація не настільки однозначна. Для окремих територій (де задіяно великі площі сільськогосподарських угідь та розвинена переробна ланка) підприємства холдингу є важливими роботодавцями і загальна динаміка соціально-економічного розвитку є позитивною. Більша ж частина районів розміщення виробництва має ознаки депресивності, що проявляється у зниженні природного приросту, міграційному відтоку населення, зниженні інвестиційного потенціалу. З нашої точки зору, це є прикладом недостатності розвитку великих агропідприємств для виведення периферійних територій з депресивного стану. Необхідно розвивати фермерські господарства, що дозволить диверсифікувати сільську економіку, доповнити вирощування високотоварних культур традиційними для відповідної ґрунтово-кліматичної зони або новими, що мають високий попит на ринку.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Andersen, M.S. (2007). An introductory note on the environmental economics of the circular economy. *Sustainability Science*, 2, 133–140.
2. Cvetanovic, S., Filipovic, M., Nikolic, M., Belovic, D. (2015). Endogenous growth theory and regional development policy. *Spatium*, 1, 10–17.
3. Evans, N., Morris, C. & Winter, M. (2002). Conceptualizing Agriculture: a Critique of Post-Productivism as the New Orthodoxy. *Progress in Human Geography*, 26 (3), 313–332.
4. Murtin, R. & Sunley P. (1996). Slow convergence? Post-neoclassical endogenous growths theory and regional development. Working paper 44, ESRC Centre for Business Research, University of Cambridge.
5. Porter, M.E. (1990, 1998). *The Competitive Advantage of Nations*, Free Press, New York.
6. Richardson, H.W. (1973). *Regional growth theory*. MacMillan, London.
7. Romer, P.M. (1987). Growth based on increasing returns due to specialization. *American Economic Review*, 77(2), 78–92.
8. Solow, R.A. (1956). Contribution to the Theory of Economic Growth. *The Quarterly Journal of Economics*, 70, (1), 65–94.
9. Swinburn, G., Goga, S., & Murphy, F. (2004). *Local economic development: a primer developing and implementing local economic development strategies and action plans*. World Bank, Washington, D.C.
10. Баранский Н.Н. (1938). Союз Советских Социалистических республик. Всеобщая география. Москва, Госполитиздат. [Baransky, N.N. (1938). Union of Soviet Socialist Republics. General Geography Moscow, GosPolitizdat. (in Russian)].
11. Барановський, М.О. (2010). Депресивність сільських територій України: методи оцінки, регіональні відмінності та шляхи їх подолання. *Економіка України*, 11, 57–69. [Baranovsky, M.O. (2010). Depression in rural areas of Ukraine: assessment methods, regional differences and ways to overcome them. *Economy of Ukraine*, 11, 57–69. (in Ukrainian)].
12. Барановський, М.О. (2012). Стимулювання розвитку сільських територій: європейський досвід та українські реалії. *Часопис соціально-економічної географії*, 12(1), 43–47. [Baranovsky, M.O. (2012). Stimulation of development of the rural areas: European experience and Ukrainian reality. *Human Geography journal*, 12(1), 43–47 (in Ukrainian)].
13. Герасимчук, З.В., & Гаулшчак, В.Л. (2006). Політика розвитку проблемних регіонів. Методологічні засади формування та реалізації. Луцьк: Надстир'я. [Gerasimchuk, Z.V. & Gaulshchak, V.L. (2006). Policy for development of problem regions. Methodological principles of formation and implementation. Lutsk: Nadstyria (in Ukrainian)].
14. Кизим, М.О., & Іванова, О.Ю. (2015). Формування потенціалу саморозвитку регіонів України: Теоретичний аспект. *Науковий вісник Ужгородського університету. Сер. Економіка*, 1 (45), 15–20. [Kyzym, M.O, Ivanova, O.Y (2015). Formation of the potential for self-development of the regions

of Ukraine: Theoretical aspect *Scientific Bulletin of Uzhhorod University, Series "Economics".* 1 (45), 15–20. (in Ukrainian)].

15. Колосовский, Н.Н. (1969). Теория экономического районирования. Москва. [Kolosovskiy, N. (1969). Economic regionalization theory. (in Russian)].

16. Корнієнко, І. (2012). Український аграрний сектор: тенденції та альтернативи розвитку. *Економіка України*, 4, 88–95. [Korniienko, I. (2012). Ukrainian agriculture: trends and alternatives of development, *Economy of Ukraine*, 4, 88–95. (in Ukrainian)].

17. Коуз, Р. (2002). Природа фірми: Походження, еволюція і розвиток / За ред. О.Е. Вільямсона, С.Дж. Вінтера; пер. з англ. А.В. Куликова. Київ: А.С.К., С. 30–101. [Coase Ronald H. The Nature of the Firm: Origin, evolution and development. O.E. Williamson & S. G. Winter (Eds). (in Ukrainian)].

18. Кругман, П. (2005). Пространство. Последний рубеж. *Пространственная экономика*, 3, 121–126. [Krugman, P. (2005) Space: The Final Frontier. *Spatial Economics*, 3, 121–126. (in Russian)].

19. Лісовий, А. (2008). Визначення депресивних сільських територій на рівні адміністративних районів України. *Економіка України*. 9, 38–45. [Lisovy, A. (2008). Identification of depressed rural areas at the level of administrative districts of Ukraine. *Economy of Ukraine*, 9, 38–45. (in Ukrainian)].

20. Марущинець А.В. (2017). Вплив переробної ланки АПК на трансформаційні процеси в аграрній сфері Київського Придніпров'я. *Український географічний журнал*. 2, 26–31. [Marushchynets A.V. (2017). Agriculture processing sector and its impact on the transformation process of agrarian sphere of Kyiv Prydniprov'ia. *Ukrainian geographical journal*. 2, 26–31. (In Ukrainian)]. DOI.org/10.15407/ugz2017.02.026 (дата звернення: 22.08.2020).

21. Мезенцев К.В., Підгрушний Г.П. & Мезенцева Н.І. (2014). Регіональний розвиток в Україні: суспільно-просторова нерівність і поляризація : монографія. Київ: ДП «Прінт Сервіс», 132 с. [Mezentsev K.V., Pidgrushnyi G.P., Mezentseva N.I. Regional development in Ukraine: socio-spatial inequality and polarization. Kyiv: Print Service (in Ukrainian)].

22. Мезенцев, К.В. (2005). Суспільно-географічне прогнозування регіонального розвитку. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет». [Mezentsev, K.V. (2005). Socio-geographical forecasting of regional development. Kyiv: Publishing and printing center "Kyiv University" (in Ukrainian)].

23. Офіційний сайт Агроіндустріального холдингу «Миронівський хлібопродукт». URL: <https://www.mhp.com.ua/uk/home> [Official site of the Agroindustrial Holding "Myronivsky Hliboproduct". Retrieved from: <https://www.mhp.com.ua/uk/home>] (дата звернення: 22.08.2020).

24. Офіційний сайт Державної служби статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>. [Official site of the State Statistics Service of Ukraine. Retrieved from: <http://www.ukrstat.gov.ua>] (дата звернення: 22.08.2020).

25. Офіційний сайт Головного управління статистики у Київській області. URL: www.kyivobl.ukrstat.gov.ua [Official site of the Main Department of Statistics in Kyiv region. Retrieved from: www.kyivobl.ukrstat.gov.ua] (дата звернення: 22.08.2020).

26. Офіційний сайт Головного управління статистики у Вінницькій області. URL: www.vn.ukrstat.gov.ua [Official site of the Main Department of Statistics in Vinnytsya region. Retrieved from: www.vn.ukrstat.gov.ua] (дата звернення: 22.08.2020).

27. Офіційний сайт Головного управління статистики у Черкаській області. URL: www.ck.ukrstat.gov.ua [Official site of the Main Department of Statistics in Cherkasy region. Retrieved from: www.ck.ukrstat.gov.ua] (дата звернення: 22.08.2020).

28. Пилипенко, І.О. (2009). Механізми формування суспільно-географічних периферій у контексті динамічних концепцій регіонального розвитку. *Культура народів Причорномор'я*, 162, 23–27. [Pilipenko, I.O. (2009). Mechanisms of formation of social geographical peripheries in a context of dynamic concepts of regional development. *Culture of the peoples of the Black Sea region*, 162, 23–27 (in Ukrainian)].

29. Підгрушний, Г.П. (2017.) Формування системи полюсів зростання в Україні як передумова її переходу до моделі поліцентричного просторового розвитку. *Український географічний журнал* 1, 48–54. [Pidgrushnyi G. (2017). Formation of growth poles system in Ukraine as a precondition to its transition to the model of polycentric spatial development. *Ukrainian geographical journal* 1, 48–54 (in Ukrainian)]. DOI.org/10.15407/ugz2017.01.048 (дата звернення: 22.08.2020).

30. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку та Методики проведення моніторингу та оцінки результативності реалізації державної регіональної політики» від 21 жовтня 2015 р. № 856. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/856-2015-p#Text>. [Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine "On updating the Procedure and Methodology for monitoring and the Performance Committee of various regional countries" of October 21, 2015 No. 856. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/856-2015-p#Text>. (In Ukrainian)] (дата звернення: 22.08.2020).

31. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку здійснення моніторингу соціально-економічних показників розвитку регіонів, районів та міст обласного, республіканського в Автономній Республіці Крим значення для визнання територій депресивними» від 2 березня 2010 р. № 235. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/235-2010-p#Text> [Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine "On approval of the Procedure for monitoring socioeconomic indicators of development of regions, districts and cities of regional, republican in the Autonomous Republic of Crimea importance for declaring territories depressed" of March 2, 2010 No. 235. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/235-2010-p#Text> (in Ukrainian)] (дата звернення: 22.08.2020).

Стаття надійшла до редакції 01.09.2020.

The article was received 01 September 2020.

УДК 911.3/63.35.352

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2413-7391/2020-13-6>

Мальчикова Д.С.,
доктор географічних наук,
професор кафедри географії та екології
Херсонський державний університет
darina13@i.ua
ORCID: 0000-0002-7197-8722

Пилипенко І.О.,
доктор географічних наук,
професор кафедри географії та екології
Херсонський державний університет
pilipenko11@i.ua
ORCID: 0000-0001-6640-1163

Нападовська А.Ю.,
асистент кафедри географії та екології
Херсонський державний університет
anyanapadovskaya@gmail.com
ORCID: 0000-0003-0243-0453

ВИКОРИСТАННЯ РЕКРЕАЦІЙНИХ РЕСУРСІВ ПРИМОРСЬКИХ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД У КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ СУСПІЛЬНИХ І ЕКОЛОГІЧНИХ ВИКЛИКІВ

Стаття пропонує аналіз нових можливостей управління рекреаційними ресурсами приморських територіальних громад України у світлі процесів децентралізації і сучасних політичних, соціально-економічних і екологічних викликів. На основі порівняльного аналізу динаміки формування об'єднаних територіальних громад у 2015–2019 рр. встановлено відмінності перебігу процесів децентралізації в межах приморських районів в Україні та Херсонській області. Обґрунтовується, що на туристичний попит, а згодом і на місцеву економіку суттєво впливають як неочікувані загрози надзвичайного характеру (наприклад, пандемія COVID-19), так і прогнозовані сучасні кліматичні зміни, які можуть негативно вплинути, порушуючи доступ до рекреаційних ресурсів та змінюючи фізичні умови, в тому числі умови адаптації та відновлення людського організму. Наслідки зміни клімату створюють додаткові виклики та невизначеність, можуть суттєво трансформувати як прибережні простори, так і суспільну взаємодію в приморських громадах.

У статті обґрунтовано, що потенціал рекреаційних ресурсів приморських територіальних громад дає можливість покращити рівень їх фінансової спроможності шляхом наповнення місцевих бюджетів через розвиток відповідних територій. На прикладі Херсонської області визначені перспективи місцевого соціально-економічного розвитку, нові економічні можливості і напрями використання туристично-рекреаційного потенціалу шляхом міжнародного партнерства, зокрема участі Херсонської області та окремих територіальних громад у міжнародному проєкті «Децентралізація приносить кращі результати та ефективність» (DOBRE). Проаналізований вплив програми «DOBRE» на розвиток туристично-рекреаційної галузі Херсонської області, зокрема утворення туристичного кластеру, сформованого після об'єднання територіальних громад, мета його створення та основні напрями роботи. На основі проведеного дослідження визначено ключові проблеми і перспективи місцевого економічного розвитку, які можна вирішити шляхом міжнародного партнерства і стратегічного планування використання туристично-рекреаційного потенціалу і розвитку приморських територіальних громад.

Ключові слова: децентралізація, територіальна громада, приморські регіони, рекреаційні ресурси, туристичний кластер, Херсонська область.

Malchykova D.S., Pylypenko I.O., Napadovska H.Yu. USE OF RECREATIONAL RESOURCES OF COASTAL TERRITORIAL COMMUNITIES IN THE CONTEXT OF MODERN SOCIETY AND ENVIRONMENTAL CHALLENGES

The article proposed an analysis of new opportunities for managing recreational resources of coastal territorial communities of Ukraine in the context of decentralization processes and modern political, socio-economic and environmental challenges. The dynamics of decentralization processes and territorial communities' formation in 2015–2019 are analyzed in the article, differences in the course of decentralization of coastal territorial communities in Ukraine and Kherson region have been established on a comparative analysis. It's substantiated that tourism demand, and subsequently the local economy, is significantly affected by both unexpected emergencies (such as the COVID-19 pandemic) and projected current climate change, which could adversely affect disruption of access to recreational resources and change physical conditions, including conditions of adaptation and recovery of the human body. The effects of climate change create additional challenges and uncertainties, and can significantly transform both coastal areas and social interaction in coastal communities.

The article substantiates that the potential of coastal territorial communities' recreational resources makes it possible to improve their financial capacity by filling local budgets through the development of the relevant territories. The perspectives of local socio-economic development, new economic opportunities and directions of tourism and recreational capacities using through international partnership are identified on the case of Kherson region, including involvement of Kherson region and certain territorial communities in the international project "Decentralization brings better results and efficiency" (DOBRE). The impact of the DOBRE program on the development of the tourism and recreational sector of the Kherson region is analyzed, including the formation of a tourist cluster formed after the unification of territorial communities, the purpose of its creation and the main directions of work. On the basis of the conducted research the key problems and prospects of local economic development are identified. They can be solved through international partnerships and strategic planning using the tourism capacity and development of coastal territorial communities.

Key words: decentralization, territorial community, coastal region, recreational resources, tourist cluster, Kherson region.

Постановка проблеми. Сучасний дискурс про процеси місцевого самоврядування і децентралізації на загальнодержавному рівні формується перш за все навколо питань фінансової спроможності громад, посилення взаємозв'язків між міськими і сільськими громадами, «імпорту» міських практик у сільські території, проблем використання і планування територій, управління в контексті багатофункціонального розвитку, питань трансформації земельних відносин тощо. На локальному ж рівні на перший план виходять питання ефективного використання і збереження наявних ресурсів, інвестиційної привабливості території, збалансованого соціально-економічного розвитку і екологічної безпеки (Мальчикова, Беляя, 2020).

Географічне положення громади визначає унікальність і просторову мінливість її ресурсної бази, практичну перспективу повсякденного життя населення і можливості реалізації моделі сталого розвитку людства. Для приморських територіальних громад України особливо актуальними стають питання використання унікальних рекреаційних ресурсів, що сприяють відновленню і розвитку фізичних

і духовних сил людей, їх здоров'я та якості життя. Рекреаційні ресурси належать до таких, які визначають територіальну організацію суспільства і спеціалізацію економіки регіонів, де вони зосереджені. Цей вплив опосередковується соціально-економічними факторами, характером управління і планування, оскільки без цього навіть за високих атрактивних властивостей простору його ефективне рекреаційне освоєння є неможливим.

Децентралізоване управління на основі створення дієвого і спроможного інституту місцевого самоврядування на базовому рівні може сприяти більш збалансованому розвитку як рекреаційних територій, так і України загалом (Геопортал адміністративно-територіального устрою, 2019). Вирішення цих проблем – на потребі часу, особливо в період економічних і фінансових потрясінь, змін попиту на різні види послуг і структури їх споживання, а також у разі зростаючих загроз поширення невідомих раніше інфекційних хвороб.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Процес децентралізації і вдосконалення адміністративно-територіального устрою відкриває

великі можливості для об'єднаних територіальних громад і надає їм додаткову фінансову та адміністративну незалежність. У процесі децентралізації громади здобувають ресурси, фінанси, повноваження – потужний інструментарій і можливості для забезпечення повноцінного місцевого розвитку (Реформа децентралізації, 2020). У цьому плані важливим є завдання встановлення місця і ролі територій з потужним рекреаційним потенціалом у просторовій організації суспільства. Зі зростанням самостійності збільшується відповідальність як органів місцевого самоврядування, так і громадян, тому подальший розвиток рекреаційних регіонів на основі врахування збалансованості історичних, природно-ресурсних, екологічних, соціокультурних чинників є одним з важливіших завдань сьогодення (Стратегія розвитку України до 2030 року, 2017). Це тим більш актуально у зв'язку із наявністю факторів постійного впливу на управління рекреаційними ресурсами (рекреаційну атрактивність території) і факторів, які змінюють своє значення у часі.

Численні дослідження у сфері сталого розвитку туризму вказують на суттєвий вплив сучасних кліматичних змін, які можуть негативно вплинути на туристичний попит, а згодом і на місцеву економіку, порушуючи доступ до рекреаційних ресурсів та змінюючи фізичні умови, в тому числі умови адаптації та відновлення людського організму (Moser, Williams, Boesch, 2012; Seekamp, Jurjonas & Bitsura-Mezzaros, 2019). Наслідки зміни клімату створюють додаткові виклики та невизначеність (Amundsen, 2015), можуть суттєво трансформувати як прибережні простори, так і суспільну взаємодію в громаді.

Геополітична і соціально-економічна ситуація в країні, потреби населення і рівень його доходів, стан розвитку туристичної інфраструктури, нарешті, загрози надзвичайного характеру (зокрема, глобальні виклики, спричинені пандемією COVID-19), можуть суттєво змінити життєдіяльність населення на певний період. Дослідники наголошують на складних соціально-економічних наслідках пандемії для місцевих громад і кризових явищах у їх туристичних практиках (Zenker, Kock, 2020; Yeh, 2020), разом із тим уже наявні дослідження, які акцентують сприятливі наслідки карантинних обмежень внаслідок коронавіру-

сної пандемії на екологічний стан прибережних зон (Ormaza, Castro, 2020),

Отже, з огляду на вищезазначене, **метою цього дослідження** став аналіз напрямів ефективного використання рекреаційних ресурсів об'єднаних територіальних громад приморських районів у світлі сучасних політичних, соціально-економічних і екологічних викликів.

Виклад основного матеріалу. У 2015 р. розпочалася практична реалізація реформи територіальної організації влади та місцевого самоврядування (Про схвалення Концепції реформування, 2014). Процес реформування адміністративно-територіального устрою в Україні поширився на всі області, в тому числі і на території приморських регіонів. Станом на квітень 2020 року динаміка процесу добровільного об'єднання територіальних громад у приморських регіонах характеризувалася уповільненням (особливо після 2017 р.), що співпадало загалом з тенденцією утворення територіальних громад в Україні (Нападовська, 2019). Рис. 1 ілюструє результати реформування станом на квітень 2020 р. У цей час реформа місцевого самоврядування в приморських регіонах призвела до створення у приморських адміністративних районах 46 ОТГ, які разом із тим акумулювали в своїх межах більше 50% населення і 45% території приморських областей України. Розраховані за авторською методикою (Нападовська, Пилипенко, 2018) показники просторового аналізу процесу об'єднання територіальних громад свідчать про суттєві відмінності перебігу процесів децентралізації в межах приморських адміністративних районів. Причому варто відзначити саме Херсонську область, адже це – єдина область, де на початок 2020 року були наявні приморські райони (Генічеський, Скадовський, Новотроїцький), що взагалі не охоплені процесами об'єднання чи приєднання (рис. 2).

Сповільнення процесу децентралізації у 2018–2020 рр. супроводжувалося низкою факторів, які впливали на об'єднання (Олійник, Остапенко, 2016; Udovychenko, Melnychuk, Gnatiuk, Ostapenko, 2017; Нападовська, Пилипенко, 2018; Мальчикова, Беляя, 2020), зокрема:

– нестабільне забезпечення фінансової підтримки добровільного об'єднання та приєднання територіальних громад з боку державної влади;

№	АТО	Кількість ОТГ	Загальна кількість сільських, селищних та міських рад	Кількість сільських, селищних та міських рад в ОТГ	Частка сільських, селищних та міських рад, %	Коефіцієнт адміністративного об'єднання	Чисельність населення, 1.01.2015 р.	Чисельність населення в ОТГ	Частка населення, %	Коефіцієнт об'єднання населення	Загальна площа	Площа ОТГ	Частка площі, %	Коефіцієнт територіального об'єднання
1	Бітгород-Дністровський район	4	26	14	53,85	1,85	60718	43384	71,45	4,98	1852,00	1240,89	67,00	2,16
2	Кілійський район	2	15	6	40,00	1,37	52730	38032	72,13	5,02	1359,00	856,52	63,03	2,03
3	Лиманський район	2	23	5	21,74	0,75	70804,00	18441	26,05	1,81	1487,00	517,87	34,83	1,12
4	Овідіопольський район	3	19	8	42,11	1,45	77278	33017	42,72	2,98	815,00	245,06	30,07	0,97
5	Татарбунарський район	2	19	4	21,05	0,72	38901	5501	14,14	0,98	1748,00	701,28	40,12	0,00
Загалом приморські райони		13	102	37	36,27	1,25	300431	138375	46,06	3,21	7261,00	3561,62	49,05	1,58
Загалом по Одеській області		32	481	140	29,11	0,49	2373490	340832	14,36	0,55	33310	10333	31,02	0,80
1	Березанський район	2	17	9	52,94	1,15	23 566	15186	64,44	2,39	1378,00	708,14	51,39	1,66
2	Очаківський район	2	9	7	77,78	1,69	15 587	11517	73,89	2,74	1490,00	1144,42	76,81	2,48
3	Вітовський район	3	21	12	57,14	1,24	50755,00	29345	57,82	2,15	1460,00	800,56	54,83	1,77
Загалом приморські райони		7	47	28	59,57	1,29	89908	56048	62,34	2,31	4328,00	2653,12	61,30	1,98
Загалом по Миколаївській області		32	308	142	46,10	0,77	1145389	308582	26,94	1,03	33310	10333,1	31,02	0,80
1	Білозерський	3	22	7	31,82	0,82	65857	24638	37,41	1,42	1534	516,66	33,68	0,99
2	Генічеський	0	20	0	0,00	0,00	59086	0	0,00	0,00	3008	0,00	0,00	0,00
3	Голопристанський	4	21	9	42,86	1,10	45241	17832	39,42	1,50	3406	995,55	29,23	0,86
4	Каланчацький	2	12	9	75,00	1,93	21547	19215	89,18	3,39	916	810,83	88,52	2,61
5	Скадовський	0	15	0	0,00	0,00	46907	0	0,00	0,00	1759	0,00	0,00	0,00
6	Чаплинський	4	20	19	95,00	2,45	34 314	33518	97,68	3,71	1722	1655	96,11	2,84
7	Новотроїцький	0	19	0	0,00	0,00	35 083	0	0,00	0,00	2298	0,00	0,00	0,00
Загалом приморські райони		13	129	44	34,11	0,88	272952	95203	34,88	1,33	14643	3978,04	27,17	0,80
Загалом по Херсонській області		33	296	115	38,85	0,65	1 045 549	275216	26,32	1,01	28461,26	9648	33,90	0,88
1	Бердянський район	4	14	11	78,57	1,20	25 768	43384	168,36	5,73	1776,00	1522,99	85,75	1,28
2	Призовський район	5	26	14	53,85	0,82	26 889	16771	62,37	2,12	1947,00	1049,73	53,92	0,80
3	Приморський район	2	16	4	25,00	0,38	30566,00	18441	60,33	2,05	1400,00	440,90	31,49	0,47
4	Якимівський район	2	14	13	92,86	1,42	33 147	30739	92,74	3,16	1850,00	1717,00	92,81	1,38
Загалом приморські райони		13	70	42	60,00	0,92	116370	109335	93,95	3,20	6973,00	4730,62	67,84	1,01
Загалом по Запорізькій області		48	299	196	65,55	2,20	1731056	508368	29,37	1,12	27180	18225,5	67,05	1,74
Загалом по Донецькій області		13	248	74	29,84	0,50	4 320 821	239356	5,54	0,21	26517	5228	19,72	0,51
Загалом приморські райони України		46	348	151	43,39		779661	398961	51,17		33205	14923	44,94	
Україна		982	7521	4487	59,66		42386400	11073773	26,13		603500	232932	38,60	

Рис. 1. Приморські територіальні громади України у процесі децентралізації

* Розраховано за даними (Реформа децентралізації, 2020)

– швидке збільшення кількості ОТГ без пропорційного збільшення обсягу субвенцій на розвиток інфраструктури, що знижує мотивацію громад до об'єднання та їхні можливості щодо соціально-економічного розвитку;

– неврегульоване питання розподілу повноважень між органами місцевого самоврядування та органами виконавчої влади загалом, а також місцевими радами ОТГ та районними державними адміністраціями;

– відсутнє належне кадрове забезпечення органів місцевого самоврядування об'єднаних територіальних громад, недостатня кваліфікація службовців місцевого самоврядування для виконання нових функцій.

Децентралізація і формування ОТГ актуалізує проблему пошуку шляхів забезпечення їх ефективного функціонування за рахунок наявного ресурсного потенціалу, визначаючи тим самим спроможність ОТГ. Ресурсний потенціал відіграє ключову роль у визначенні функцій, спрямованості та динаміки розвитку ОТГ. Внаслідок цього постає важливе питання пошуку напрямів найбільш ефективного використання туристично-рекреаційних ресурсів приморських громад,

а шляхи оптимізації управління прибережними територіями вбачають перш за все у інтегрованому управлінні і плануванні (Clarke et al., 2013; Malchykova, Gukalova, Omelchenko, Napadovska, 2019; Mestanza-Ramón, Sara, Saavedra, Paredes, 2019), хоча з'являються і дослідження, що обґрунтовують провідну роль мистецтва як фасилітатору у прибережних процесах управління (Walsh, Döring, 2018).

Варто мати на увазі, що нині прибережні громади України, окрім політичних трансформацій, стикаються з безліччю невизначеностей з точки зору збереження засобів до існування та збереження стійкості до соціально-економічних (Jurjonas, Seekamp, 2020) та екологічних (Barjon et al., 2012) змін.

До «компонентів» стійкості громади відносять (McElduff & Ritchie, 2018) справедливе і стале використання ресурсів; економічне різноманіття; біорізноманіття; лідерство; громадську участь; навчання, навички та знання; відносини між людьми та місцями. У різних громадах буде варіювати важливість одних вимірів над іншими, реакція на зміни довкілля, зовнішні фактори будуть проявлятися по-різ-

А)

Б)

В)

Рис. 2. Відмінності результатів децентралізації у приморських районах Херсонської області: за коефіцієнтом адміністративного об'єднання (А), об'єднання населення (Б), територіального об'єднання (В)

ному залежно від контексту, часу, досвіду та сприйняття цієї зміни та того, як це може вплинути на стосунки між людьми та місцями.

Компоненти стійкості громади по-різному взаємодіють між собою. У разі освоєння рекре-

ційних ресурсів приморських громад стратегічні напрями розвитку туризму можуть бути неоднозначно оцінені у вимірах економічного і біологічного різноманіття, що навіть може породжувати конфлікти суспільних інтересів

(Dredge, 2010). Перетворення ідей у практичні проекти та підтримка громади є складним завданням з огляду на розширення можливостей громади, підвищення соціальної значущості та формування власних пріоритетів.

Саме тому важливою у процесі децентралізації є підтримка різними міжнародними проектами та програмами, головною метою яких є підвищення ефективності управління природними ресурсами, якості комунальних послуг, розвитку інфраструктури, стимулювання місцевої економіки та посилення долученості та активності громадян. Кейс Херсонської області дає можливість проаналізувати результати такого міжнародного партнерства, зокрема особливості реалізації програми «Децентралізація приносить кращі результати та ефективність» (DOBRE), яка виконується Агентством США з міжнародного розвитку (USAID) і розпочала свою дію з 08.06.2016 р. (Децентралізація: міжнародна співпраця, 2020).

Програма DOBRE має план роботи на п'ять років до 07.06.2021 р. Програма допомагає територіальним громадам зростати та процвітати шляхом посиленого місцевого самоврядування та створення кращих умов для розвитку і водночас слугувати моделями та мотиваторами для інших громад, котрі планують об'єднання (Mashkova, Napadovska, 2018). Програма DOBRE працює в 7 цільових областях, відбір ОТГ проходив у три раунди, в кожному з яких було вибрано по 25 ОТГ (перший етап відбувся у вересні–жовтні 2016 р., другий – у квітні 2017 р., третій відбувся у червні–липні 2018 р.). До програми DOBRE увійшли такі об'єднані територіальні громади Херсонської області (табл. 1).

Програма DOBRE спільно з партнером програми Українським кризовим медіацентром організувала туристичний хаб «Розвиток туризму в умовах нових громад», який відбувся 17–18 травня 2018 р. у Херсонській області з метою оптимізації управління туристично-рекреаційним потенціалом вищезазначених громад (Розвиток туризму в умовах нових громад, 2018). Херсонщина була вибрана не випадково для проведення цього заходу, адже завдяки поєднанню певних природних факторів та ресурсів на території області сформувалися потужні рекреаційні комплекси. Херсонська область посідає одне з провідних місць України за рівнем забезпеченості цінними

Таблиця 1

Об'єднані територіальні громади Херсонської області – учасники програми DOBRE (Децентралізація: міжнародна співпраця, 2020)

Раунди відбору до програми	ОТГ, які увійшли у програму
1 раунд	1. Асканія-Нова селищна ОТГ; 2. Музиківська сільська ОТГ; 3. Кочубейська сільська ОТГ.
2 раунд	1. Чаплинська селищна ОТГ; 2. Присиваська сільська ОТГ.
3 раунд	1. Високопільська селищна ОТГ; 2. Великокопанівська сільська ОТГ; 3. Новорайська сільська ОТГ; 4. Станіславська сільська ОТГ.

природними та історико-культурними ресурсами, які становлять потужний туристично-рекреаційний потенціал. Важливим результатом щодо ефективного використання рекреаційних ресурсів у межах програми DOBRE стало укладання угоди про міжмуніципальне співробітництво між ОТГ Асканії-Нова та Присиваською ОТГ. Співробітництво територіальних громад здійснюється у формі реалізації спільного проекту «Створення туристично-оздоровчого кластеру в громадах Асканії-Нової та Присиваської ОТГ» (Таврійський туристичний кластер, 2014). Головна мета створення кластеру – збалансоване використання туристично-рекреаційного потенціалу області, розробка турів для організованих груп, щоб люди протягом одного туру змогли відвідати і все-світньо відомий біосферний заповідник «Асканія-Нова» і Лемурийське озеро, а можливо згодом і рекреаційні ресурси Тавричанської ОТГ. Обґрунтовано (Mashkova, Napadovska, 2018), що обидві громади мають високий туристично-рекреаційний потенціал. В Асканії-Новій знаходиться відомий в усьому світі біосферний заповідник ім. Ф.Е. Фальц-Фейна, а Присиваська ОТГ славиться рожевим озером затоки Сиваш (с. Григорівка, центр Присиваської ОТГ), аналогів якому немає в Європі. Озеро у народі називають Лемурийське, або «українське Мертве море». Озеро має велику концентрацію солі та лікувальну глину (концентрація солі сягає 35%), що є привабливим для туристів як оздоровча зона. Проект DOBRE покликаний розв'язати численні проблеми формування

спроможності ОТГ, зокрема: розвитку малого підприємництва, зайнятості населення, створення нових та удосконалення наявних туристично-оздоровчих продуктів, формування відповідної туристичної інфраструктури і підвищення продуктивності використання наявних природних рекреаційних ресурсів для економічного зростання регіону.

Для того щоб об'єднати та збільшити потоки туристів, необхідно покращити розвиток інфраструктури, розміщення інформаційних стендів і рекламної продукції. На поточний момент Асканія-Нова вже забезпечена певною матеріально-технічною базою (зкладами розміщення різної соціально-економічної категорії), але цього не досить для надання широких високоякісних туристичних послуг. Тому пріоритетним напрямом є удосконалення та розвиток соціальної інфраструктури ОТГ, а саме планується: побудова басейнового комплексу, літніх майданчиків та лікувально-оздоровчих закладів; виготовлення спеціалізованої сувенірної продукції на туристичний сезон. З метою створення єдиного туристично-рекреаційного простору між ОТГ Асканія-Нова та Присиваська заплановано (за рахунок коштів з Державного фонду регіонального розвитку) удосконалити транспортне сполучення. Також важливим кроком щодо розвитку інфраструктури є створення інвестиційного проекту з обладнання туристично-інформаційного центру для відвідувачів (На Херсонщині створять новий туристично-оздоровчий кластер, 2018).

Варто також зазначити, що Присиваська ОТГ приваблює туристів не лише озером Сиваш, але й сільським зеленим туризмом, який активно розвивається в с. Григорівка. Нині в с. Григорівка функціонує 26 сільських зелених садиб (Садиви сільського зеленого туризму, 2020), які надають певний спектр туристичних послуг: проживання в стилізованих будинках; харчування; ознайомлення з природними, історико-культурними, культурно-побутовими особливостями Присиваської ОТГ; проведення розважальних народних заходів; оздоровчі процедури (зокрема, оздоровлення на Лимурийському озері затоки Сиваш) тощо.

Подібний досвід міжнародного партнерства має стати моделлю сталого розвитку туристично-рекреаційної сфери і для забезпечення «стійкості» і спроможності приморських тери-

торіальних громад не тільки в Херсонській області, а і в Україні загалом.

Висновки з проведеного дослідження. Успішна реалізація реформи територіальної організації влади на засадах децентралізації вимагала участі окремих громад України у програмах відбору для комплексної підтримки з боку міжнародних донорських проектів і програм. Системне застосування проектного підходу дає можливість залучити потрібні інвестиції і в сферу туристично-рекреаційної діяльності, перспективної для приморських територіальних громад.

Отже, в рамках міжнародного партнерства відбувається створення нових економічних можливостей і покращення управління рекреаційними ресурсами регіону, що в цілому призводить до підсилення спроможності громад і подолання ризиків виокремлення часткових цілей, що не відповідають стратегічним пріоритетам розвитку територій, а також інтеграції діяльності органів публічного управління щодо надання рекреаційних послуг. У цьому зв'язку дуже перспективним слід вважати створення туристично-оздоровчих кластерів, головною метою яких є збалансоване використання туристично-рекреаційного потенціалу і своєчасне реагування на будь-які виклики геополітичного, соціально-економічного, екологічного і надзвичайного характеру, зокрема наслідки пандемічної кризи у всіх сферах життєдіяльності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Amundsen, H. (2015). Place attachment as a driver of adaptation in coastal communities in Northern Norway. *Local Environment*, 20(3), 257–276. (in English). DOI: 10.1080/13549839.2013.838751 (дата звернення: 22.08.2020).
2. Barron, S., Canete, G., Carmichael, J., Flanders, D., Pond, E., Sheppard, S., & Tatebe, K. (2012). A climate change adaptation planning process for low-lying, communities vulnerable to sea level rise. *Sustainability*, 4(9), 2176–2208. (in English). DOI: 10.3390/su4092176 (дата звернення: 22.08.2020).
3. Clarke, B., Stocker, L., Coffey, B., Leith, P., Harvey, N., Baldwin, C., Cannard, T. (2013). Enhancing the knowledge-governance interface: Coasts, climate and collaboration. *Ocean and Coastal Management*, 86, 88–99. (in English). DOI: 10.1016/j.ocecoaman.2013.02.009 (дата звернення: 22.08.2020).
4. Decentralisation Reform. Regions. (2020). URL: <https://decentralization.gov.ua/gromada> [Реформа

децентралізації. Регіони. (2020). Retrieved from: <https://decentralization.gov.ua/gromada> (in Ukrainian)] (дата звернення: 22.08.2020).

5. Decentralisation: International Cooperation. (2020). URL: <https://donors.decentralization.gov.ua/project/dobre> [Децентралізація: міжнародна співпраця. (2020). Retrieved from: <https://donors.decentralization.gov.ua/project/dobre> (in Ukrainian)] (дата звернення: 22.08.2020).

6. Dredge, D. (2010). Place change and tourism development conflict: Evaluating public interest. *Tourism Management*, Vol. 31(1), 104–112. (in English). DOI: 10.1016/j.tourman.2009.01.004 (дата звернення: 22.08.2020).

7. Farmsteads of rural green tourism (2020). URL: <https://grygorivska-gromada.gov.ua/sadibi-silskogo-zelenogo-turizmu-1525724246/> [Садиви сільського зеленого туризму. (2020). Retrieved from: <https://grygorivska-gromada.gov.ua/sadibi-silskogo-zelenogo-turizmu-1525724246/> (in Ukrainian)] (дата звернення: 22.08.2020).

8. Geportal of the administrative-territorial system of Ukraine (2019). URL: <http://atu.minregion.gov.ua/ua/home> [Геопортал адміністративно-територіального устрою України (2019). Retrieved from: <http://atu.minregion.gov.ua/ua/home> (in Ukrainian)] (дата звернення: 22.08.2020).

9. In the Kherson region will create a new tourist-recreation cluster. (2018). URL: <http://pivdenukraine.com.ua/2018/03/05/na-xersonshhini-stvoryat-novij-turistichno-ozdorovchij-klaster/> [На Херсонщині створюють новий туристично-оздоровчий кластер. (2018). Retrieved from: <http://pivdenukraine.com.ua/2018/03/05/na-xersonshhini-stvoryat-novij-turistichno-ozdorovchij-klaster/> (in Ukrainian)] (дата звернення: 22.08.2020).

10. Jurjonas, M. & Seekamp, E. (2020). A commons before the sea: climate justice considerations for coastal zone management. *Climate and Development*, 12(3), 199–203. (in English). DOI: 10.1080/17565529.2019.1611533 (дата звернення: 22.08.2020).

11. Malchykova, D., Gukalova, I., Omelchenko, N., Napadovska, H. (2019). Integrated coastal zone management: restrictions and priorities of development, the implementation of administrative and territorial organization reform. The 19th International Multidisciplinary Scientific GeoConference Surveying Geology and Mining Ecology Management. (SGEM, 19 (5.1), 2019) 407–414. (in English). DOI: 10.5593/sgem2019/5.1/S20.051 (дата звернення: 22.08.2020).

12. Malchykova, D.S., Bielaia, I.S. Decentralization practice in the Kherson region: territorial community resources and land management problems. *Odesa National University Herald. Geography and Geology*, 25, 1 (36). 110–125 [Мальчикова, Д.С., Белая, І.С. (2020) Практика децентралізації в Херсонській області: територіальні ресурси громад і проблеми землеустрою. *Вісник Одеського національного університету. Географічні та геологічні науки*, 25, 1 (36). 110–125 (in Ukrainian)]. DOI: 10.18524/2303-9914.2020.1(36).205171 (дата звернення: 22.08.2020).

13. Mashkova, O., Napadovska, H. (2018). Prospects of tourism development in the united national territorial communities of Kherson region. *Scientific and practical collection of Kyiv National University T. Shevchenko. Series: Geography and Tourism*. (42) [Машкова, О.В., Нападівська, Г.Ю. (2018). Перспективи розвитку туризму в об'єднаних територіальних громадах Херсонської області. *Науково-практичний збірник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Серія: Географія і туризм*. (42) (in Ukrainian)].

14. McElduff, L., & Ritchie, H. (2018). Fostering coastal community resilience: mobilising people-place relationships. *Area*, 50, 186–194. (in English). DOI: 10.1111/area.12419 (дата звернення: 22.08.2020).

15. Mestanza-Ramón, C., Capa, S., Saavedra, F., Paredes, R. (2019). Integrated Coastal Zone Management in Continental Ecuador and Galapagos Islands: Challenges and Opportunities in a Changing Tourism and Economic Context. *Sustainability*. (in English). DOI: 10.3390/su11226386 (дата звернення: 22.08.2020).

16. Moser, S.C., Williams, S.J., & Boesch, D.F. (2012). Wicked challenges at land's end: managing coastal vulnerability under climate change. *Annual Review of Environmental Resources*, 37, 51–78. (in English). DOI: 10.1146/annurev-environment-021611-135158 (дата звернення: 22.08.2020).

17. Napadovska, H.Yu., Pylypenko, I.O. (2018). Spatial analysis of the process of association of territorial communities. Materials of the international scientific and practical conference. Kharkiv: Karazin Kharkiv National University, 181–183. [Нападівська, Г.Ю., Пилипенко, І.О. (2018). Просторовий аналіз процесу об'єднання територіальних громад, Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна. (м. Харків, 8–9 листопада, 2018 р.). Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 181–183. (in Ukrainian)].

18. Napadovska, H. (2019). Features of agricultural development in the context of decentralization (in the case of the Kherson region). *Scientific Bulletin of Kherson State University. Series "Geographical Sciences"*, (10), 48–55 [Нападівська, Г.Ю. (2019). Особливості сільського розселення в контексті децентралізації (на прикладі Херсонської області). *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: географічні науки*, (10), 48–55. (in Ukrainian)]. DOI: 10.32999/ksu2413-7391/2019-10-7 (дата звернення: 22.08.2020).

19. Oliyuk, Ya.B., Ostapenko, P.O. (2016). Formation of capable local communities in Ukraine: benefits, risks, threats. *Ukrainian Geographical Journal*, (4), 37–43. [Олійник, Я.Б., Остапенко, П.О. (2016). Формування спроможних територіальних громад в Україні: переваги, ризики, загрози. *Український географічний журнал*, (4), 37–43. (in Ukrainian)].

20. On Approving the Concept of Reforming Local Self-Government and Territorial Organization of Government in Ukraine: the order of the Cabinet of Ministers of Ukraine. (2014). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80#Text>

[Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні. (2014). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80#Text> (in Ukrainian)] (дата звернення: 22.08.2020).

21. Ormaza, F. & Castro, D. (2020). COVID-19 impacts on beaches and coastal water pollution: Management proposals post pandemic. (in English) DOI: 10.13140 / PG.2.2.29115.23841 (дата звернення: 22.08.2020).

22. Seekamp, E., Jurjonas, M. & Bitsura-Meszaros, K. (2019) Influences on coastal tourism demand and substitution behaviors from climate change impacts and hazard recovery responses. *Journal of Sustainable Tourism*, 27(5), 629–648 (in English). DOI: 10.1080/09669582.2019.1599005 (дата звернення: 22.08.2020).

23. Tavriya tourist cluster – new opportunities of tourist Kherson. (2014). URL: <https://khoda.gov.ua/tavrisheskijj-turisticheskijj-klaster-novye-vozmojnosti-turisticheskijj-hersonshhiny1-uk> [«Таврійський туристичний кластер» – нові можливості туристичної Херсонщини (2014). Retrieved from: <https://khoda.gov.ua/tavrisheskijj-turisticheskijj-klaster-novye-vozmojnosti-turisticheskijj-hersonshhiny1-uk> (in Ukrainian)] (дата звернення: 22.08.2020).

24. Tourism development in new communities, tourist hub. (2018). URL: <http://decentralization.uacrisis.org/tourhub> [Розвиток туризму в умовах нових громад, туристичний хаб. (2018). Retrieved

from: <http://decentralization.uacrisis.org/tourhub> (in Ukrainian)] (дата звернення: 22.08.2020).

25. Udovychenko, V., Melnychuk, A., Gnatiuk, O., Ostapenko, P. (2017). Decentralization reform in Ukraine: assessment of the chosen transformation model, *European Spatial Research and Policy* (24,1) (in English). DOI: 10.1515/esrp-2017-0002 (дата звернення: 22.08.2020).

26. Ukraine's Sustainable Development Strategy till 2030. Project. (2017). URL: https://www.undp.org/content/dam/ukraine/docs/SDGreports/UNDP_Strategy_v06-optimized.pdf [Стратегія розвитку України до 2030 року. Проект. (2017). Retrieved from: https://www.undp.org/content/dam/ukraine/docs/SDGreports/UNDP_Strategy_v06-optimized.pdf (in Ukrainian)] (дата звернення: 22.08.2020).

27. Walsh, C., Döring, M. (2018). Cultural geographies of coastal change. *Area*, 50, 2, 146–149. (in English). DOI: 10.1111/area.12434 (дата звернення: 22.08.2020).

28. Yeh, S.-S. (2020). Tourism recovery strategy against COVID-19 pandemic. *Tourism Recreation Research*. 1(7). DOI: 10.1080/02508281.2020.1805933 (дата звернення: 22.08.2020).

29. Zenker, S., Kock, F.. (2020). The coronavirus pandemic – a critical discussion of a tourism research agenda. *Tourism Management*. 81. 104164. (in English). DOI: 10.1016/j.tourman.2020.104164 (дата звернення: 22.08.2020).

Стаття надійшла до редакції 02.09.2020.

The article was received 02 September 2020.

УДК 911.3

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2413-7391/2020-13-7>

Мезенцев К.В.,
доктор географічних наук,
професор кафедри економічної та соціальної географії
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
mezentsev@knu.ua
ORCID: 0000-0003-1974-7860

Провотар Н.І.,
кандидат географічних наук,
доцент кафедри економічної та соціальної географії
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
provotarnat@ukr.net
ORCID: 0000-0003-2211-6509

Гнатюк О.М.,
кандидат географічних наук,
асистент кафедри економічної та соціальної географії
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
alexgnat22@ukr.net
ORCID: 0000-0003-1818-2415

Мельничук А.Л.,
кандидат географічних наук,
доцент кафедри економічної та соціальної географії
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
melan97@ukr.net
ORCID: 0000-0003-4419-1446

Денисенко О.О.,
кандидат географічних наук,
докторант кафедри економічної та соціальної географії
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
denysenko.olena.o@gmail.com
ORCID: 0000-0001-7836-9594

ТРАЄКТОРІЇ РОЗВИТКУ ПРИМІСЬКИХ ПРОСТОРІВ

У статті представлено порівняльну характеристику траєкторій розвитку приміських просторів Києва та Вінниці в контексті соціальної диференціації мешканців та просторових конфігурацій стабільних і мінливих їх повсякденних практик. Проаналізовано повсякденні практики мобільності, проживання, споживання, трудової діяльності, відпочинку та дозвілля, освіти, громадської діяльності, зокрема самоорганізації на рівні приміської громади. Ключовими дослідницькими інструментами вибрано спостереження за активністю місцевих мешканців у визначених локаціях та анкетування і інтерв'ювання респондентів, які репрезентують потенційно відмінні за спектром повсякденних практик соціальні групи місцевого населення у дихотоміях «старожили-новосели», «мешканці старої (історичної) забудови – мешканці нової забудови», «мешканці садибної забудови – мешканці багатоповерхової забудови». Виявлено, що в умовах гіпертрофованого

розвитку ринку нерухомості приміський простір зазнає швидкої трансформації в контексті щільності забудови, концентрації мешканців, диверсифікації та концентрації закладів харчування, торгівлі, диверсифікації освітніх та медичних послуг. Визначено, що конфігурації повсякденних практик мешканців приміської зони пов'язані з їх соціальним статусом і за своїм спектром та просторовою конфігурацією відрізняються у мешканців старої (історичної) та нової забудов. Показано, що на конфігурацію повсякденних практик чинить вплив також тип та поверховість забудови, вік та сімейний статус мешканців, їх попереднє місце проживання (регіон, міська чи сільська місцевість), а також мотивація до переїзду в передмістя. Визначено три найпоширеніші типи просторових конфігурацій повсякденних практик: зосередження переважно в місті та незначною мірою у передмісті; зосередження однаковою мірою як у передмісті, так і в місті; зосередження переважно в передмісті та частково в місті. Виявлено, що у приміських просторах спостерігається поєднання сучасних рис міського способу життя і традиційних складників сільського способу життя, розмивання традиційної місцевої ідентичності. Підтверджено, що повсякденні практики мешканців передмістя поступово трансформуються, взаємопереплітаються, гібридизуються. Відповідно, приміські простори посилюють внутрішнє різноманіття, мозаїчність, характеризуються гетерохронністю розвитку окремих своїх просторових та функціональних складників.

Ключові слова: субурбанізація, приміські простори, повсякденні практики, просторова конфігурація, Київ, Вінниця.

Mezensev K.V., Provotar N.I., Gnatiuk O.M., Melnychuk A.L., Denysenko O.O. DEVELOPMENT TRAJECTORIES OF SUBURBAN SPACES

The article presents a comparative description of the development trajectories of the suburban spaces of Kyiv and Vinnytsia with reference to social differentiation of residents and spatial configurations of their stable and changing everyday practices. We focused on the everyday practices of mobility, living, consumption, work, leisure and recreation, education, and public activities, in particular self-organization of suburban community. The key research instruments included observation of the activity of local residents in certain locations, as well as questioning and interviewing locals representing social groups that tend to have different everyday practices, in particular, in the following dichotomies: “long-term residents – newcomers”, “residents of the old (historical) buildings – residents of the new buildings”, “residents of private housing – residents of multi-storey housing”. In the conditions of hypertrophied development of the real estate market, the suburban space undergoes fast transformation in terms of growing construction density, concentration of inhabitants, diversification and concentration of catering and trade facilities, diversification of educational and medical services. The configurations of everyday practices in suburbia are related to the social status of residents, and their spectrum and spatial configuration differ between residents of the old (historical) and new housing. The configuration of everyday practices is also influenced by the type and height of housing, age and family status of residents, their previous place of residence (specific region, urban or rural settlement), as well as motivation to move to the suburbia. The three most common identified spatial configurations of everyday practices are the following: 1) concentration mainly in the city and to a lesser extent in the suburbia, 2) equal concentration in the suburbia and in the city, and 3) concentration mainly in the suburbia and partly in the city. A way of life in studied suburban spaces shows a combination of modern urban and traditional rural components, as well as erosion of the traditional local identity. It was confirmed that the everyday practices of suburban residents are gradually transformed, intertwined, and hybridized. In such a way suburban spaces enhance their internal diversity and patchiness, and show uneven development rates of their individual spatial and functional components.

Key words: suburbanization, suburban spaces, everyday practices, spatial configuration, Kyiv, Vinnytsia.

Постановка проблеми. Вивчення субурбії в різних країнах світу показує, що їхня різноманітність – це швидше норма, а не виняток. Хоча домінуючі типи приміських просторів відрізняються за регіонами і містами та залежать від локального контексту, останні тенденції свідчать про переважання змішаних рис, коли різні типи субурбії співіснують на одній території. Для того щоб повніше зрозуміти

приміський спосіб життя, розвинути його концептуалізацію, необхідно дослідити, як місцеві мешканці самі розуміють, сприймають та трактують субурбію, що про неї думають і як про неї висловлюються (Мезенцев та ін., 2019). Це можливо зробити шляхом соціально-географічного дослідження такого прояву приміського способу життя, як повсякденні практики місцевих мешканців.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Автори ранніх досліджень старої класичної субурбії, спираючись на матеріал американських та західноєвропейських міст, акцентували увагу на її морфологічній, функціональній та соціальній однорідності. Зокрема, відзначались такі типові ознаки субурбії, як: низька щільність населення; гіпертрофія житлової функції території; переважна забудова приватними односімейними будинками; однорідність соціального середовища (переважання представників середнього та вищих класів) та тісні соціальні контакти; екологічна мотивація мешканців (прагнення жити в природному оточенні); істотна залежність від транспортного сполучення з містом, зокрема від приватного автотранспорту. Загалом, субурбія розглядалась як периферійне гомогенне утворення, що формується навколо внутрішньо різноманітного міста та залежить від нього. Відповідно, виглядало можливим вести мову про специфічний приміський спосіб життя, відмінний як від суто міського, так і від традиційного сільського.

Проте вже з 1970-х років відзначається все більш зростаюча різноманітність субурбії та розмивання її типових рис внаслідок цілої низки процесів. По-перше, це своєрідне визрівання субурбії, урізноманітнення форм землекористування та функцій території (McManus & Ethington, 2007; Harris 2010), поява власних осередків та форм економічної активності (виробництво, сфера послуг) і, як наслідок, зростання незалежності субурбії від міста, формування так званих «окраїнних міст» (Massotti, 1973; Garreau, 1991; Golubchikov, Phelps, & Makhrova, 2010; Маншиліна, 2015). По-друге, урізноманітнення соціального середовища, зокрема поява мешканців з переважанням економічної мотивації до життя у передмісті (дешевша вартість купівлі/оренди житла та і загалом нижчі витрати домогосподарств порівняно із життям у середмісті) (Mikelbank, 2004). По-третє, поширення процесів субурбанізації поза межі розвинутих країн світу, зокрема субурбанізація постсоціалістичних міст – у кожному випадку процес субурбанізації отримував власні унікальні ознаки, зумовлені місцевим соціокультурним контекстом. По-четверте, якщо класична субурбія розвивалась здебільшого на вільних від забудови територіях, то з часом субурбанізація все більше

охоплювала наявні поселення приміської зони як міські, так і сільські із попередньо сформованим соціальним середовищем та формами землекористування.

Як наслідок, субурбія втрачає свою однорідність, причому її внутрішнє різноманіття проявляється як на рівні окремих міст, так і окремих сусідніх приміських поселень та навіть усередині самих приміських поселень (Shen & Wu, 2013; Keil, 2018). Хоча окремі регіони та міста, як правило, мають специфічні типи приміських просторів, усе частіше спостерігається співіснування різних типів субурбії на одній території, змішування різних форм землекористування, типів забудови, соціальних прошарків населення та соціальних практик (Shen & Wu, 2013; Drummond & Labbé, 2013).

З другої половини 1990-х років субурбанізація належить до найважливіших процесів, що визначав трансформацію системи розселення в постсоціалістичних країнах Центральної та Східної Європи (Borén & Gentile, 2007). Постсоціалістичні міста посідають особливе місце в теоретизації процесів субурбанізації, зважаючи на унікальність траєкторії розвитку приміських зон в умовах постсоціалізму (Ouředníček, 2007; Stanilov & Sykora, 2014) та наявність соціально-економічних та соціокультурних передумов для внутрішньої диференціації субурбії, що підтверджується прикладами міст Чехії (Ouředníček, 2003, 2007; Kubeš & Nováček, 2019), Словаччини (Matlovič & Sedláková, 2007, Šveda, Madajová, & Podolák, 2016), Польщі (Tanaš, 2013; Mantey & Sudra, 2018), Естонії (Tammara, Leetmaa, Silm, & Ahas, 2009), Болгарії (Hirt, 2007) тощо. Основними альтернативними підходами у разі здійснення типології приміських просторів та поселень є: статистичний; морфологічний та генетичний (Mantey & Sudra, 2018).

Розвиток приміської зони в Україні, як і в інших постсоціалістичних країнах, не відповідає класичним моделям «західної» субурбанізації (Leetmaa, Tammara, & Anniste, 2009: 437); застосування класичних індикаторів субурбанізації у вигляді вищих темпів приросту населення в приміській зоні порівняно з центральним містом також не завжди може бути виправданим (Мезенцев, 2017). Як показують численні дослідження на матеріалі постсоціалістичних міст, класична субурбанізація – це лише один з

можливих типів постсоціалістичного розвитку приміської зони (Hirt, 2007; Ouředníček, 2007). При цьому для України характерна нерівномірність перебігу процесів субурбанізації, що виявляє залежність від регіону країни та субурбанізаційного потенціалу самого міста (Мезенцев, 2017; Gnatiuk, 2018), а різні частини приміських зон одного й того самого міста можуть мати кардинально різні траєкторії розвитку. Внаслідок просторової диференціації та накладання урбанізаційних процесів різного рівня інтенсивності формується центр-периферійна та секторальна територіальна організація приміської зони (Закутинська & Сливка, 2016). Загалом можна вести мову про п'ять основних типів приміських просторів у сучасній Україні, для кожного з яких характерні специфічні характер змін, переважаючий тип житла, спосіб життя та наявні простори – сільські поселення, охоплені субурбанізацією, нові котеджні містечка, перетворені на постійні дачні поселення, зростаючі міста-супутники радянських часів, а також райони внутрішньої субурбанізації (Мезенцев, 2017). Традиційне розуміння взаємодії «місто–сільська місцевість» як дихотомії змінюється його розумінням як континууму: «місто – субурбія – пост-субурбія – ексурбія – сільська місцевість» (Мезенцев & Ключко, 2013; Маншиліна, 2015). На відміну від радянських часів, фактична межа міста та передмістя стає розпливчастою, невизначеною (Сливка & Закутинська, 2015).

Хоча різноманіття форм субурбанізації в Україні неодноразово потрапляло в поле зору науковців, відчутним є брак досліджень, у яких внутрішня різноманітність траєкторій розвитку приміських просторів вивчалася би крізь призму повсякденних практик, перцепції та самоідентифікації місцевих мешканців. При цьому варто мати на увазі, що поняття «субурбія» позначає не тільки тип місця, але й тип людини (Harris, 2015), а приміські простори – це не лише місця (середовище) фізичного перебування мешканців, але й середовище їх життєдіяльності з усіма взаємодіями і соціальними відносинами, арена різноманітних і суперечливих соціальних процесів (Мезенцев та ін., 2019). Виникає ідея розгляду субурбанізму як специфічного приміського способу життя (Keil, 2018), проте, з огляду на внутрішню різноманітність субурбії, доцільно вести мову про множинність субурбанізмів

(Walks, 2013), співіснування та поєднання елементів міського, сільського та приміського способів життя (Закутинська & Сливка, 2017). Звідси впливає доцільність доповнення традиційних статистичних та морфологічних підходів до визначення та внутрішньої структури субурбії вивченням соціальних практик її мешканців (Drummond & Labbé, 2013).

Постановка завдання. Метою цієї статті є порівняльна характеристика траєкторій розвитку приміських просторів Києва та Вінниці в контексті соціальної диференціації мешканців та просторових конфігурацій стабільних і мінливих їх повсякденних практик.

Методика дослідження. Для дослідження були відібрані кейси приміських просторів Києва (село Софіївська Борщагівка, місто Вишневе) та Вінниці (село Агрономічне), що дало можливість розкрити особливості сучасних трансформацій повсякденних практик населення в межах морфологічно та функціонально відмінних приміських просторів, які перебувають під впливом міст з різним демографічним потенціалом (Провотар та ін., 2019).

Дослідження траєкторій розвитку приміських просторів здійснювалось шляхом аналізу повсякденних практик місцевих мешканців, а також особливостей розуміння та сприйняття ними приміського способу (Harris, 2010). Предметом аналізу виступали такі найпоширеніші форми повсякденних практик, як практики мобільності, проживання, споживання, відтворення, трудової діяльності, відпочинку та дозвілля, освіти та культурного розвитку, громадської діяльності, зокрема самоорганізації на рівні приміської громади (Мезенцев та ін., 2019).

Інформацію про характер та місце здійснення повсякденних практик було зібрано за допомогою двох ключових дослідницьких інструментів, конкретне застосування яких варіювалося залежно від можливості та доцільності використання в умовах конкретного дослідницького кейсу:

1) Спостереження за активністю місцевих мешканців у визначених локаціях, вибраних за такими критеріями: а) розміщення в межах старої (історичної) частини приміського населеного пункту та нової забудови; б) можливість спостерігати за повсякденними практиками мобільності, проведення вільного часу, дозвілля, рекреації та відпочинку, відвідування

закладів торгівлі, отримання освітніх, медичних та культурних послуг. Спостереження здійснювались у вихідні та буденні дні, а також у ранковий, обідній та вечірній час.

2) Анкетування та інтерв'ювання мешканців досліджуваних приміських поселень. Виходячи з мети дослідження – аналізу змішування, взаємодії та гібридизації різноманітних стилів життя та відповідних повсякденних практик у приміських просторах, респонденти повинні були репрезентувати потенційно відмінні за спектром повсякденних практик соціальні групи місцевого населення (наприклад, у дихотоміях «старожили – новосели», «мешканці історичної забудови – мешканці нової забудови», «мешканці садибної забудови – мешканці багатоповерхової забудови»).

Спостереження у **Софіївській Борщагівці** проводились на п'яти локаціях: 1 – у ЖК «Затишний квартал» (вул. Щаслива, 36–38), 2 – на пішохідній вулиці біля фонтану (вул. Миру, 27), 3 – біля сільської ради та школи (провулок Шкільний, 5), 4 – у ЖК «Львівський масток» (вул. Сагайдачного, 16), 5 – поблизу АТБ-Маркет (вул. Амосова, 1). Спостереження проводились у період 2017–2019 рр. (у березні 2017 р., березні 2019 р., травні 2019 р. та жовтні 2019 р.). Напівструктуровані глибинні інтерв'ю з мешканцями Софіївської Борщагівки були взяті у липні–вересні 2020 року і передбачали блоки питань щодо вивчення середовища проживання, сутності повсякденних практик та бачення перспектив розвитку Софіївської Борщагівки.

Конкретними ділянками спостереження у **Вишневому** стали ключові публічні простори північної і південної частин міста (розділених залізничними коліями) – район спортивного стадіону та ринку у південній частині – прогулянкові зона ЖК «Акварелі», двори у житловому масиві 80-х років ХХ ст. у центрі міста, та першого етапу забудови міста у південній частині. Також було проведено напівструктуровані глибинні інтерв'ю з мешканцями цих кварталів, які мали на меті розкрити: причину вибору мешканцями нових кварталів місця проживання; місця повсякденної активності; характер повсякденних переміщень у межах житлового комплексу, населеного пункту, виїздів до Києва; почуття безпеки у різних ділянках міста.

Спостереження в Агрономічному проводились на п'яти базових локаціях: 1 – перехрестя

вул. Мічуріна та Гагаріна, 2 – сквер та дитячий майданчик біля сільської ради, 3 – сквер біля школи та сільського клубу, 4 – територія ЖК «Вікінги», 5 – двори нової багатоповерхової забудови між вул. Мічуріна та Гагаріна. Також здійснювались експрес-спостереження шляхом обходу заданим маршрутом тих якісно відмінних частин села (садибна забудова, котеджі, таунхауси), які були недоступними для огляду під час перебування дослідника на базових локаціях. Спостереження проводились у жовтні–листопаді 2019 р. та у квітні–липні 2020 р. Анкетування мешканців Агрономічного здійснювалося у період з 13 по 26 липня 2020 р. Питання анкети були спрямовані на з'ясування спектра та місця здійснення повсякденних практик у розрізі старожиливі та новоселів, а також мешканців різних типів забудови – забудови садибного типу та багатоквартирних будинків. Також досліджувалася мотивація до проживання в Агрономічному та особливості самоідентифікації респондентів.

Результати

Кейс Софіївська Борщагівка. Активність типових «приміських жителів» практично повністю пов'язана із центральним містом, тоді як передмістя виконує для них лише функцію спального району. Ландшафт передмістя формується здебільшого одноманітний та монотонний з гіпертрофією житлової забудови, тоді як власна сфера послуг, у тому числі соціальна інфраструктура, залишається недорозвиненою (Мезенцев та ін., 2019).

Особливості зрізів та конфігурацій повсякденних практик у Софіївській Борщагівці зумовлені кількома причинами. Насамперед взаємонакладанням кількох зрізів повсякденних практик мешканців та різноманітним субурбії в Софіївській Борщагівці, яка включає три неоднорідні не взаємопов'язані між собою ареали (стару (історичну) частину села та два ареали новобудов), а також розміщенням села безпосередньо поряд з Києвом (село відділяє від столиці дорога). Також це зумовлено тим, що у Софіївській Борщагівці проживають ті, хто переїхали сюди із сіл та міст різних регіонів України, а також міста Києва. Важливим фактором є вік та сімейний статус мешканців.

Аналіз локалізації різних видів повсякденних практик та мобільності мешканців у межах Софіївської Борщагівки та Києва показав, що

у приміському просторі поширені кілька їх конфігурацій. Це залежить від виду повсякденних практик, працює особа чи ні (пенсіонер, перебуває у відпустці по догляду за дитиною тощо), розташування місця роботи, рівня доходів, стилю життя, віку, статі.

Мені дуже незручно. Легше до найближчої станції метро (у Києві) (респондент СБ01).

По-різному. В принципі в Софіївській Борщагівці. АТБ або в «Ларьочок». Або в «Метро» (респондент СБ02).

Коли потрібно великі закупки, їдемо до Києва. За дрібницями – хлібом, молоком – можна і тут сходити. Але не завжди є. В Києві більший вибір (респондент СБ01).

Отже, конфігурацію простору повсякденного життя мешканців Софіївської Борщагівки визначають різні види повсякденних практик, які зосереджені: в селі та частково у Києві; у Києві та незначною мірою у селі; як у селі, так і у Києві однаковою мірою (табл. 1).

У Софіївській Борщагівці взаємонакладаються кілька зрізів повсякденних практик мешканців двох ареалів нової забудови: повсякденні практики новоприбульців із сіл та із міст; повсякденні практики новоприбульців із різних регіонів України (найбільше в новозбудованих житлових комплексах спостерігаються припарковані автомобілі з номерами Донецької, Дніпропетровської, Луганської, Полтавської, Київської, Вінницької областей) (Mezentsev et al., 2019). Особливістю Софіївської Борщагівки є відміни повсякденних практик тих, хто розглядає село як територію тимчасового проживання

на шляху до переїзду в Київ, і тих, хто поселився у селі на тривалий період часу.

Моє життя пов'язане з Києвом. Я хотів би голосувати в Києві. 99% мого життя в Києві (респондент СБ04).

Сиджу дома. Якщо немає причини кудись їхати (до Києва) (респондент СБ04).

Незважаючи на тривалість інтенсивного «тиску» великих міст на «старі» приміські простори, все одно можуть бути ідентифіковані окремі «старі» приміські практики, що зберігають своє значення поряд з новими. Тобто в окремих приміських просторах завдяки поєднанню низки чинників зберігаються специфічні приміські практики, що відображають риси попередніх часових зрізів, а також утворюються гібридні форми (Мезенцев та ін., 2019).

Я розумів, що це перехідний етап... Треба рухатись далі. Дружина вже не в декреті. Постає питання пошуку роботи. Це не буде в Софіївській Борщагівці (респондент СБ04).

Для повсякденних практик мешканців Софіївської Борщагівки характерні різноманіття, сучасні риси міського способу життя, традиційні складники сільського способу життя, зміни.

Сім'єю любимо прогулюватися приватним сектором, тихими вулицями. Прогулюватися із собакою (респондент СБ04).

Є кав'ярні, де ми збираємось активом будинків (респондент СБ01).

Повсякденні практики мешканців старої частини села Софіївська Борщагівка та двох ареалів його новобудов характеризуються як подібними, так і відмінними рисами (рис. 1, табл. 2).

Таблиця 1

Конфігурації повсякденних практик мешканців села Софіївська Борщагівка Київської області

Повсякденні практики мешканців села	Зосереджені в селі та частково у Києві		Зосереджені у Києві та незначною мірою у селі		Зосереджені як у селі, так і у Києві однаковою мірою	
	стара частина	новобудови	стара частина	новобудови	стара частина	новобудови
Практики споживання	+			+	+	+
Практики трудової діяльності				+	+	
1. Практики проведення дозвілля	+			+	+	+
2. Практики рекреації та відпочинку	+			+	+	
3. Практики отримання освітніх, медичних та культурних послуг	+			+		
4. Практики мобільності	+		+		+	+

Рис. 1. Повсякденні практики проведення дозвілля жителями новобудов та старої (історичної) частини Софіївської Борщагівки

(Фото: Н. Провотар, 2019 рік)

Рис. 2. Повсякденні практики самоорганізації громади у старій (історичній) частині Софіївської Борщагівки

(Фото: Н. Провотар, 2019 рік)

Кейс Вишневе. Місто Вишневе належить до приміської смуги з найбільшою інтенсивністю житлової забудови, де на час проведення дослідження будуються десятки нових житлових комплексів.

Одним з нових житлових комплексів у межах міста є «Акварелі». Це ЖК економ-класу. Фасади утеплені й облицьовані штукатуркою. Загальна кількість будинків – 28, квартир – 1200. Територія комплексу відкрита та досить доглянута. Перший поверх будівель переважно зайнятий комерційними закладами. Виділяється облаштована прогулянокова алея із зеленню та інсталяціями, є дитячі та спортивні майданчики, наземна автопарковка.

Проведені глибинні інтерв'ю із мешканцями ЖК «Акварелі» свідчать про різне походження жителів комплексу. Переважно це приїжджі з міста Києва, Київщини та зі Сходу України.

Досить велика кількість мешканців з інших регіонів країни та незначна з інших держав. Серед мешканців переважає молодь, насамперед це наймані працівники, майже четверта частина мешканців – приватні підприємці та жінки у декретній відпустці по догляду за дитиною. За рівнем доходів, на думку опитаних мешканців ЖК, у кварталі проживають особи з доходами, вищими за середні по місту і дещо нижчими за середні в Києві.

Житловий квартал розташований за кілька кілометрів від межі м. Києва. За даними спостережень та опитувань, дещо менше половини мешканців у приміських сполученнях використовують приватний транспорт.

Респонденти, у яких було взято інтерв'ю, проживають в «Акварелях» понад 3 роки. Причини вибору житла у кварталі різняться. Наприклад, один з респондентів придбав житло через його відносну низьку ціну, близькість до Києва, розташування у місті сформованої інфраструктури, інший (зайнятий у ІТ-сфері і досить довгий час працює на дому) – орендує житло, мотивуючи це нижчою ціною за досить велику квартиру, близькістю до Києва, належною зв'язністю, приміським затишком.

Респондентів об'єднує те, що вони розглядають своє проживання у кварталі як тимчасове, яке надає можливість відкласти кошти (у одному випадку для придбання приватного будинку у передмісті, у другому – комфортнішого житла у престижному районі столиці).

Розраховуємо купити будинок. Місце вже вибрали, за кілька років з'явиться матеріальна

Таблиця 2

Повсякденні практики мешканців старої та новозбудованої частини села Софіївська Борщагівка Київської області

Повсякденні практики мешканців	Стара частина села	Новозбудована частина села
Практики споживання	Повсякденні практики здійснення покупок та отримання послуг відбуваються, як правило, в межах села та у Києві. Досить популярними є торговельні послуги кіосків, реалізація продукції власного виробництва. Спеціалізацією закладів харчування є обслуговування банкетів та інших масових заходів.	Повсякденні практики здійснення покупок, отримання послуг відбуваються, як правило, у закладах Києва (перевага надається мережевим мега-маркетам) і лише частково у селі (купівля продуктів нетривалого зберігання). Дуже поширеним є використання послуг Інтернет-торгівлі. Віддається перевага харчуванню в кафе та ресторанах Києва. Користуються щоденним попитом послуги великої кількості різноманітних кав'ярень, які розміщені у новозбудованих житлових комплексах села.
Практики трудової діяльності	Повсякденні практики трудової діяльності реалізуються в Києві, в інших населених пунктах передмістя та у Софіївській Борщагівці.	Повсякденні практики трудової діяльності реалізуються в Києві. Поширеним є фріланс. Незначна кількість мешканців працюють у Софіївській Борщагівці та навколишніх селах.
Практики проведення дозвілля	Повсякденні практики проведення вільного часу, як правило, поєднуються із практиками здійснення покупок. По вулицях і в парку люди практично не гуляють (рис. 1). Діти, як правило, граються поряд із будинком, де вони живуть. Дитячі майданчики є непривабливими, застарілими.	Повсякденні практики проведення вільного часу реалізуються в Києві і пов'язані насамперед з відвідуванням ТРЦ, закладів культури, парків, зоопарку тощо. Люди присутні на вулицях, причому в різний час доби. В теплу пору року працюють відкриті площадки кафе, в яких досить відвідувачів. Багато людей прогулюються вулицями з дітьми, вигулюють тварин (рис. 1). На дитячих ігрових майданчиках спостерігається скупчення дітей та їхніх батьків чи інших родичів, які спілкуються між собою.
Практики рекреації та відпочинку	Повсякденні практики відновлення фізичних сил, підтримки активного способу життя спостерігались лише на спортивних площадках та прибудинкових територіях. Парки фактично є порожніми.	Повсякденні практики відновлення фізичних сил, підтримки активного способу життя спостерігались на спортивних площадках, прибудинкових територіях, у лісопаркових зонах, на вулицях з приватною забудовою.
Практики отримання освітніх, медичних та культурних послуг	Освітні, медичні та культурні послуги мешканці отримують у селі та частково у Києві.	Освітні, медичні та культурні послуги мешканці отримують в основному у Києві, а також частково у новозбудованій частині села. Перевага надається приватним освітнім та медичним закладам.
Практики мобільності	Практики переміщення для поїздки на роботу чи навчання до Києва здійснюються переважно власним авто. Це створює величезні «пробки» на дорогах, в яких втрачається в години пік 1–1,5 часу. Частина мешканців користуються громадським транспортом. Рівень мобільності частини мешканців є низьким.	Практики переміщення для поїздки на роботу чи навчання до Києва здійснюються переважно власним авто. Це створює величезні «пробки» на дорогах, в яких втрачається в години пік 1–1,5 часу. Частина мешканців користуються громадським транспортом.
Практики самоорганізації громади	Практики самоорганізації громади включають Інтернет-форуми, на яких обговорюються різноманітні питання життя громади (від діяльності органів місцевого самоврядування до благоустрою окремих вулиць). Представники громадськості зустрічаються для обговорення різних локальних проблем. Поширеним явищем є «дворовий патріотизм» в облаштуванні території (фарбування парканів, шин, побілка дерев тощо) (рис. 2).	Практики самоорганізації громади включають Інтернет-форуми, на яких обговорюються різноманітні питання життя громади (від діяльності забудовників до благоустрою окремих під'їздів). Представники громадськості окремих житлових комплексів зустрічаються для обговорення питань перспектив розвитку та благоустрою території.

можливість. Здається, будемо скучати за друзями, що з'явилися, та близькістю та доступністю щоденних послуг у межах кварталу (G1, жінка 28 років).

Більшість жителів покидають ЖК «Акварелі» зранку та повертаються додому ввечері. З Києвом жителів кварталу пов'язує робота, відвідування дитьми шкіл та садочків, покупки довготривалого призначення (одяг, побутова техніка), вишукане дозвілля та отримання медичних послуг. За межами кварталу в м. Вишневе респонденти найчастіше відвідують супермаркети, ЦНАП, прогулянкову зону у центрі міста на відстані 15 хв. пішого ходу від ЖК. Місто видається їм сірим, з недостатнім рівнем розвитку сфери обслуговування, значною кількістю заклопотаних мешканців, з відсутністю зручних публічних просторів. У місті недостатня кількість паркомісць, домашніх улюбленців вигулюють у тих самих місцях, де проводять час діти. Молоді мами скаржаться на відсутність дитячого садочка, доступного за цінами для середнього класу. Між тим респонденти переконані, що порівняно із ЖК у інших близьких селищах та селах «Акварелі» програють якістю забудови, але мають перевагу у вигляді можливості вести усталений міський спосіб життя.

Опитані у кварталах старої забудови загалом надали подібні за змістом свідчення щодо життя у м. Вишневе. Тут середній вік мешканців значно вищий порівняно з мешканцями нових ЖК. Водночас істотні відмінності полягають у тому, що через низьку комерціалізацію перших поверхів забудови та облаштування дворів значний час у межах забудови проводять лише діти, яких, на думку опитаних, стає дедалі менше. Інші вікові групи проводять час у Києві, і, на відміну від респондентів ЖК «Акварелі», досить велику частину повсякдення проводять у комерційних закладах та публічних просторах м. Вишневе і не розглядають можливості зміни населеного пункту проживання. Доходи населення тут нижчі, багато орендарів, повсякденні потреби простіші. Київ – найбільш привабливий місцями докладання праці.

Повсякденні соціальні практики жителів м. Вишневе поєднують у собі практики жителів середнього за людністю міста, що можуть в пішій доступності отримати всі необхідні послуги, та практики жителя столиці. Багато дошкільнят міста не відвідують садочки через брак місць.

Велика кількість молодих мам змушені подовжувати відпустку по догляду за дитиною.

Спостереження в публічних просторах свідчать, що у північній частині міста, де розташований його громадський центр, їх модернізація пов'язана із розширенням функцій – до спортивної і проведення дозвілля додалась торговельна та сакральна. При цьому менш розвинута південна частина Вишневого має дещо краще облаштований ринок, який залишається домінуючим публічним простором, а в безпосередній близькості до нього з'явилися окремі заклади надання послуг високого рівня, не типового для цієї частини міста – кафе, місця продажу квітів, іграшок тощо. Ці заклади контрастують як із ринком, так і стихійною торгівлею («на землі») поблизу залізничної станції. На нашу думку, ми спостерігаємо траєкторію посилення міського способу життя, пов'язаного зі зростанням населення м. Вишневого, що у найближчий час приведе до побудови ТРЦ на місці колишнього ринку в південній частині міста.

Кейс Агрономічне, з одного боку, розкриває специфіку класичної субурбанізації поблизу українського міста другого порядку, яка проявляється через виїзд заможних мешканців Вінниці у передмістя з метою поліпшення умов життя, з іншого – демонструє трансформацію повсякденних практик сільських мешканців – теперішніх та колишніх працівників сільськогосподарської дослідної станції, при якій і було засноване село в 1965 р. (Провотар та ін., 2019).

Результати анкетування загалом підтвердили гіпотези щодо: 1) відмінностей повсякденних практик і стилю життя старожилів та новопривулцьців, викликаних відмінностями їх походження та соціального й майнового статусу, та 2) певної гібридизації повсякденних практик як однієї, так і іншої категорії жителів як внаслідок їх взаємного сусідства, так і приміського положення Агрономічного як такого (рис. 3).

Для старожилів досі характерні переважно сільські повсякденні практики. Це проявляється перш за все у практиках проживання, способі ведення господарства, формах відпочинку та дозвілля. Проте вже зараз значна частина повсякденних практик (перш за все роботи, навчання, мобільності, споживання) старожилів пов'язана з Вінницею, причому такий зв'язок посилюється в молодших поколіннях. Такий

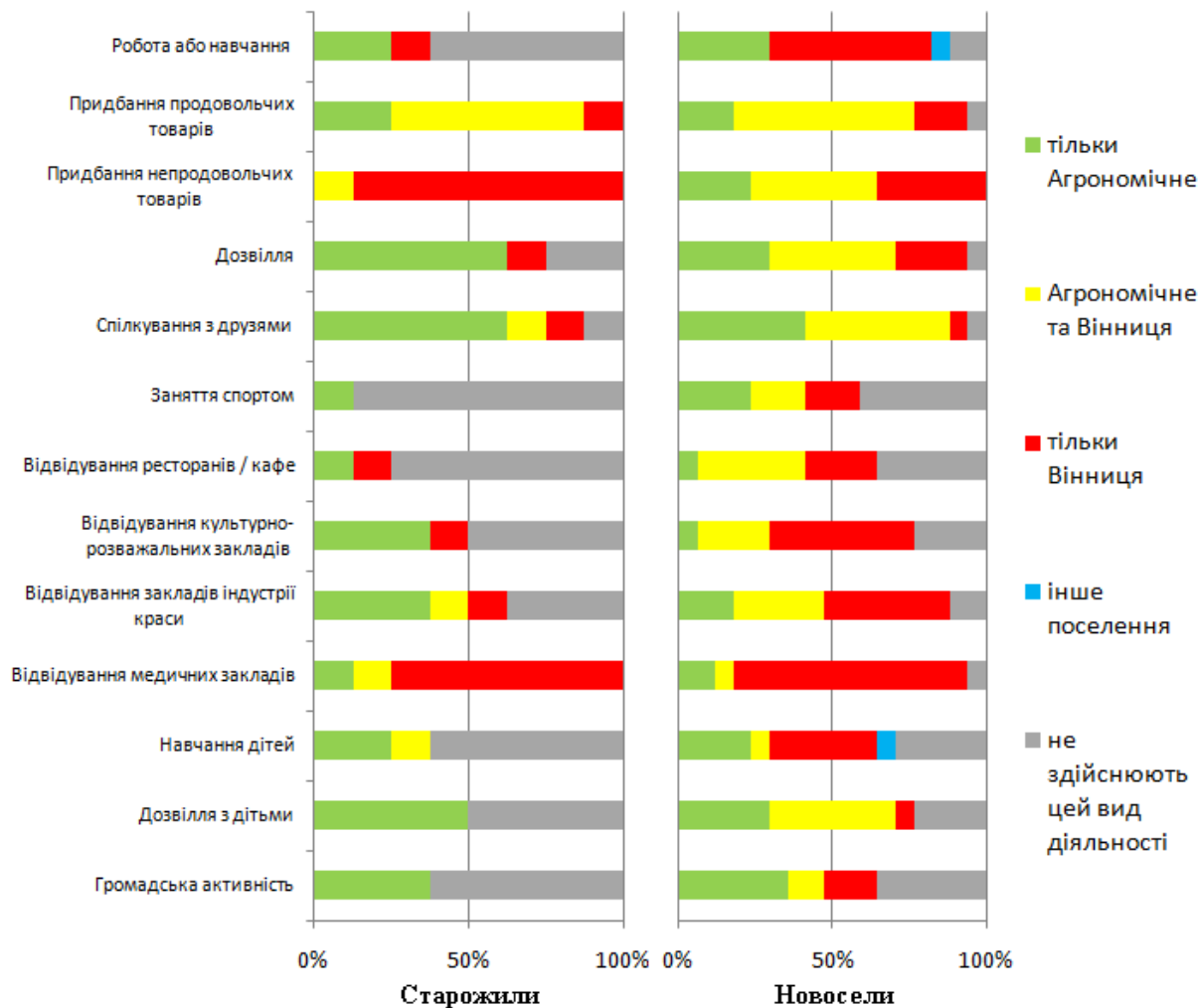

Рис. 3. Повсякденні практики старожилів та новоселів с. Агрономічного та місце їх здійснення

атрибут сільської місцевості, як розведення худоби, вже став рідкістю навіть для старої частини Агрономічного. Як показали спостереження, оформлення подвір'я в багатьох садибах старожилів (клумба, газон, сад) відходить від суто сільського стилю та має елементи сучасного ландшафтного дизайну, від початку характерного для нових садиб. Тому можна говорити про поступовий перехід сільського способу життя старожилів у приміський. Це – типовий сільський субурбанізм приміського села, породжений руйнуванням традиційної економічної бази сільського життя (сільськогосподарської дослідної станції) та близькістю міста як потужного ринку праці, місця задоволення різноманітних потреб та одержання послуг високої якості.

Старожили Агрономічного мають різний набір та різну просторову конфігурацію повсякденних практик залежно від віку. Особи молод-

шого віку здійснюють істотно ширший спектр повсякденних практик, тоді як активність пенсіонерів зводиться здебільшого до відвідування магазинів та медичних закладів, спілкування з друзями та дозвілля на власній присадибній ділянці або прибудинковій території. Молодь же набагато частіше відвідує ресторани та кафе, культурно-розважальні заклади, займається спортом. Крім того, значення міста як місця здійснення майже всіх типів практик (крім придбання непродовольчих товарів) зростає в молодших вікових групах. Таким чином, зі зміною поколінь старожилів сільські практики витісняються приміськими практиками, а серед молоді відбувається поступова конвергенція практик старожилів та приїжджих, хоча соціально-майнова нерівність сприятиме збереженню якісних відмінностей між практиками старожилів та новоприбульців.

Новоприбулі мешканці ведуть здебільшого приміський стиль життя. Абсолютна їх більшість – це колишні міські жителі (майже всі – колишні вінничани), які переїхали до передмістя з переважаючою мотивацією прагнення жити в природному середовищі, хоча фактор вартості житла та проживання також мав вагомe значення у прийнятті рішення. Їх щоденна активність пов'язана з Вінницею, тоді як Агрономічне виконує функцію спального району в передмісті. Зокрема, з містом пов'язані їх практики роботи, навчання, споживання, відпочинку та дозвілля; з Вінницею вони себе ідентифікують. Тому вони істотно залежать від автомобіля як автономного засобу пересування, хоча користуються і громадським транспортом. Водночас певні повсякденні практики (спілкування з друзями, заняття спортом, дозвілля з дітьми) відбуваються переважно в Агрономічному, але здійснюються здебільшого в межах замкнутих приватних просторів, наприклад у огороженому подвір'ї приватної садиби чи котеджу, або у дворі власної багатоповерхівки, тоді як загальносільськими публічними просторами новоприбулі мешканці майже не користуються, оскільки вони не відповідають їхнім запитам – невпорядковані, мають типову «сільську» естетику, слугують місцем для стихійної торгівлі або розпиття алкогольних напоїв. Спільне навчання дітей у місцевих загальноосвітній школі та дитячому садку є тією практикою, яка найбільше сприяє комунікації старожилів та новоприбулих.

Своєю чергою серед приміських практик новоселів можна виокремити:

1) «заможний субурбанізм» мешканців приватних садиб та котеджів, які, по-перше, більш замкнені у межах власного подвір'я, а по-друге, активно переймають певні види сільських практик (наявність саду, городу, домашньої птиці), проте для них це не засіб для виживання, а форма дозвілля, хобі, данина моді;

2) «субурбанізм багатоповерхівок», що властивий для мешканців багатоквартирних будинків, які мають нижчий соціально-майновий статус порівняно з попередньою групою, активніше користуються публічними просторами села (простір їхніх соціальних практик не обмежений парканом власної садиби), але менш схильні до набуття елементів сільського способу життя. Загалом, це найбільш урбаніс-

тична за стилем життя група мешканців Агрономічного.

Висновки. Дослідження вибраних кейсів приміських просторів виявило різноманіття конфігурацій повсякденних практик мешканців приміської зони та розкрило взаємозв'язок простору повсякденного життя та соціального статусу мешканців передмістя. В умовах гіпертрофованого розвитку ринку приміської нерухомості приміський простір зазнає швидкої трансформації в контексті щільності забудови, концентрації мешканців, диверсифікації та концентрації закладів харчування, торгівлі, диверсифікації освітніх та медичних послуг тощо. Відповідно, швидкими темпами відбуваються зміни повсякденних практик жителів передмістя, які за своїм спектром та просторовою конфігурацією відрізняються у мешканців старої (історичної) забудови та мешканців нової забудови. На конфігурацію повсякденних практик чинить вплив також тип та поверховість забудови, що зумовлює особливо високий рівень різноманіття соціальних практик мешканців сільських населених пунктів у передмісті, вік та сімейний статус мешканців, їх попереднє місце проживання (регіон, міська чи сільська місцевість), а також мотивація до переїзду в передмістя. Найпоширеніші три типи конфігурацій повсякденних практик: зосередження переважно в місті та незначною мірою у передмісті (найбільш типово для мешканців нової забудови, які розглядають передмістя винятково як спальний район або «трамплін» для подальшого переїзду до міста); зосередження однаковою мірою як у передмісті, так і в місті; зосередження переважно в передмісті та частково в місті (найбільш типово для жителів історичної забудови, старожилів). У результаті у передмісті спостерігається поєднання сучасних рис міського способу життя і традиційних складників сільського способу життя, розмивання традиційної місцевої ідентичності. При цьому не можна однозначно стверджувати про розширення чи звуження повсякденних практик, швидше йдеться про їх поступову трансформацію, взаємопереплетення, гібридизацію (Mezentsev and Provotar, 2020). Відповідно, самі приміські простори посилюють внутрішнє різноманіття, мозаїчність, характеризуються гетерохронністю розвитку окремих своїх просторових та функціональних складників.

Виявлені тенденції до соціально-майнової поляризації населення субурбії та посилення соціальної напруги ставлять питання про необхідність здійснення обґрунтованої державної політики, спрямованої на забезпечення збалансованого розвитку приміських просторів та формування соціального міксу як основи для стійкості приміських громад перед соціально-економічними викликами сьогодення. При цьому станом натеper помітного прогресу у вирішенні питань достатнього рівня насиченості передмістя об'єктами соціальної інфраструктури, проблеми транспортної доступності та проблеми недостатньої кількості та якості зелених публічних просторів і закладів сфери послуг не спостерігається.

Ця робота виконана в рамках НДР № 19ДП050-02 за міжнародним українсько-австрійським науковим проектом «Неоднозначні приміські простори: порівняльний аналіз місцевих траєкторій і мінливі повсякденні практики», що фінансується Міністерством освіти і науки України.

ЛІТЕРАТУРА:

- Borén, T., & Gentile, M. (2007). Metropolitan processes in post-Communist states: an introduction. *Geografiska Annaler, Series B: Human Geography*, 89 (2), 95–110. DOI: 10.1111/j.1468-0467.2007.00242.x (дата звернення: 22.08.2020).
- Drummond L., & Labbé D. (2013). We're a Long Way from Levittown, Dorothy: Everyday Suburbanism as a Global Way of Life. In: R. Keil (Ed.), *Suburban Constellations: Governance, Land and Infrastructure in the 21st century* (pp. 46–51). Berlin : Jovis Verlag.
- Harris, R. (2010). Meaningful types in a world of suburbs. *Research in Urban Sociology*, 10, 15–47. DOI: 10.1108/S1047-0042(2010)0000010004 (дата звернення: 22.08.2020).
- Harris, R. (2015). Suburbanization and Suburbanism. In: J. D. Wright (Ed.), *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*. Second Edition. Pp. 660–666. Oxford : Elsevier.
- Hirt, S. (2007). Suburbanizing Sofia: characteristics of post-socialist peri-urban change. *Urban Geography*, 28 (8), 755–780. DOI: 10.2747/0272-3638.28.8.755 (дата звернення: 22.08.2020).
- Garreau, J. (1991). *Edge City: Life on the New Frontier*. New York, Doubleday.
- Gnatiuk, O. (2017). Demographic dimension of suburbanization in Ukraine in the light of urban development theories. *Acta Universitatis Carolinae Geographica*, 52(2), 13–25. DOI: 10.14712/23361980.2017.12 (дата звернення: 22.08.2020).
- Golubchikov, O., Phelps, N.A., & Makhrova, A. (2010). Post-socialist post-suburbia: growth machine and the emergence of “edge city” in the metropolitan context of Moscow. *Geography, Environment, Sustainability*, 3(1), 44–54.
- Keil, R. (2018). *Suburban Planet: Making the World Urban from the Outside in*. Cambridge : Polity Press.
- Kubeš, J., & Nováček, A. (2019). Suburbs around the Czech provincial city of České Budějovice – territorial arrangement and problems. *Hungarian Geographical Bulletin*. 68, 65–78. DOI: 10.15201/hungeobull.68.1.5 (дата звернення: 22.08.2020).
- Leetmaa, K., Tammaru, T., & Anniste, K. (2009). From priority-led to market-led suburbanisation in a post-Communist metropolis. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 100(4), 436–453. DOI: 10.1111/j.1467-9663.2009.00551.x (дата звернення: 22.08.2020).
- Mantey, D. and Sudra, P. (2019). Types of suburbs in post-socialist Poland and their potential for creating public spaces. *Cities*, 88, 209–221. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.cities.2018.11.001> (дата звернення: 22.08.2020).
- Massotti, L.H. (1973). Prologue: suburbia reconsidered – myth and counter-myth. In: L.H. Masotti, J.K. Hadden (Eds.). *The Urbanization of the Suburbs*, pp. 15–22. London : Sage.
- Matlovič, R., & Sedláková, A. (2007). The impact of suburbanization in the hinterland of Prešov (Slovakia). *Moravian Geographical Reports*, 15 (2), 22–31.
- McManus, R., & Ethington, P. (2007). Suburbs in transition. New approaches to suburban history. *Urban History*, 34 (2), 317–337. DOI: 10.1017/S096392680700466X (дата звернення: 22.08.2020).
- Mikelbank, B.A. (2004). A typology of U.S. suburban places. *Housing Policy Debate*, 15 (4), 935–964. DOI: 10.1080/10511482.2004.9521527 (дата звернення: 22.08.2020).
- Ouředníček, M. (2003). The suburbanisation of Prague. *Sociologický časopis/Czech Sociological Review*, 39 (2), 235–253. DOI: 10.13060/00380288.2003.39.2.06 (дата звернення: 22.08.2020).
- Ouředníček, M. (2007). Differential suburban development in Prague urban region. *Geografiska Annaler, Series B: Human Geography*, 89(2), 111–126. DOI: 10.1111/j.1468-0467.2007.00243.x (дата звернення: 22.08.2020).
- Shen J., & Wu, F. (2013). Moving to the suburbs: demand-side driving forces of suburban growth in China. *Environment and Planning A*, 45 (8), 1823–1844. DOI: 10.1068/a45565 (дата звернення: 22.08.2020).
- Stanilov, K., Sýkora, L. (eds.) (2014). *Confronting Suburbanization: Urban Decentralization in Postsocialist Central and Eastern Europe*. Oxford : Wiley-Blackwell.
- Šveda, M., Madajová, M., & Podolák, P. (2016). Behind the differentiation of suburban development in the hinterland of Bratislava, Slovakia. *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 52 (6),

893–925. DOI: 10.13060/00380288.2016.52.6.290 (дата звернення: 22.08.2020).

22. Tammaru, T., Leetmaa, K., Silm, S., & Ahas, R. (2009). Temporal and spatial dynamics of the new residential areas around Tallinn. *European Planning Studies*, 17 (3), 423–439. DOI: <https://doi.org/10.1080/09654310802618077> (дата звернення: 22.08.2020).

23. Tanaś, J. (2013). Differentiation of suburbanization processes in Poznań agglomeration. *International Journal of Academic Research*, 5 (3), 369–366. DOI: <https://doi.org/10.2478/remav-2013-0030> (дата звернення: 22.08.2020).

24. Walks, A. (2013). Suburbanism as a Way of Life, Slight Return. *Urban Studies*, 50 (8), 1471–1488. DOI: 10.1177/0042098012462610 (дата звернення: 22.08.2020).

25. Закутинська, І. & Сливка, Р. (2016): Субурбанізація в просторовому вимірі: Івано-Франківськ і його околиці. Київ, Логос. [Zakutynska, I. & Slyvka, R. (2016): Suburbanization in the spatial dimension: Ivano-Frankivsk and its surroundings. Kyiv, Lohos (in Ukrainian)].

26. Маншиліна, Т. (2015). Суспільно-географічне дослідження розвитку міст-супутників та приміської зони Києва : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата географічних наук. Київ. [Manshylina, T. (2015). The development of satellite cities and the suburbs of Kyiv: socio-geographical study. Abstract of the dissertation for the degree of Candidate of Geographical Sciences. Kyiv (in Ukrainian)].

27. Мезенцев, К., & Мезенцева, Н. (2017). Житлова субурбанізація в Україні: тренди та відмінності. У: К. Мезенцев, Я. Олійник, Н. Мезенцева (ред.), *Урбаністична Україна: в епіцентрі просторових змін*, с. 268–287. Київ : Фенікс. [Mezentsev, K., & Mezentseva, N. (2017). Housing suburbanization in Ukraine: trends and differences. In: K. Mezentsev, Ya. Oliynyk, N. Mezentseva (Eds.), *Urban Ukraine: in the epicentre of spatial change*, pp. 268–287. Kyiv: Fenix (in Ukrainian)].

28. Мезенцев, К., & Ключко, Т. (2013). Взаимодействие «город – сельская местность»: от урбанизации к пост-субурбанизации. В: *Социально-экономическая география в XXI веке*, с. 168–174. Москва–Ростов-на-Дону. [Mezentsev, K., & Kliujko, T. (2013). “Urban – rural” interaction: from urbanization to post-suburbanization. In: *Socio-economic geography in the XXI century*, pp. 168–174. Moscow–Rostov-on-Don (in Russian)].

29. Мезенцев, К., & Провотар, Н. (2020). Неоднозначні приміські простори: розширення чи звуження повсякденних практик? Суспільно-геогра-

фічні процеси в Східно-Центральній Європі: проблеми, тенденції, напрями. Міжнародна географічна конференція, Берегове, 1, 41–46. [Mezentsev, K., & Provotar, N. (2020). Ambiguous suburban spaces: extension or reduction of everyday practices? *Human Geographical Processes in East Central Europe: Problems, Tendencies and Trends*. International Geographical Conference, Berehove, 1, 41–46 (in Ukrainian)]

30. Мезенцев, К., Провотар, Н., Гнатюк, О., Мельничук, А., Денисенко, О. (2019). Неоднозначні приміські простори: тенденції та особливості зміни повсякденних практик. *Економічна та соціальна географія*, 82, 4–19. DOI: 10.17721/2413-7154/2019.82.4-19. [Mezentsev, K., Provotar, N., Gnatiuk, O., Melnychuk, A., & Denysenko, O. (2019). Ambiguous suburban spaces: trends and peculiarities of everyday practices change. *Ekonomichna ta Sotsialna Geografiya*, 82, 4–19. DOI: 10.17721/2413-7154/2019.82.4-19 (in Ukrainian)] (дата звернення: 22.08.2020).

31. Провотар, Н., Мельничук, А., Гнатюк, О., Денисенко, О. (2019). Мінливі повсякденні практики у приміських просторах: методика дослідження місцевих трендів. *Економічна та соціальна географія*, 81, 34–41. DOI: 10.17721/2413-7154/2019.81.34-41 [Provotar, N., Melnychuk, A., Gnatiuk, O., Denysenko, O. (2019). Changing everyday practices in suburban spaces: a methodology to investigate local trends. *Ekonomichna ta Sotsialna Geografiya*, 81, 34–41. DOI: 10.17721/2413-7154/2019.81.34-41 (in Ukrainian)] (дата звернення: 22.08.2020).

32. Сливка, Р., Закутинська, І. (2017). Просторовий розвиток приміської зони Івано-Франківська: ментальні межі, нерівномірність, фрагментація. У: К. Мезенцев, Я. Олійник, Н. Мезенцева (ред.), *Урбаністична Україна: в епіцентрі просторових змін*, с. 304–325. Київ : Фенікс [Slyvka, P., & Zakutynska, I. (2017). Spatial development of the suburban zone of Ivano-Frankivsk: mental boundaries, unevenness, fragmentation. In: K. Mezentsev, Ya. Oliynyk, N. Mezentseva (Eds.). *Urban Ukraine: in the epicentre of spatial change*, pp. 304–325. Kyiv: Fenix].

33. Сливка, Р., Закутинська, І. (2015). Соціально-просторова диференціація українського міста як конфліктогенний чинник. У: *Реґіон-2015: Суспільно-географічні аспекти*, с. 23–25. Харків. [Slyvka, P., & Zakutynska, I. (2015). Socio-spatial differentiation of the Ukrainian city as a conflict-causing factor. In: *Region-2015: Socio-geographical aspects*, pp. 23–25. Kharkiv (in Ukrainian)].

Стаття надійшла до редакції 01.09.2020.

The article was received 01 September 2020.

УДК 911.3

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2413-7391/2020-13-8>

Сікорська Л.Б.,
аспірантка сектору територіальної організації суспільства
Інститут географії Національної академії наук України
l_sikorska@ukr.net
ORCID: 0000-0002-5301-5439

УРБОГЕНЕЗ ПІВДЕННО-СХІДНОГО ПОРУБІЖЖЯ УКРАЇНИ ТА ФОРМУВАННЯ ІДЕНТИЧНОСТІ НАСЕЛЕННЯ

Дослідження феномена порубіжності становить великий інтерес для вчених різних галузей знань, зокрема, ці питання є важливими і для географів. Особливої актуальності ця тема набуває з посиленням геополітичних викликів, які постають перед українською державою. Пошук шляхів суспільної трансформації міст українського порубіжжя є невідкладним через спроби зовнішніх сил, передусім Росії, підтримувати рухи та політиків, які протиставляють регіональну ідентичність ідентичності національній. Саме південно-східні території виділяються неоднорідністю економічного та соціального розвитку, строкатими ціннісними орієнтирами та динамічними процесами індустріалізації.

Основна мета цього дослідження – крізь призму ретроспективного аналізу виявити сукупність факторів, що впливали на формування ідентичності населення промислових міст порубіжжя південного сходу України, зокрема міст Донбасу та Приазов'я. Саме ці міста заслуговують на чималу увагу, адже розташовуються у сучасній зоні поєднання різних типів фронтів: культурного, політичного, військового.

Урбогенез на території степового порубіжжя, як і розвиток промисловості, значною мірою був зумовлений мілітарними чинниками і відбувався неволюційним шляхом. У період між 1770 і 1990 роками дослідники виділяють чотири хвилі урбогенезу, коли більшість міських поселень з'явилась саме на порубіжжях – у південній та східній частинах сучасної України. Основною метою такого стрімкого розвитку мережі міст була потреба максимального наближення баз військового забезпечення до театру воєнних дій в часи, коли Російська імперія активно розширювала свою військову присутність у Причорномор'ї та Центральній Європі. Саме Донбас з його покладами вугілля та близькістю до ареалів зосередження руд металів став пріоритетним регіоном для такої ролі.

Домінування монофункціональних промислових міст і містечок, які почали своє існування як корпоративні міста і все ще залишаються осередками законсервованої радянськості, патерналізму та ностальгії, значною мірою гальмує економічну та суспільно-політичну трансформацію цілого регіону. Саме через порубіжність та стрімку індустріалізацію сформувалася специфічна ідентичність населення міст південно-східних територій України, зокрема Донбасу та Приазов'я, з розмитими національними рисами та слабкою укоріненістю на території.

Ключові слова: порубіжжя, фронт, промисловість, Донбас, корпоративні міста, територіальна ідентичність.

Sikorska L.B. INDUSTRIAL CITIES OF THE UKRAINIAN BORDERLAND: FEATURES OF THEIR ORIGIN AND FACTORS OF FORMATION OF POPULATION IDENTITY

The study of the phenomenon of boundary is of great interest to scientists in various fields of knowledge, in particular, these issues are important for geographers. This topic becomes especially relevant with the intensification of geopolitical challenges facing the Ukrainian state. The search for ways to socially transform the Ukrainian borderland cities is urgent due to the attempts of external forces, primarily Russia, to support movements and politicians who currently oppose the regional identity to the national identity. Exactly south-eastern Ukrainian territories are distinguished by heterogeneous economic and social development, diverse values and dynamic processes of industrialization.

The main purpose of this study is to use the prism of retrospective analysis to identify a set of factors influencing the population identity of industrial cities on the southeastern borderland, including the cities of Donbas and Azov. These cities deserve a lot of attention as a modern area of overlapping of different types of frontiers: cultural, political, military.

Urbogenesis on the steppe borderland as well as the development of industry was largely due to militaristic factors and received a non-evolutionary threshold. In the period between 1770 and 1990 researchers identify

four waves of urbogenesis, when most cities were reflected on the borderland areas – in the southern and eastern parts of modern Ukraine. The main goal of such rapid development of the network of cities was the need to bring the military base as close as possible to the theater of operations at a time when the Russian Empire was actively expanding its military presence in the Black Sea and Central Europe. Donbas with its coal deposits and proximity to metal ore concentrations has become a priority region for this role.

The dominance of monofunctional industrial cities and towns which began their existence as company towns and still remain centers of preserved Sovietism, paternalism and nostalgia, significantly inhibits the economic and socio-political transformation of the region. The rapid industrialization caused a formation of specific population identity in cities of the north-eastern territories of Ukraine with blurred national features and weak rootedness on the territory.

Key words: borderland, frontier, industry, Donbas, company towns, territorial identity.

Постановка проблеми. Проблема порубіжності останніми роками все сильніше проявляється в окремих містах та територіях, розташованих у зоні зіткнення та взаємодії різних цивілізаційних та геополітичних світоглядів. Прояви цього явища яскраво ілюструються електоральними, мовними, культурними уподобаннями населення таких територій. Перед суспільствами порубіжних міст особливо гостро постають питання пошуку точок взаємодії, виокремлення спільних цінностей та єдиного бачення подальшого розвитку свого населеного пункту, регіону, країни.

Пошук шляхів суспільної трансформації міст українського порубіжжя є невідкладним через спроби зовнішніх сил, передусім Росії, підтримувати рухи та політиків, які протиставляють регіональну ідентичність ідентичності національній. Якоюсь мірою саме специфіка порубіжності Криму та Донбасу, своєрідна «відокремленість» місцевого населення через віддаленість цих регіонів від «центру» (Києва) сприяли підтримці сепаратистських настроїв. Посилюючи роль у цих процесах відіграв фактор інтенсивного промислового розвитку територій з притаманними йому ностальгією за радянським та імперським минулим, яка традиційно присутня в індустріальних містах, а також розмитою національною ідентичністю населення, слабкою його укоріненістю на цій території. Саме тому міста Донбасу з їх «обтяженою» структурою промислового виробництва, з переважанням галузей, притаманних раннім виробничим циклом, тотальною залежністю від природних ресурсів, перебуванням у зоні активних військових дій є особливо важливими для дослідження. Здебільшого це монофункціональні промислові центри, які все ще «законсервовані» в управлінських підходах планово-регламентованої економіки і складно

адаптуються до сучасних економічних та політичних реалій.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідження феномена порубіжності (інші назви цього явища – фронтір, пограниччя) беруть початок з XIX століття з роботи американського історика Дж.Ф. Тернера та його бачення освоєння території США. Фронтір він розумів як перехідну зону, де відбувається проникнення та закріплення експансивного суспільства, «зіткнення цивілізації та варварства». Передумовою такого цивілізаційного зіткнення колоністів та корінного населення Північної Америки став брак вільних земель на атлантичному узбережжі та східній частині материка, а освоєння нових земель поступово просувало фронтір поселень усе далі вглиб континенту (Turner, 1994; Карачоні, 2016).

Подальший розвиток теорія фронтіру отримує у працях О. Латтімора та його дослідженні фронтірів Центральної Азії. Автор наголошував, що фронтір є зоною активної взаємодії кардинально різних культур, причому всередині такі зони можуть бути неоднорідними (частини можуть мати різні режими управління, певний ступінь автономії, статус, політичну нестабільність тощо) (Lattimore, 1962).

«Великий фронтір Америки» досліджував у своїх працях учений В. Вебб, який вважав, що фронтір, описаний Тернером, усе ще простежується у США і на початку XX століття, що проявляється у відсталості економічного розвитку поселень, розташованих у зоні колишнього «зіткнення цивілізацій» (Webb, 1986).

В. Макніл, який застосував поняття Великого фронтіру Вебба до суспільств Східної Європи й зосередився на європейсько-османському пограниччі, наголошував, що саме умови фронтіру багато в чому визначали внутрішній розвиток територій у складі Австрійської,

Російської, Османської імперій, Польського й Угорського королівств, Кримського ханства, в тому числі й України (McNeill, 1964).

Ідеї В. Макніла лягли в основу подальших робок учених-істориків А. Капелера та А. Рібера, обидва з яких досліджували фронтири Росії.

А. Капелер описує фронтир як динамічну перехідну зону, слабо або зовсім не інтегровану у державне утворення. Автор вважає за потрібне розглядати фронтир у різних ракурсах: *географічному* (між різними природними та кліматичними зонами), *соціальному* (між різними способами життя і системами цінностей), *військовому* (між двома військовими об'єднаннями), *релігійному та культурному* (між різними системами цінностей та культурами). При цьому А. Капелер виділяє також різні типи фронтирів: фронтири поселень, фронтири інтенсивної експлуатації природних ресурсів та військові фронтири (Капелер, 2003; Чорновол, 2009).

А. Рібер запропонував вважати внутрішні етнічні кордони Російської імперії політичними фронтами. Він також акцентував увагу на схильності фронтирних суспільств до подвійної лояльності та підтримки переможців (іншими словами, проявів меншовартості). Автор виділяє три типи кордонів: динамічний (або поселень, що просуваються); консолідований (державний); символічний (Rieber, 1991, 2003; Чорновол, 2009).

Ідеї Тернера в дослідженні українського порубіжжя застосовували українські дослідники-діаспоряни, зокрема І. Лисяк-Рудницький, який вбачав можливість крізь призму фронтир розглядати українську історію, зокрема, процеси освоєння «Дикого поля» та феномен козацтва (Лисяк-Рудницький, 1994).

Гіроякі Куромія вважає Донбас «територією свободи», що несе в собі дух вільного козацького степу, і це, однак, поєднується з важкою фізичною працею (Куромія, 2002).

Серед сучасних українських учених питання фронтирів/порубіжжя найкраще висвітлене у працях істориків, зокрема в роботах з історичної регіоналістики. Я. Верменич на прикладі історичного аналізу розвитку порубіжжя степової частини України, Донбасу та Криму наголошує на важливості значення та розуміння кордонів у історичних дослідженнях (Верменич, 2012, 2015, 2018, 2019). В. Брехуненко активно

досліджує феномен українського козацтва та його роль у формуванні специфіки степового порубіжжя (Брехуненко, 2011). Досконалий теоретичний аналіз еволюції теорії фронтирів у численних статтях та монографіях зробив І. Чорновол (Чорновол, 2009, 2013).

Праці українських істориків також активно торкаються питань національної та регіональної ідентичності населення порубіжжя. Зокрема, В. Кравченко розглядає особливості регіональної ідентичності Слобожанщини на прикладі Харкова, враховуючи при цьому визначальний вплив фронтир між українським та російським суспільствами (Кравченко, 2010, 2012). Я. Верменич у своїх роботах також наголошує на наявності специфічних рис порубіжної ідентичності (Верменич, 2015, 2018).

Дослідження порубіжжя входить і до наукових інтересів українських географів. Цікаві доробки з цього питання належать Г. Підгрушному (Підгрушний, 2009; Карачоні, 2016), М. Дністрянському (Дністрянський, 2000, 2011), Ю. Кисельову (Кисельов, 2012).

Порубіжжя та ідентичність населення міст порубіжжя натепер залишаються слабо дослідженими географами, що відкриває широкий спектр можливостей для виділення найбільш вагомих чинників формування специфічної ідентичності населення в таких містах, а також можливі шляхи її подальшої трансформації.

Постановка завдання. Основна мета цього дослідження – крізь призму ретроспективного аналізу виявити сукупність факторів, що впливали на формування ідентичності населення промислових міст порубіжжя південного сходу України, зокрема міст Донбасу та Приазов'я.

Виклад основного матеріалу дослідження. Урбогенезис та розвиток промисловості Донбасу та Приазов'я значною мірою зумовлені мілітарними чинниками. Протягом XVII – початку XVIII століть ця територія входила до Кальміуської паланки – адміністративної одиниці на південному сході території Війська Запорозького. Центром регіону була фортеця Домаха (з 1779 р. – місто Маріуполь) – населений пункт біля гирла річки Кальміус на узбережжі Азовського моря. На території паланки налічувалось більше 60 козацьких поселень. Саме на місці таких населених пунктів було побудовано величезну кількість зараз наявних міст і сіл, у тому числі

і промислових. Серед них – Бахмут, Маріуполь, Слов'янськ, Соледар та інші (Пірко, 2003; Брехуненко, 2011).

Регіон уже у XVII столітті мав значний економічний потенціал: родючі землі та поклади вугілля та солі, про розробку яких свідчить побудована фортеця Тор з активно розвинутою торгівлею.

Усе ж головною функцією сформованої мережі козацьких поселень була військово-оборонна. Кальміуська паланка географічно розташовувалася між двома потужними військовими центрами сили: Московським царством (далі – Російська імперія) на півночі та північному сході та Отаманською імперією і Кримським ханством, що входило до її складу на південному заході. Козацькі поселення виступали оборонними пунктами на шляху від Дніпра до Дону та захищали територію від набігів кримських татар і від спроб економічного, військового та політичного контролю території з боку Росії.

Російська імперія намагалася зміцнити оборонну лінію та інтенсивніше освоювати територію українського степу. З цією метою імперські уряди активно заохочували імміграцію, а серед переселенців значилися серби, волохи, угорці, хорвати та інші національності. Ареал їх розселення називали Слов'яносербією, вона займала північну частину сучасного Донбасу та південну Слобожанщину. Однак переселенці погано адаптувалися до нових умов життя на малоосвоєних територіях, а тому закріпити успішний контроль над Донбасом Російська імперія змогла лише розширивши свою військову присутність у Причорномор'ї та Центральній Європі і відтіснивши Кримське ханство (Пірко, 2003; Верменич, 2015).

Посилення процесів урбогенезу. Вже із середини XVIII століття, коли територія Донбасу остаточно була включена до складу Російської імперії, вона була розділена між Катеринославською губернією та Землею Війська Донського. Розпочався період активних геологічних розвідок та залучення іноземних інвесторів для розбудови промисловості. Основною метою такої активності була потреба максимального наближення баз військового забезпечення до театру воєнних дій, тому саме Донбас з його покладами вугілля та близькістю до ареалів зосередження руд металів став

пріоритетним регіоном для такої ролі (Підгрушний, 2009).

Активна індустріалізація в імперський період досить чітко ілюструє «хвилеподібний» характер урбогенезу з певними помітними «піками». Динаміка урбогенезу в основному зумовлена інтенсивним розвитком певних видів господарської діяльності. Водночас історичний досвід показує, що на індустріальному етапі розвитку суспільства вирішальною рисою розвитку як світової економічної системи, так і економіки окремих країн є циклічність. Це явище пояснюється інноваційною теорією довгих хвиль в економіці – циклами Кондратьєва-Шумпетера (ЦК). У період між 1770 і 1990 рр. в Україні чітко виділяються чотири хвилі урбогенезу (відповідають чотирьом технологічним циклам), які пов'язані з масовою появою нових поселень, які набули статусу міста. Важливо відзначити, що більшість цих міст з'явилась саме на порубіжжях – у південній та східній частинах сучасної України.

Основними причинами урбогенезу промислових міст Донбасу в різні історичні періоди відповідно до різних технологічних циклів були:

- мілітаризація території, в тому числі на основі раніше сформованих поселень (перша хвиля урбогенезу, I ЦК);
- будівництво залізниць та початок інтенсивного промислового розвитку (друга хвиля, II ЦК);
- консолідація економічного простору та міських поселень (третья хвиля, III ЦК);
- розвиток нових галузей (наприклад, електроенергетики) (четверта хвиля, IV ЦК);
- села, які внаслідок інтенсивної розбудови і розвитку набули статусу міста (Підгрушний, 2013).

Корпоративні міста. З другої половини XIX століття помітну роль в урбогенезі Донбасу почали відігравати європейські інвестори та компанії. З приходом іноземного капіталу почали з'являтися нові населені пункти з промисловою спеціалізацією. Візитною карткою таких поселень була наявність великого промислового підприємства, оточеного шахтами та будинками робітників. У науковій літературі їх прийнято називати *company towns* (корпоративні міста). Багато з цих міст були побудовані поблизу родовищ корисних копалин, часто поблизу вже освоєних місць (сіл, малих поселень) та на перехресті транспортних шляхів. Сучасні Донецьк, Луганськ, Краматорськ,

Макіївка, Алчевськ та інші міста сформувались як корпоративні і розвинулися завдяки бельгійським, французьким, англійським та іншим зарубіжним промисловцям. Мілітарна значимість цих міст посилювалася завдяки геополітичним чинникам на межі XIX–XX століть завдяки зростанню потреб в озброєнні та транспорті (Ільченко, 2018; Куліков, 2017).

Серед низки іноземних інвесторів Донбасу виділяється український промисловець, банкір та меценат Олексій Алчевський. На його честь назване місто Алчевськ, де за ініціативою промисловця було побудовано потужні металургійні комбінати (нині це ВАТ «Алчевський металургійний комплекс»). Інвестор також доклав руку до будівництва металургійного підприємства у м. Маріуполі, нині відомого як ВАТ «Маріупольський металургійний комплекс імені Ілліча». Серед інших відомих промисловців, які будували підприємства на Донбасі, були Чарльз Гаскойн, Іван Іловайський, Густав Гартман, Джон Г'юз та інші.

Корпоративні поселення в Російській імперії мали невизначений статус – формально вони не були ні містами, ні селами. Держава не поспішала перекладати на себе відповідальність за розвиток соціальної інфраструктури, тому в корпоративних містах не було державних політичних та соціальних інститутів. Усі питання управління та задоволення потреб міста поклалися на компанію. Житлово-побутові умови, заробітна плата, культурне життя, медична підтримка та освіта – все залежало від компанії, яка дуже неохоче дбала про покращення умов життя і праці своїх робітників. Так, у корпоративних містах процвітала соціальна та професійна житлова сегрегація. Промисловці та закордонні інженери жили в облаштованих домішках з комунікаціями, тоді як працівники металургії тулилися в будинках, розрахованих на кілька сімей, а більшість житла була без будь-яких зручностей. Найгірша житлова ситуація спіткала шахтарів, більшість з яких мешкала в бараках або землянках. Додатково у робітничому суспільстві корпоративних міст традиційно частими були професійні хвороби і каліцтва через погану безпеку праці, висока криміногенність, вживання спиртного, антисанітарія та бідність (Куромія, 2002).

Подальша інтенсифікація промислового розвитку. Після Першої світової війни та встанов-

лення радянської влади СРСР став власником усіх промислових підприємств і невдовзі вони були включені в систему планово-керованої економіки. Подальше розширення міської мережі пройшло через процеси індустріалізації III та IV інноваційних циклів. Учені виділяють кілька хвиль індустріалізації на Донбасі: 1930-ті рр., післявоєнна відбудова (1950-ті рр.) та 1960–1980-ті рр. Нові міста, побудовані в радянську епоху, мали переважно промислову спеціалізацію або взагалі були монофункціональними (Підгрушний, 2013).

Формування специфічної ідентичності населення. Потреби промислового розвитку включали наявність великої кількості робочої сили, тому нові поселення з'явилися і внаслідок інтенсивних міграційних потоків до міст, що швидко розвивалися. Значна кількість добровільної та примусової трудової міграції на Донбас мала місце як у імперський, так і у радянський періоди промислового розвитку регіону. Специфіка роботи в основних галузях промисловості Донбасу сприяла розвитку однобокої статево-вікової піраміди із домінуванням молодого чоловічого населення. Такі розбіжності були дещо згладжені після Другої світової війни.

Радянський період з численними депортаціями та переміщеннями зумовив багатоетнічну структуру населення міст з домінуванням українців та росіян. Щоб згладити та уніфікувати багатоетнічне різноманіття, традиційні культурні цінності різних етнічних груп були замінені радянськими. Фактично найбільш важливими у суспільстві були не хто ти і звідки, а твоя лояльність режиму. У результаті великі маси людей з різних регіонів отримали слабку укоріненість на території Донбасу та відсутність історично усталених традицій (Куромія, 2002).

На формування ідентичності населення певний вплив мали також маргінальні та декласовані елементи суспільства, зокрема злочинці, в'язні. Втеча в міста Донбасу часто давала змогу уникнути правосуддя та добровільно попрацювати, при цьому приховуючи свою реальну життєву історію. За часів СРСР в'язнів здебільшого цілеспрямовано залучали до важких робіт на будівництві та у вугільних шахтах. Такі «міграції» були особливо інтенсивними після Першої та Другої світових воєн та в 60–70-х роках минулого століття в період інтенсифікації житлового та промислового будівниц-

тва в регіоні. Багато в'язнів були амністовані після трудової спокути і залишились у побудованих містах на постійне проживання. Вони внесли свої специфічні особливості культури та мови у життя міст. Місця компактного проживання колишніх в'язнів існували (і, мабуть, існують досі) в Донецьку, Макіївці, Єнакієвому, Маріуполі та інших містах Донбасу (Кузьо, 2018).

Вплив патерналізму на ідентичність населення. У корпоративних містах склалась своєрідна патерналістична модель взаємодії керівництва підприємства та робітників. Компанія виступала у ролі опікуна і розглядала підлеглих як суб'єкт, що не здатний захистити себе та самостійно приймати рішення. У результаті це унеможлиблювало створення громадянського суспільства, мешканці корпоративних міст часто мали пасивну життєву позицію, а відповідальність за своє життя перекладали на компанію.

Патерналізм, який зародився в імперські часи, досяг безпрецедентних масштабів у СРСР. Система проникла у всі сфери людського життя. Підпорядковані державі керівники підприємств, так звані «червоні директори», почали відігравати вирішальну роль в економічному, культурному та політичному житті промислових міст. Більше того, керівник заводу виступав своєрідним «реінкарнованим власником *company town*». Заводи та фабрики підтримували соціальну інфраструктуру міста, і той факт, що більшість жителів працювали на заводах і мешкали у будинках, що належать підприємствам, лише сприяв посиленню політики патерналізму (Ільченко, 2018; Куліков, 2017).

Розпад СРСР спричинив крах системи усталених економічних та соціальних відносин. Сталися дві важливі речі: планово-регламентована економіка змінилася на ринкову, а люди перейшли від статусу «гвинтиків системи» до господарів власного життя.

Патерналізм і ностальгія за радянським минулим усе ще живі, і це чудово демонструється численними соціологічними опитуваннями у сучасній Україні, коли населення у промислових містах і регіонах Півдня та Сходу традиційно більше сумує за періодом індустріального піднесення краю. Це можна описати як ситуацію без альтернативи, коли люди не могли, не мали і не хочуть зараз мати інший вибір, окрім роботи на промисловому підприємстві (Українська Правда, 2018; Підгрушний, Сікорська, 2020).

Патерналізм став серйозним гальмом переходу до нових ринкових відносин. Порівняно з «червоними директорами», які діяли в системі планово-регламентованої економіки, нові менеджери в ринковій економіці зацікавлені у збільшенні прибутку підприємств, тоді як радянські менеджери мали завдання підтримувати авторитет радянської влади шляхом вирішення соціальних проблем міста, як-то забезпечення житлом чи культурно-освітній розвиток. Сучасні управлінці не бажають і далі реалізовувати патерналістську систему відносин, що доволі сильно загострює ситуацію в промислових містах. Приклад такого протистояння можна помітити на вулицях Маріуполя, де серед муралів і графіті трапляються ностальгійні надписи, присвячені багаторічному директору Маріупольського металургійного комбінату імені Ілліча В. Бойку, який упродовж усього періоду керівництва заводом був фактично і негласним менеджером міста, продовжував радянську політику «опіки» мешканців та робітників комбінату. Подібні графіті є також символом невдоволення новим керівництвом і власником заводу в особі Р. Ахметова, який володіє двома найбільшими металургійними підприємствами Маріуполя («Ілліча» та «Азовсталь»).

Висновки з проведеного дослідження. Проведене дослідження дає можливість зробити такі висновки:

– порубіжні міста являють собою неоднорідні багатомісрні простори життя суспільства з нашаруваннями різних культурних, етнічних, геополітичних, історико-географічних особливостей;

– одним із чинників стрімкого урбогенезу на території порубіжжя та її активної індустріалізації стали військові інтереси Російської імперії, а пізніше і Радянського Союзу;

– розвиток промисловості та явище корпоративізму сприяли утворенню специфічних рис ідентичності населення;

– наслідком інтенсивних міграційних потоків робочої сили у специфічних умовах становлення промислових міст стала розмита національна ідентичність та поглиблення порубіжної ідентичності населення, орієнтованої на патерналістські цінності та ностальгію за періодом промислового зростання регіону.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Брехуненко, В. (2011). Козаки на степовому кордоні Європи. Київ : Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. [Brekhunenko, V. (2011). Cossacks on the steppe border of Europe. Kyiv: M.S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies NASU (in Ukrainian)].
2. Верменич, Я.В. (2012). Пограниччя як соціокультурний феномен: просторовий вимір. *Регіональна історія України : збірник наукових статей*, 6, 67–90. [Vermenych, Y. (2012). Borderland as sociocultural phenomenon: spatial dimension. *Regional history of Ukraine. Collection of scientific articles*, 6, pp. 67–90 (in Ukrainian)].
3. Верменич, Я.В. (2015). Донбас у контексті теорій порубіжжя: соціогуманітарний аналіз. *Український історичний журнал*, 1, 108–134. [Vermenych, Y. (2015). Donbas in the context of borderland theories: socio-humanitarian analysis. *Ukrainian Historical Journal*, 1, pp. 108–134 (in Ukrainian)].
4. Верменич, Я.В. (2018). Феномен пограниччя: Крим і Донбас у долі України. / Смолій, В.А. Київ : Інститут історії України, Відділ історичної регіоналістики НАН України. [Vermenych, Y. (2018). The phenomenon of the borderland: Crimea and Donbas in the fate of Ukraine. Smoliy, V.A. (Ed.), Kyiv: Institute of History of Ukraine, Department of Historical Regional NASU (in Ukrainian)].
5. Верменич, Я.В. (2019). Україна як простір порубіжжя: субкультурна варіативність у формуванні національної стратегії. *Аналітична записка.* / Смолій, В.А. (ред.), Київ : Інститут історії України. 103 с. [Vermenych, Y. (2019). Ukraine as a frontier space: subcultural variability in the formation of national strategy. *Analytical note*. Smoliy, V.A. (Ed.), Kyiv: Institute of History of Ukraine. Pages 203 (in Ukrainian)].
6. Дністрянський, М.С. (2000). Перспективи формування української політичної нації як вузлова проблема регіональної етнополітики. *Регіональна економіка*, 4, 27–34. [Dnistrianskyi, M. (2000). Prospects for the formation of Ukrainian political nation as a key problem of regional ethnopolitics. *Regional economy*, 4, pp. 27–34 (in Ukrainian)].
7. Дністрянський, М.С. (2011). Демографічні та геокультурні чинники трансформації геополітичного світоустрою. *Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки*, 18, 95–100. [Dnistrianskyi, M. (2011). Demographic and geocultural factors of transformation of the geopolitical world order. *Bulletin of Lesya Ukrainka EENU*, 18, pp. 95–100 (in Ukrainian)].
8. Ільченко, М. та ін. (2018). Праця, виснаження та успіх: промислові мономіста Донбасу. / Куліков, В. Склокіна, І. (ред.), Львів : ФОП Шумилович. 244 с. [Ilchenko, M. and others (2018). Labor, Exhaustion and Success: Company Towns of the Donbass. Kulikov, V. & Sklokina, I. (Eds.), Lviv: NPE Shumylovych. Pages 244 (in Ukrainian)].
9. Кappelер, А. (2003). Южный и восточный фронт России в XVI–XVIII веках. *Ab-Imperio*. No. 1. Pp. 47–64. [Kappeler, A. Southern and eastern frontier of Russia in the XVI–XVIII centuries. *Ab-Imperio*. No. 1. Pp. 47–64 (in Russian)].
10. Карачоні, Д., Підгрушний, Г., Коваль, К. (2016). Український степ та угорський альфельд як території фронтиру. *Часопис соціально-економічної географії*, 20, 46–53. [Karachonyi, D., Pidgrushnyi, G., Koval, K. (2016). Ukrainian steppe and Hungarian Alfeld as the frontier territories. *Journal of Socio-Economic Geography*, 20, pp. 46–53 (in Ukrainian)].
11. Кисельов, Ю. (2012). Український фронтір як геософічна проблема. Харків. *Часопис соціально-економічної географії*, 11(2), 65–68. [Kyselyov, Y. (2012). Ukrainian frontier as a geosocial problem. Kharkiv. *Journal of Socio-Economic Geography*, 11(2), pp. 65–68 (in Ukrainian)].
12. Кравченко, В. (2010). Харьков/Харків: столица пограничья. Вильнюс : Европейский гуманитарный университет. 357 с. [Kravchenko, V. (2010). Kharkov/Kharkiv: the capital of the borderland. Vilnius: European Humanities University. Pages 357 (in Russian)].
13. Кравченко, В., Мусиездов, А., Филиппова, О. (2012). Представления о Пограничье и практики их использования. Вильнюс : Европейский гуманитарный университет. 172 + 2 с. [Kravchenko, V., Musiezdov A., Filipova, O. (2012). Perceptions of the Border and practices of their use. Vilnius: European Humanities University. Pages 172 + 2 (in Russian)].
14. Кузьо, Т. (2018). Війна Путіна проти України. *Революція, націоналізм і криміналітет*. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА. 560 с. [Kuzio, T. (2018). Putin's War Against Ukraine. *Revolution, Nationalism, and Crime*. Kyiv: Dukh i Litera. Pages 560 (in Ukrainian)].
15. Куліков, В.О. (2017). Корпоративні міста: визначення, характерні риси, історична доля. *Український історичний журнал*, 1, 41–59. [Kulikov, V. (2017). Company Towns: Definition, Characteristic Features, and Decline. *Ukrainian Historical Journal*, 1, pp. 41–59 (in Ukrainian)].
16. Куромія, Гіроякі. (2002). Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-і роки. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи». 510 с. [Kuromiya, Hiroaki. (2002). Freedom and Terror in the Donbas: A Ukrainian-Russian Borderland, 1870s–1990s. Kyiv: Sofia Pavlychko Publishing House Osnovy. Pages 510 (in Ukrainian)].
17. Лисяк-Рудницький, І. (1994). Україна між Заходом і Сходом. Історичні есе (т. 1, с. 1–9). Київ. [Lysiak-Rudnytskyi, I. (1994). Ukraine between West and East. Historical essays (Vol. 1, pp. 1–9). Kyiv (in Ukrainian)].
18. Підгрушний, Г.П. (2009). Промисловість і регіональний розвиток України : монографія. Київ : Інститут географії НАН України. 300 с. [Pidgrushnyi, G. (2009). Industry and regional development of Ukraine: Monograph. Kyiv: Institute of Geography NASU. Pages 300 (in Ukrainian)].
19. Підгрушний, Г.П. (2013). Значення полюсів соціально-економічного розвитку у вдосконаленні територіальної організації суспільства. *Український географічний журнал*, 4, 40–47 [Pidgrushnyi, G.

(2013). Importance of socio-economic development poles in the spatial organisation of society. *Ukrainian Geographical Journal*, 4, pp. 40–47 (in Ukrainian)].

20. Підгрушний, Г.П., Сікорська, Л.Б. (2020). Соціально-економічні передумови формування ідентичності населення міст України. *Соціально-географічні процеси в Східно-Центральній Європі: проблеми, тенденції, напрями* : матеріали міжнародної наукової географічної конференції (м. Берегове, 26–27 березня 2020 року) (Т. 1, 177–183). Берегове : Закарпатський угорський інститут ім. Ф. Ракоці ІІ. [Pidgrushnyi, G., Sikorska, L. (2020). Social and economic preconditions for forming the population identity of Ukrainian cities. *Human geographical processes in East Central Europe: problems, tendencies and trends*. Materials of the international geographical conference (Vol. 1, pp. 177–183). Berehove: Ferenc Rákoczi II Transcarpathian Hungarian College of Higher Education. (in Ukrainian)].

21. Пірко, В. О. (2003). Заселення Донеччини у XVI–XVIII ст. (короткий історичний нарис і уривки з джерел). Донецьк : Східний видавничий дім. 180 с. [Pirko, V. (2003). Settlement of Donetsk region in the XVI–XVIII centuries (short historical essay and excerpts from sources). Donetsk: Skhidnyi Vydavnychyi Dim. Pages 180 (in Ukrainian)].

22. Українська Правда (22 лютого 2018). *Третина українців ще сумує за СРСР – дослідження*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2018/02/22/7172468/> (дата звернення: 27.09.2020) [Ukrainska Pravda (2018). *One third of Ukrainians still miss the USSR – research*. Retrieved from: <https://www.pravda.com.ua/news/2018/02/22/7172468/> (дата звернення: 27.08.2020) (in Ukrainian)].

23. Чорновол, І. (2009). Теорія компаративних фронтирів. *Регіональна історія України. Збірник наукових статей*, 3, 41–65. [Chornovol, I. (2009). The theory of comparative frontiers. *Regional history of Ukraine. Collection of scientific articles*, 3, pp. 41–65 (in Ukrainian)].

24. Чорновол, І. (2013). Дискурс колонізації, теорія фронтину та історіографія України. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, 23, 260–282. [Chornovol, I. (2013). Colonization discourse, frontier theory and historiography of Ukraine. *Ukraine: Cultural heritage, National Consciousness, and Statehood*, 3, pp. 260–282 (in Ukrainian)].

25. Lattimore, O. (1962). *Inner Asian Frontiers of China*. Boston.

26. McNeill, William H. (1964). *Europe's Steppe Frontier, 1500–1800*. Chicago and London. University of Chicago Press. Pages 252.

27. Rieber, A. (1991). *The Reforming Tradition in Russian History, Perestroika at the Crossroads*. / Rieber, A & Rubinstein, A. (Eds.). Armonk, London. Pp. 8–9.

28. Rieber, A. (2003). Changing Concepts and Constructions of Frontiers: A Comparative Approach. *Ab-Imperio. Theory and History of Nationalism and Empire in the Post-Soviet Space*, 1, pp. 37–38.

29. Turner, F. (1994). *The Significance of the Frontier in American History: Rereading with commentary by J.M. Faragher*. New York, 1994.

30. Webb, W. (1986). *The Great Frontier*. Lincoln and London. Pages 167.

Стаття надійшла до редакції 02.09.2020.

The article was received 02 September 2020.

СЕКЦІЯ 2 ГЕОГРАФІЯ РЕКРЕАЦІЇ ТА ТУРИЗМУ

УДК 502.171(100)

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2413-7391/2020-13-9>

Безсмертнюк Т.П.,
кандидат географічних наук,
старший викладач кафедри туризму та готельного господарства
Волинський національний університет імені Лесі Українки
beztaras@gmail.com
ORCID: 0000-0003-1580-6157

Мельнічук М.М.,
кандидат географічних наук,
доцент кафедри фізичної географії
Волинський національний університет імені Лесі Українки
melniichuk.mm@gmail.com
ORCID: 0000-0002-7258-2869

УПРОВАДЖЕННЯ ЗАКОРДОННОГО ДОСВІДУ РЕКРЕАЦІЙНОГО ВИКОРИСТАННЯ ПРИРОДООХОРОННИХ ТЕРИТОРІЙ В УКРАЇНІ

Розглянуто світову систему категорій природоохоронних територій та визначено місце рекреації у структурі їх функціонування. Встановлено, що рекреаційне використання території за умови збереження природоохоронних заходів характерне для національних парків, пам'яток природи та охоронюваних ландшафтів. Рекреація у природоохоронних територіях виступає основою екологічного туризму – одного з основних напрямів розвитку туристичної галузі. Проаналізовано закордонний досвід рекреаційного використання природоохоронних територій. Основними регіонами, що формують попит на екологічний туризм, є Північна Америка та Західна Європа з високим рівнем життєдіяльності населення. Пропозицію у сфері екологічного туризму формують країни, які характеризуються низьким рівнем технологічного розвитку, що сприяло збереженню навколишнього природного середовища (країни Азії, Африки, Південної Америки). Розглянуто особливості рекреаційного використання національних парків Сполучених Штатів Америки та організації екологічного туризму в національних парках Південної Африки. Визначено напрями застосування проаналізованого досвіду в Україні (законодавчий, програмний, управлінський, технологічний, інформаційний). Запропоновано заходи щодо впровадження закордонного досвіду рекреаційного використання природоохоронних територій в Україні, серед яких: удосконалення інфраструктурної складової природоохоронних установ; раціональне управління рекреаційною діяльністю в межах природоохоронних територій; забезпечення жорсткого контролю за збереженням природного середовища; встановлення ліміту часу перебування в межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду; посилення просвітницької роботи з відвідувачами; налагодження стабільного моніторингу за функціональним станом рекреаційно навантажених природних систем. Окреслено перспективи розвитку рекреації в межах природоохоронних територій України на підставі світового досвіду. Підтримка природоохоронних територій, які часто відвідуються туристами, може принести довгострокові економічні вигоди для національної економіки. Природно-заповідний фонд України може стати одним з основних рушіїв розвитку рекреаційної інфраструктури нашої країни, особливо зважаючи на те, що площа природоохоронних територій з кожним роком збільшується.

Ключові слова: рекреаційна діяльність, природоохоронна територія, національний парк, екологічний туризм, закордонний досвід.

Bezsmertniuk T.P., Melniichuk M.M. INTRODUCTION OF FOREIGN EXPERIENCE OF RECREATIONAL USE OF PROTECTED AREAS IN UKRAINE

The world system of categories of protected areas and the place of recreation in the structure of their functioning is considered. Found that recreational use of the territory, subject to conservation measures, is typical for national parks, landmarks of nature and protected landscapes. Recreation in protected areas acts as a basis of ecological tourism – one of the main directions of development of the tourism industry. Foreign experience of recreational use of protected areas is analyzed. The main regions that form demand for ecological tourism are North America and Western Europe with a high level of population activity. The offer in the sphere of ecological tourism is formed by countries that are characterized by a low level of technological development, which has contributed to the preservation of the natural environment (countries in Asia, Africa, South America). The features of recreational use of national parks of the United States of America and organization of ecological tourism in national parks of South Africa are considered. The directions of application of the analysed experience in Ukraine are defined (legislative, program, managerial, technological, informational). The measures on introduction of the foreign experience of recreational use of protected areas in Ukraine are offered, including: improvement of the infrastructure component of protected institutions; rational management of recreational activities within protected areas; providing of strict control over the preservation of the natural environment; setting a limit on the time spent within the territories and objects of the nature reserve fund; strengthening of educational work with visitors; establishing of stable monitoring of the functional state of recreationally loaded natural systems. The prospects for the development of recreation within the protected areas of Ukraine on the basis of world experience are outlined. Support for protected areas, which are often visited by tourists, can bring long-term economic benefits for the national economy. The nature reserve fund of Ukraine should become one of the main drivers of the development of recreational infrastructure in our country, especially given the fact that the area of protected areas is increasing every year.

Key words: recreational activity, protected area, national park, ecological tourism, foreign experience.

Постановка проблеми. Важливим ресурсом для забезпечення стійкого розвитку будь-якої країни, який підтримує навколишнє природне середовище в стабільному стані, зберігає національне природне та культурне надбання, допомагає розповсюджувати екологічні знання серед широких верств населення, підвищує престиж країни в очах потенційних міжнародних та внутрішніх туристів, є природоохоронні території. За даними Всесвітньої туристичної організації, туризм у межах природоохоронних територій входить у п'ятірку основних стратегічних напрямів розвитку туристичної галузі. Разом із тим усе більш актуальною постає проблема збереження природних територій для організації туристичної діяльності. Особливого поширення набувають види туризму, що здійснюються переважно на рекреаційних територіях національних парків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження оптимізації рекреаційних послуг у межах природоохоронних територій, внеску природних цінностей, створеної інфраструктури та контекстуальних чинників у загальний рекреаційний попит на заповідні території зустрічаємо в публікації науковців із Австралії, а саме Елізабет Хенгі, Дж. М. Роуз, А. Ардешірі, М. Ковач (Heagney, Rose, Ardeshiri, & Kovač,

2018). Можливості дослідження в галузі рекреаційної екології на основі досвіду Сполучених Штатів Америки (США) сталого використання відвідувачами охоронюваних територій висвітлено у статті К. А. Монц, Д. Н. Коул, Ю.-Ф. Ліанг, Дж. Л. Маріон (Monz, Cole, Leung, & Marion, 2009). Особливості рекреаційного використання природоохоронних територій в Німеччині досліджував Денніс Каліш (Kalisch, 2012). Дослідження управління та моніторингу рекреаційного використання прибережних природоохоронних територій знаходимо в публікації Р. Ногейра Мендеса, К. Перейра да Сілви, К. ФONSEКИ, О. ГІЛА (Nogueira Mendes, Pereira da Silva, Fonseca, & Gil, 2020). Практику управління відвідувачами як один із важливих компонентів управління природоохоронною установою, відносини між природоохоронною та туристичною діяльністю досліджували Р. Бушелл, К. Брікер (Bushell, & Bricker, 2017). У статті Роберта Е. Меннінга (Manning, 2014) представлена структура управління рекреаційно-туристичною діяльністю в межах природоохоронних територій, яка включає в себе розробку показників і стандартів якості, моніторинг показників якості та здійснення управлінських дій, спрямованих на підтримку стандартів якості.

Питання організації рекреаційної діяльності в межах охоронюваних територій та об'єктів системи національних парків США висвітлено в публікації О.В. Аріон, А.В. Варухи (Аріон, & Варуха, 2014). Національні парки США як форму поєднання природоохоронних і туристичних функцій досліджував О.В. Гриценко (Гриценко, 2013). Обґрунтування напрямків застосування досвіду Південної Африки для розвитку екологічного туризму в Україні знаходимо в публікації Т.Г. Купач, О.Ю. Скидан (Купач, & Скидан, 2014). Дослідженням світового досвіду розвитку екологічного туризму в межах природоохоронних територій присвячені публікації таких вчених, як М.Ю. Коллегаєв (Коллегаєв, 2017), Н.М. Ступень (Ступень, 2016). Європейський досвід використання природно-рекреаційних територій для розвитку туризму досліджував Т.О. Чичкалюк (Чичкалюк, 2016).

Питання використання природоохоронних територій в рекреаційних цілях розглядалися у працях А.Ю. Александрової, Л.С. Безручко, Т.П. Безсмертнюка, С.С. Беляєвої, С. Бойд, М. Вуд, К. Гаггінботтом, Д.О. Гдаліна, В.І. Гетьмана, О.Ю. Дмитрука, Ю.В. Зінька, М.М. Кукурудзи, О.О. Любіцевої, М.М. Мельничука, О.В. Міщенко, Д. Ньюса, Н.В. Овсянникової, Я.Б. Олійника, В.М. Петліна, Г. Рот, Т.К. Сергєєвої, Г. Стенкі, Д. Тімоті, М. Ю. Травкіної, Д. Фенел, В.В. Худоби, Л.П. Царика, П.Л. Царика, М. Шеклі та інших.

Не дивлячись на те, що обране питання користується значним інтересом серед науковців, дослідження світового досвіду рекреаційного використання природоохоронних територій не втрачає своєї актуальності. Особливе практичне значення становитимуть результати досліджень, присвячених розробці ефективних і дієвих напрямів розвитку рекреаційної діяльності в межах особливо охоронюваних територій, що, у свою чергу, сприятиме підвищенню соціально-економічних показників росту окремих регіонів.

Постановка завдання. Метою дослідження є оцінка закордонного досвіду рекреаційного використання природоохоронних територій та визначення можливостей його застосування в Україні. Для досягнення мети були поставлені такі завдання: розглянути світову систему категорій природоохоронних територій та визначити місце рекреації у структурі їх функ-

ціонування; проаналізувати закордонний досвід рекреаційного використання природоохоронних територій; визначити напрями застосування та запропонувати заходи впровадження світового досвіду рекреаційного використання природоохоронних територій в Україні; окреслити перспективи розвитку рекреації в межах природоохоронних територій України на підставі світового досвіду.

Виклад основного матеріалу дослідження. За визначенням Міжнародного союзу охорони природи (МСОП) природоохоронна територія – це територія або акваторія, призначена для захисту і підтримки біологічної різноманітності та природних і пов'язаних із ними культурних ресурсів, захист якої встановлюється законом або іншими засобами. Згідно з положеннями МСОП система категорій природоохоронних територій виглядає таким чином:

Категорія Ia – Природний заповідник суворого режиму. Відповідник в Україні – природний заповідник.

Категорія Ib – Місцевість природного стану. Відповідник в Україні: відсутній (з деякими застереженнями – біосферний заповідник).

Категорія II – Національний парк. Відповідник в Україні: національний природний парк, регіональний ландшафтний парк.

Категорія III – Пам'ятка природи. Відповідник в Україні – пам'ятка природи.

Категорія IV – Територія збереження виду/місцеперебування. Відповідник в Україні – заказник.

Категорія V – Охоронюваний ландшафт/узбережжя. Відповідник в Україні: з деякими застереженнями – заповідне урочище.

Категорія VI – Територія контрольованого природокористування. Відповідник в Україні: відсутній (Категорії природоохоронних територій МСОП; International Union for Conservation of Nature).

У табл. 1 наведені основні завдання управління природоохоронними територіями за різними категоріями МСОП.

Наведена у табл. 1 інформація свідчить, що надання можливості рекреаційного та туристичного використання території за умови збереження ефективності природоохоронних заходів характерне для національних парків, пам'яток природи та охоронюваних ландшафтів. Туризм

Таблиця 1

Основні завдання управління природоохоронними територіями за різними категоріями Міжнародного союзу охорони природи

Завдання	Категорії природоохоронних територій						
	Ia	Ib	II	III	IV	V	VI
Наукові дослідження	1	3	2	2	2	2	3
Охорона дикої природи	2	1	2	3	3	–	2
Збереження біорізноманіття	1	2	1	1	1	2	1
Надання екосистемних послуг	2	1	1	–	1	2	1
Збереження природних і культурних цінностей	–	–	2	1	3	1	3
Туризм і рекреація	–	2	1	1	3	1	3
Освіта та просвіта	–	–	2	2	2	2	3
Стале природокористування	–	3	3	–	2	2	1
Збереження елементів традиційної культури	–	–	–	–	–	1	2

Примітка: 1 – головне завдання; 2 – другорядне завдання; 3 – одне з можливих завдань.

Складено авторами за (International Union for Conservation of Nature; Коллегаєв, 2017).

у межах природоохоронних територій спрямований на пізнання, дослідження і збереження заповідних територій. Рекреація в природоохоронних територіях виступає основою екологічного туризму – одного з основних напрямів розвитку туристичної галузі. Згідно з положеннями Міжнародної організації екотуризму під даним видом рекреаційної діяльності розуміється відповідальна подорож у природні зони, області, що зберігає навколишнє середовище і підтримує добробут місцевих мешканців (The International Ecotourism Society). Основна ідея екологічного туризму полягає в турботі про навколишнє природне середовище, яке використовується з туристичною метою. Під екологічними турами розуміються піші, водні, велосипедні, лижні або кінні маршрути екологічними стежками у супроводі гідів, які зазвичай є співробітниками природоохоронних установ.

Лідерами серед країн-постачальників екотуристів являються постіндустріальні країни з високим рівнем доходів населення та розвинутою екологічною самосвідомістю, а саме США, Канада, Німеччина, Великобританія, Австралія, Нова Зеландія. Основний потік екотуристів направлений у країни з розвинутою екотуристичною індустрією, яка приносить до державної скарбниці значний дохід. Провідні позиції за масштабами та об'ємами такого ринку займають США, Канада, Австралія, Німеччина серед розвинутих країн та Коста-Ріка, Нова Зеландія, Еквадор, Кенія серед країн, що розвиваються. Основну частину екотуристів у світі

становлять мешканці промислово розвинених країн, які цікавляться природою та побутом, що збереглися в незайманих куточках планети. Особливий інтерес представляють екзотична природа і культура країн Африки, Азії, Центральної Америки. Таким чином, основними регіонами, що формують попит на екологічний туризм, є Північна Америка та Західна Європа з високим рівнем життєдіяльності населення. Пропозицію у сфері екологічного туризму формують країни, які характеризуються низьким рівнем технологічного розвитку, що сприяло збереженню навколишнього природного середовища. До таких відносяться країни Азії, Африки, Південної Америки.

Основні напрями розвитку екологічного туризму в національних парках можна поділити на дві моделі: 1) американську, або австралійську – це екотуризм у межах особливо охоронюваних природних територій (акваторій) і в умовах «дикої», непорушеної або мало зміненої природи; 2) європейську – це екотуризм у частково антропогенно змінених територіях, поза межами особливо охоронюваних зон і акваторій, на просторі окультуреного або культурного ландшафту. Лідерами розвитку американської моделі є США, Канада, Австралія. За цією моделлю інтенсивно розвивається екотуризм Південної та Центральної Америки, країн Південно-Східної Азії (Коллегаєв, 2017). Основою австралійської моделі слугує концепція, що ґрунтується на пізнанні природи та ознайомленні з її особливостями.

Сполучені Штати Америки, яким належить ідея створення національних парків та які першими у світі розпочали виведення з традиційного господарського використання цінних у природному відношенні територій для їх охорони та рекреації, накопичили значний досвід у питаннях здійснення рекреаційної діяльності у межах природно-заповідних територій. Одним із найбільш репрезентативних зразків поєднання природоохоронної та рекреаційної діяльності є система національних парків США, основними особливостями функціонування якої є: використання механізму оренди ділянки парку компаніям із правом отримання прибутку від організації туристсько-рекреаційної діяльності; доступність для різних груп населення; надання широкого спектру можливостей для задоволення потреб населення в організації дозвілля. Національні парки США орієнтовані в основному на внутрішніх туристів і меншою мірою на закордонних громадян (Александрова, 2009). Служба національних парків США має інформативний сайт (National Park Service), на якому представлені детальні дані щодо кожного природоохоронного об'єкта.

Пропонуємо такі заходи щодо впровадження досвіду США в організації рекреаційної діяльності в межах національних природних парків України: 1) встановлення регулювання рекреаційною діяльністю на найвищому рівні (в США – на федеральному рівні через Службу національних парків та бюро Державного Департаменту Внутрішніх Справ), створення сервісних центрів парків; 2) чітке встановлення правил для дотримання туристами; 3) розробка науково обґрунтованих туристичних маршрутів із найменшою шкодою для природних складових частин території та прокладання їх на місцевості з відповідним маркуванням; 4) відведення спеціальних територій для пішого туризму через встановлення дозволів за окрему оплату, спеціальних майданчиків для пікніків; 5) облаштування кемпінгів, майданчиків для відпочинку з прокатними пунктами, магазинами, де торгують необхідними для подорожі товарами, сувенірами та навіть деревним вугіллям для багать; 6) організація видання та розповсюдження туристичних мап з усією необхідною інформацією; 7) запровадження орієнтації сервісу насамперед на автотуристів (розміщення інфраструк-

тури вздовж доріг, заборона ночівлі поза кемпінгами чи готелями, розробка автотуристичних маршрутів); 8) встановлення обов'язкової оплати за відвідування (впровадження абонементної системи); 9) проведення еколого-просвітницької роботи серед відвідувачів, реалізація відпочинкових програм еколого-освітнього спрямування; 10) запровадження суворого покарання за порушення правил поведінки (Арїон, Варуха, 2014; Гриценко, 2013).

На прикладі США можна прослідкувати деякі тенденції у вирішенні проблеми поєднання відпочинку та охорони природи. Перш за все, це введення більш суворих режимів рекреаційного використання та реорганізація структури національного парку. Необхідність скоротити рекреацію в національних парках призвела до появи в законодавстві США режиму «незайманих територій», який зараз використовується і в інших країнах. При цьому режимі охорона природи грає провідну, а відпочинок – підлеглу роль. Не дозволяються жодні види господарського освоєння території за винятком деяких форм зміни природного середовища, необхідних для обслуговування безмоторного (пішого, верхового і водного) туризму, строго обмеженого по напрямку та об'єму. Забороняється проводити дороги з твердим покриттям. У багатьох американських парках цей режим розповсюджений на 80-90% їх площі. Міжнародний союз охорони природи рекомендує ввести цей режим у всіх країнах світу. Офіційно він прийнятий також у Канаді. Цей режим можна вважати компромісом між суворою охороною і мінімальним господарським використанням у вигляді рекреаційного (Гродзинський, Стеценко, 2003).

Європейська модель м'якого, соціально відповідального екологічного туризму орієнтована на культурний ландшафт та на його збереження. Політика країн із європейською моделлю спрямована на створення максимального комфорту для життя людини, що призвело до серйозних порушень природного балансу загалом і в національних парках зокрема. Особливу увагу варто приділити розвитку подорожей, пов'язаних із пізнанням навколишньої природи та місцевої культури, або ж пізнавальний туризм, який може включати знайомство з окремими цінними ботанічними, зоологічними, гідрологічними, геологіч-

ними, геоморфологічними або іншими природними об'єктами, мальовничими ландшафтами чи антропогенно перетвореними природними комплексами. Зазвичай такі тури являють собою сукупність навчальних, науково-популярних і тематичних екскурсій, що пролягають по спеціально обладнаних екологічних стежках. Даний вид екотуризму особливо популярний у Німеччині, тому його ще називають «німецькою моделлю розвитку екотуризму».

На даному етапі розвитку екологічного туризму Україні притаманна європейська модель, оскільки більшість учених розглядають його як форму проведення вільного часу в заповідних територіях. Проте, незважаючи на це, в Україні необхідно одночасно використовувати також австралійську модель розвитку.

Екологічний туризм є одним із найстаріших, найрозвиненіших та найпопулярніших видів туризму в Південній Африці, в якій розвиток туристичної діяльності – це тривалий процес, що відбувається вже понад століття. Для розвитку в Україні екотуристичної діяльності варто впроваджувати досвід зарубіжних країн, у тому числі і Південної Африки як країни, чий досвід у даній сфері справді багатий. Застосувати цей підхід в Україні можна за такими напрямками, як: 1) законодавчий (законодавче закріплення термінології екотуризму на державному рівні; чіткість та узгодженість законодавчих положень про екотуризм); 2) програмний (застосування концепції «відповідального туризму» для уникнення екологічного протиріччя між туристичною та природоохоронною діяльністю); 3) управлінський (організація системи ефективного управління об'єктами екотуризму на державному рівні); 4) технологічний (розвиток інфраструктури екотуризму; модернізація інфраструктури екотуристичних об'єктів із дотриманням положень концепції «відповідального туризму», в т. ч. з використанням сучасних екологічно чистих технологій); 5) інформаційний (організація високого рівня інформаційного забезпечення екотуризму; спрощення доступу для широкої публіки до інформації, що стосується екотуризму; створення загального інформаційного веб-ресурсу об'єктів екотуризму) (Купач, Скидан, 2014).

Цінним є досвід інших країн щодо регулювання рекреаційного навантаження на території природоохоронних установ. Так, у зару-

біжних національних парках розрізняють два типи заходів щодо регулювання рекреаційного навантаження – регуляційні та маніпуляційні. До регуляційних належать різноманітні обмеження щодо відвідування території парків (на в'їзд транспорту, величину групи, часу перебування на території парку). Маніпуляційні заходи передбачають непрямий вплив на умови перебування рекреантів та загальний напрямок туристичного потоку. Як правило, на останній туристи реагують позитивно, отримуючи достовірну інформацію про те, за що вони платять, входячи на територію парку, про переваги перебування в тому чи іншому місці, про цікаві об'єкти огляду на тому чи іншому маршруті. Тобто у відвідувачів формується усвідомлене бажання та прийняття рішення прислухатись до рекомендацій працівників парку.

Державна політика світових країн у сфері екологічного туризму істотно відрізняється. Яскравим прикладом є Канада, Беліз і Фінляндія, в державних органах яких створено окремі департаменти або консультаційні ради з екологічного туризму при відповідних міністерствах. Уряди таких країн, як Коста-Ріка, Намібія та Австралія, включили розвиток екотуризму до пріоритетних напрямів розвитку своїх країн. У Німеччині та Туреччині з державних бюджетів виділяються значні кошти на розвиток цієї галузі, а у США створені окремі урядові організації, основними завданнями яких є охорона навколишнього середовища та розробка програм розвитку екологічного туризму (Ступень, 2016).

У зв'язку з вищевикладеним пропонуємо такі заходи щодо впровадження світового досвіду рекреаційного використання природоохоронних територій в Україні: створення відповідного правового підґрунтя та розробка стратегії рекреаційного використання територій та об'єктів природно-заповідного фонду на засадах збалансованого розвитку в розрізі напрямів державної політики з урахуванням екологічних, соціальних та економічних чинників впливу; орієнтація та розвиток сфери рекреаційного використання природоохоронних територій в напрямі збалансування інтересів із суміжними галузями; удосконалення інфраструктурної складової частини природоохоронних установ; раціональне управління рекреаційною діяльністю в межах природоохоронних територій; збільшення кількості екологічних стежок і

маршрутів із врахуванням допустимих показників рекреаційного навантаження на природні комплекси; формування та розвиток екологічно безпечної транспортної мережі природоохоронних установ; створення більш привабливих економічних умов для екотуризму порівняно з іншими видами господарської діяльності; забезпечення жорсткого контролю за збереженням природного середовища; локалізація зон інтенсивного рекреаційного використання на периферії природоохоронних територій; встановлення ліміту часу перебування в межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду; посилення просвітницької роботи з відвідувачами; налагодження стабільного моніторингу за функціональним станом рекреаційно навантажених природних систем.

Підтримка природоохоронних територій, які часто відвідуються туристами, може принести довгострокові економічні вигоди для національної економіки. Деякі країни змогли створити джерело прибутку на основі розвитку туризму в межах природоохоронних територій, створили валютні надходження в бюджет і забезпечили зайнятість місцевого населення.

Можливості та перспективи різних континентів і країн розвивати рекреаційну діяльність на базі природоохоронних територій істотно розрізняються. Необхідно відзначити, що виникнення і розвиток екологічного туризму в Україні тісно пов'язаний із виділенням територій та об'єктів природно-заповідного фонду, привабливих з естетичної та рекреаційної точок зору. Саме природоохоронні території стали центрами екологічного туризму в усьому світі. У випадку України природно-заповідний фонд може стати одним з основних рушіїв розвитку рекреаційної інфраструктури нашої країни, особливо зважаючи на те, що площа природоохоронних територій з кожним роком збільшується.

Висновки із проведеного дослідження.

Вивчення, узагальнення та впровадження зарубіжного досвіду щодо організації рекреаційної діяльності в межах природоохоронних територій, забезпечення ефективного управління відповідно до кращих зразків міжнародної практики є одним із напрямів збалансованого рекреаційно-туристського використання природно-заповідного фонду України. Проаналізований досвід є прикладом успішного поєднання рекреаційної та природоохоронної

діяльності, що сприяє мінімізації негативних ефектів і максимальному збільшенню потенційних переваг з точки зору соціально-економічного розвитку. Отримані результати свідчать про те, що ефективне рекреаційне використання природоохоронних територій забезпечується ґрунтовно розробленою нормативно-правовою базою, належною державною та фінансово-організаційною підтримкою, детальним та професійним плануванням рекреаційного використання природоохоронних територій, формуванням та реалізацією орієнтованих туристських продуктів, наданням високоякісних платних рекреаційних послуг, постійним моніторингом туристичної діяльності. Для України зарубіжний досвід рекреаційного використання природоохоронних територій є корисним та має бути врахований з огляду на такі напрями, як законодавчий, програмний, управлінський, технологічний, інформаційний. Перспективу подальших наукових розвідок вбачаємо у розробці дієвих механізмів забезпечення державного регулювання розвитку рекреаційної діяльності в межах природоохоронних територій з урахуванням досвіду зарубіжних країн.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Александрова, А.Ю. (Ред.). (2009). *География туризма (2)*. Москва: Кнорус. [Alexandrova, A.Yu. (Ed.). (2009). *Geography of tourism (2)*. Moscow : Knorus. (In Russian)].
2. Аріон, О.В., Варуха, А.В. (2014). Рекреаційна діяльність в межах охоронюваних територій та об'єктів системи національних парків Сполучених Штатів Америки. *Конструктивна географія та раціональне використання природних ресурсів*, 9, 19–29. [Arion, O.V., Varukha, A.V. (2014). Recreational activities within protected areas and objects of the national park system of the United States of America. *Constructive geography and rational use of natural resources*, 9, 19–29. (In Ukrainian)].
3. Гриценко, О.В. (2013). Національні парки Сполучених Штатів Америки як форма поєднання природоохоронних і туристичних функцій. *Конструктивна географія та раціональне використання природних ресурсів*, 5, 75–89. [Gritsenko, O.V. (2013). National parks of the United States of America as a form of combination of protection and tourism functions. *Constructive geography and rational use of natural resources*, 5, 75–89. (In Ukrainian)].
4. Гродзинський, М.Д., Стеценко, М.П. (Ред.). (2003). *Заповідна справа в Україні*. Київ. [Grodzinsky, M. D., Stetsenko, M. P. (Ed.). (2003). *Reserved business in Ukraine*. Kiev. (In Ukrainian)].

5. Категорії природоохоронних територій МСОП. URL : https://uk.wikipedia.org/wiki/Категорії_природоохоронних_територій_МСОП. [IUCN natural protected territories categories. Retrieved from https://uk.wikipedia.org/wiki/Категорії_природоохоронних_територій_МСОП. (In Ukrainian)]. (дата звернення: 14.03.2020).
6. Коллегаєв, М.Ю. (2017). Світовий досвід розвитку екотуризму в національних парках. *Педагогіка формування особистості в загальноосвітній і вищій школі*, 56–57 (109–110), 195–200. [Kollegaev, M. Yu. (2017). World experience of ecotourism development in national parks. *Pedagogy of formation of personality in general education and higher education*, 56–57 (109–110), 195–200. (In Ukrainian)].
7. Купач, Т.Г., Скидан, О.Ю. (2014). Напрямки застосування досвіду Південної Африки для розвитку екологічного туризму в Україні. *Конструктивна географія та раціональне використання природних ресурсів*, 11, 118–126. [Kupach, T.G., Skidan, O.Yu. (2014). Directions of application of the experience of South Africa for the development of ecological tourism in Ukraine. *Constructive geography and rational use of natural resources*, 11, 118–126. (In Ukrainian)].
8. Міжнародний союз охорони природи. URL : https://uk.wikipedia.org/wiki/Міжнародний_союз_охорони_природи. [International Union for Conservation of Nature. Retrieved from https://uk.wikipedia.org/wiki/Міжнародний_союз_охорони_природи. (In Ukrainian)]. (дата звернення: 14.03.2020).
9. Ступень, Н.М. (2016). Світовий досвід розвитку екологічного туризму на рекреаційних територіях. *Збалансоване природокористування*, 3, 94–99. [Stupen, N.M. (2016). World experience of the development of ecotourism in recreational territories. *Balanced Nature Management*, 3, 94–99. (In Ukrainian)].
10. Чичкалюк, Т.О. (2016). Європейський досвід використання природно-рекреаційних територій для розвитку туризму. *Вісник Одеського національного університету*, 21(2), 138–141. [Chichkaliuk, T.O. (2016). European experience of the use of natural and recreational territories for tourism development. *Bulletin of Odessa National University*, 21(2), 138–141. (In Ukrainian)].
11. Bushell, R., Bricker, K. (2017). Tourism in protected areas: Developing meaningful standards. *Tourism and Hospitality Research*, 17(1), 106–120. URL : <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/1467358416636173?journalCode=thrb>. (дата звернення: 14.03.2020).
12. Heagney, E. C., Rose, J. M., Ardeshiri, A. and Kovač, M. (2018). Optimising recreation services from protected areas – Understanding the role of natural values, built infrastructure and contextual factors. *Ecosystem Services*, 31 (C), 358–370. URL : <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2212041617303881>. (дата звернення: 14.03.2020).
13. International Union for Conservation of Nature. URL : <https://www.iucn.org>. (дата звернення: 14.03.2020).
14. Kalisch, D. (2012). *Recreational use of protected areas in Germany: Evaluating visitors' perception of crowding in the Wadden Sea National Park*. (Dissertation zur Erlangung des akademischen Grades Doktor der Ingenieurwissenschaften). Technische Universität Berlin, Berlin. URL : <https://d-nb.info/1023947153/34>. (дата звернення: 14.03.2020).
15. Manning, Robert E., (2014). Research to guide management of outdoor recreation and tourism in parks and protected areas. *Koedoe*, 56 (2), 1–7. URL : http://www.scielo.org.za/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S0075-64582014000200002. (дата звернення: 14.03.2020).
16. Monz, C. A., Cole, D. N., Leung, Y.-F. and Marion, J. L. (2009). Sustaining Visitor Use in Protected Areas: Future Opportunities in Recreation Ecology Research Based on the USA Experience. *Environmental Management*. URL : https://www.fs.fed.us/rm/pubs_other/rmrs_2009_monz_c001.pdf. (дата звернення: 14.03.2020).
17. National Park Service. URL : <http://www.nps.gov/index.htm>. (дата звернення: 14.03.2020).
18. Nogueira Mendes, R., Pereira da Silva, C., Fonseca, C., and Gil, A. (2020). Managing and Monitoring the Recreational Use of Coastal Protected Areas: the Case of Berlengas Nature Reserve (Portugal). *Journal of Coastal Research*, 95, 123–127. URL : <https://bioone.org/journals/Journal-of-Coastal-Research/volume-95/issue-sp1/SI95-024.1/Managing-and-Monitoring-the-Recreational-Use-of-Coastal-Protected-Areas/10.2112/SI95-024.1.short?tab=ArticleLink>. (дата звернення: 14.03.2020).
19. The International Ecotourism Society. URL : <https://ecotourism.org>. (дата звернення: 14.03.2020).

Стаття надійшла до редакції 01.09.2020.

The article was received 01 September 2020.

УДК 911.379:477

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2413-7391/2020-13-10>

Вишневецький В.І.,
доктор географічних наук, професор,
професор кафедри міжнародного туризму та країнознавства
Київський національний авіаційний університет
vishnev.v@gmail.com
ORCID: 0000-0002-2900-1598

Михальчук І.В.,
бакалавр
Київський національний авіаційний університет
irenamihka@gmail.com
ORCID: 0000-0002-0656-5972

ОБ'ЄКТИ УКРАЇНИ ДЛЯ МОЖЛИВОГО ВКЛЮЧЕННЯ ДО СПИСКУ ВСЕСВІТНЬОЇ СПАДЩИНИ ЮНЕСКО

Проаналізовано перелік об'єктів України, які включені до списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, а також ті, що є кандидатами до включення у цей список. Висловлено думку про те, що порівняно невелика кількість об'єктів України у списку Всесвітньої спадщини (сім) певною мірою пояснюється недостатнім врахуванням вимог (або ж критеріїв), що висуваються до цих об'єктів у Конвенції про охорону Всесвітньої культурної та природної спадщини ЮНЕСКО. У зв'язку із цим доволі велика кількість об'єктів України, що нині перебувають у списку кандидатів до включення у список (сімнадцять), уже багато років залишається без позитивного рішення Міжурядовим комітетом ЮНЕСКО. Разом із тим в Україні є кілька об'єктів, які відповідають критеріям Конвенції Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО і реально можуть бути включені до згаданого списку. До таких об'єктів насамперед належить Дельта Дунаю, румунську частину якої включено до списку ще в 1991 р. У цьому разі важливо не лише те, що дельта Дунаю належить обом країнам, а й те, що ця дельта занесена до списку 200 найцінніших екосистем Землі – Global 200. Обґрунтовано, що вимогам Конвенції Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО відповідають ще кілька об'єктів, а саме Печери Тернопільщини, Фортеці Придністров'я, Змієві вали. Наведено опис цих об'єктів, а також перелік статей Конвенції, вимогам яких вони відповідають. Зокрема зазначено, що Печери Тернопільщини, деякі з яких є найдовшими у світі, відповідають щонайменше двом критеріям Конвенції: vii – об'єкт є природним феноменом або простором виняткової природної краси та естетичної важливості, а також viii – об'єкт є видатним зразком головних етапів історії Землі, зокрема пам'ятником минулого, символом геологічних процесів, розвитку рельєфу. Те саме стосується Олешківських пісків. Унікальними об'єктами, які належать до культурної спадщини, є Фортеці Придністров'я і Змієві вали. Кожен зі згаданих об'єктів відповідає щонайменше трьом критеріям культурної спадщини, причому обидва таким: iii – об'єкт є унікальним або принаймні винятковим для культурної традиції або цивілізації, vi – об'єкт пов'язаний з подіями або традиціями і має виняткову важливість. Кільком критеріям Конвенції відповідають також деякі інші природні та культурні об'єкти України.

Ключові слова: ЮНЕСКО, Всесвітня спадщина, список, об'єкти і кандидати від України.

Vyshnevskiy V.I., Mykhalchuk I.V. OBJECTS OF UKRAINE FOR THE POSSIBLE INCLUSION IN THE UNESCO WORLD HERITAGE LIST

The list of objects of Ukraine which are included in the UNESCO World Heritage List, as well as those that are candidates for inclusion in this list has been analyzed. The opinion has been expressed that the relatively small number of objects of Ukraine in the World Heritage List (seven) is to some extent explained by the fact that when selecting objects for consideration, the requirements (or criteria) for these were not sufficiently taken into account. Consequently, a large number of Ukrainian object, which are currently is in the list of candidates (seventeen), are left for many years without a positive decision by the UNESCO Intergovernmental Committee. However, in Ukraine there are several objects which

correspond to the criteria of World Heritage Convention and can actually be included in this list. Such objects include the Danube Delta, the Romanian part of which was included in the list in 1991. In this case, it is important not only that the Danube Delta belongs to both countries, but also that this delta is included in the list of 200 most valuable ecosystems of the Earth – Global 200. It is justified that several other objects correspond the requirements of the Convention, namely the Caves of Ternopil region, the Fortresses of Transnistria, Serpent Shafts. It was carried out the description of these objects, as well as a list of articles of the Convention to which they correspond. In particular, it is noted that the caves of Ternopil region, some of which are among the longest in the world, correspond at least two criteria of the Convention: vii – the object is a natural phenomenon or space of exceptional natural beauty and aesthetic importance, and viii – the object is an outstanding example of the main stages of the Earth history, in particular a monument to the past, a symbol of geological processes, the development of relief. The same applies to the Oleshkivski Sands. The fortresses of Transnistria and the Serpent Shafts are unique cultural heritage sites as well. Each of these objects meets at least three criteria of cultural heritage, both of which are as follows: iii – the object is unique or at least exclusive to the cultural tradition or civilization, vi – the object is associated with events or traditions and is of exceptional importance. Some other natural and cultural sites of Ukraine also correspond to several criteria of the Convention.

Key words: UNESCO, World Heritage, list, objects and candidates from Ukraine.

Постановка проблеми. На середину 2020 р. в Україні налічується 7 об'єктів, що занесені до Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Порівняно з багатьма країнами, що мають близькі площу і кількість населення, це зовсім небагато. Приміром, у сусідній Польщі таких об'єктів 16. Аналіз об'єктів, що перебувають у списку кандидатів від України, не дає підстав, що кількість таких об'єктів може істотно зрости найближчим часом. Певною мірою це пояснюється недостатньо обґрунтованими пропозиціями з боку України та їх ігноруванням Міжурядовим комітетом, який розглядає відповідні питання та ухвалює рішення. Водночас збільшення кількості об'єктів, занесених до списку Всесвітньої спадщини, сприяє авторитету країни, а також популяризації та збереженню цих об'єктів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Існує доволі багато праць, присвячених опису наявних в Україні визначних об'єктів, зокрема тих, що належать до Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Серед монографічних видань можуть бути згадані праці О.О. Бейдика, О.О. Любицевої, інших авторів. Зокрема, опис та фото великої кількості об'єктів, які мають велику цінність, належать або можуть претендувати на включення до списку Всесвітньої спадщини, міститься у колективній монографії. Численною є краєзнавча література, а також та, яку можна вважати презентабельною. Окремі питання, які стосуються змісту піднятої теми, містяться у працях Д.Я. Вортмана, М.П. Кучери, інших авторів. Так, у праці І.В. Коротуна висвітлено низку проблем, які

ускладнюють як подачу об'єктів до списку, так і можливість позитивних рішень. Насамперед це стосується об'єктів культурної спадщини, які потрібно підтримувати в належному стані, забезпечувати вимоги забудови в буферній зоні та ін. Важливо, що в наявних працях звичайно відсутні конкретні пропозиції та аргументація включення тих чи інших об'єктів до списку Всесвітньої спадщини.

Метою дослідження є обґрунтування об'єктів в Україні, які відповідають критеріям Конвенції про охорону Всесвітньої культурної та природної спадщини ЮНЕСКО і реально можуть бути включені до відповідного списку.

Методами досліджень є спостереження, опис, порівняння, аналіз, аналогія, картографічний. Зокрема, використовуючи власні спостереження, автори мають змогу висловити власну думку про те, яку цінність має той чи інший об'єкт і наскільки реальним є його включення до списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Спираючись на методи порівняння та аналогії, встановлено, що деякі об'єкти, включені до списку в інших країнах, мають спільні риси з тими, що розташовані в Україні. У праці використано також результати радарного знімання поверхні Землі SRTM, які оброблені за допомогою програми Global Mapper.

Виклад основного матеріалу. Історія Всесвітньої спадщини бере початок у 1972 р., коли в Парижі було прийнято Конвенцію про охорону Всесвітньої культурної і природної спадщини. У цій конвенції сформульовано основні вимоги або ж критерії, за якими ті чи інші об'єкти можуть бути включені до списку

Всесвітньої спадщини. Відповідне рішення приймає Міжурядовий комітет, який збирається раз на рік в якомусь новому місці. Перший список об'єктів було визначено в 1978 р. Відтоді список поступово поповнюється і на середину 2020 р. налічує 1121 об'єкт. Із цієї кількості 869 об'єктів належать до культурної, 213 – до природної, 39 об'єктів – до обох водночас.

Першими об'єктами України, які увійшли під одним номером до списку Всесвітньої спадщини в 1990 р., стали Софійський собор і Києво-Печерська лавра. Поступово цей список поповнили Історичний центр Львова (1998 р.), Пункти геодезичної дуги Струве (2005 р.), Букові праліси Карпат (2007 р.), Резиденція митрополітів Буковини і Далмації (2011 р.), Дерев'яні церкви карпатського регіону України та Польщі (2013 р.), Стародавнє місто Херсонес Таврійський (2013 р.). Із цього переліку один об'єкт (Букові праліси Карпат) належить до природної спадщини. Два об'єкти є транскордонними. В останньому разі це вже згадані Букові праліси Карпат, а також Пункти геодезичної дуги Струве.

Відповідно до відомостей Постійного представництва України при ЮНЕСКО [12] кандидатами до внесення у список є 17 об'єктів:

1. Історичний центр м. Чернігів (1989 р.).
2. Канівський заповідник «Могила Тараса Шевченка» (1989 р.).
3. Біосферний заповідник «Асканія-Нова» (1989 р.).
4. Культурний ландшафт каньйону в Кам'янці-Подільському (1989 р.).
5. Дендрологічний парк «Софіївка» (2000 р.).
6. Бахчисарайський палац кримських ханів (2003 р.).
7. Кам'яна могила (2006 р.).
8. Миколаївська астрономічна обсерваторія (2007 р.).
9. Комплекс пам'яток Судацької фортеці (2007 р.).
10. Астрономічні обсерваторії України (2008 р.).
11. Історичний центр і порт Одеси (2009 р.).
12. Собор Святої Софії із прилеглими монастирськими спорудами, Кирилівська та Андріївська церкви, Києво-Печерська лавра (2009 р.).
13. Пости та укріплення на торгових шляхах генуезців від Середземного до Чорного морів (2010 р.).

14. Культурний ландшафт «Печерні міста Кримської Готії» (2012 р.).

15. Історичне середовище столиці кримських ханів у місті Бахчисараї (2012 р.).

16. Держпром (Будинок Державної промисловості) (2017 р.).

17. Тіра – Білгород (Аккерман) – на шляху від Чорного до Балтійського морів (2019 р.).

Деякі об'єкти в наведеному списку згадано двічі. Зокрема, Бахчисарайський палац було внесено до списку кандидатів у 2003 р., а потім ще раз у 2012 р. як Історичне середовище столиці кримських ханів у місті Бахчисараї. Миколаївська астрономічна обсерваторія спочатку (у 2007 р.) була занесена до переліку кандидатів самостійно, а наступного року у групі ще кількох обсерваторій (Київського та Одеського національних університетів, а також Кримської астрофізичної).

Аби ці об'єкти, або принаймні якісь із них потрапили до списку, вони повинні відповідати певним критеріям. Такими критеріями для об'єктів культурної спадщини є такі:

- 1) (i) об'єкт є шедевром людського творчого генія;
 - 2) (ii) об'єкт свідчить про значний взаємовплив людських цінностей;
 - 3) (iii) об'єкт є унікальним або принаймні винятковим для культурної традиції або цивілізації;
 - 4) (iv) об'єкт є видатним прикладом конструкції, архітектурного ансамблю чи ландшафту;
 - 5) (v) об'єкт є видатним прикладом людської традиційної споруди, зразком культури або людської взаємодії з навколишнім середовищем, особливо якщо вона стає вразливою через сильний вплив незворотних змін;
 - 6) (vi) об'єкт пов'язаний із подіями або традиціями і має виняткову важливість.
- У свою чергу, до природного об'єкта, який може претендувати для занесення у список, також висувається кілька критеріїв:
- 1) (vii) об'єкт є природним феноменом або простором виняткової природної краси та естетичної важливості;
 - 2) (viii) об'єкт є видатним зразком головних етапів історії Землі, зокрема пам'ятником минулого, символом геологічних процесів, розвитку рельєфу;
 - 3) (ix) об'єкт є видатним зразком екологічних або біологічних процесів, які відбуваються

в еволюції і розвитку екосистем, рослинних і тваринних угруповань;

4) (х) об'єкт включає найважливіше або найзначніше природне місце існування для збереження в ній біологічного різноманіття, зокрема зникаючих видів виняткової світової наукової цінності.

Аналіз вимог, що висувуються до об'єктів-кандидатів, свідчить про те, більшість із них майже не має шансів бути включеними до списку. На думку авторів, це, зокрема, стосується такого об'єкта, як Могила Тараса Шевченка, який, як записано, відповідає змішаному критерію. Такий самий змішаний критерій згадано у випадку з Дендрологічним парком «Софіївка». Звернімо увагу на те, що рішення приймає Міжурядовий комітет, який насамперед звертає увагу на сам об'єкт, а не факт поховання в його межах якоїсь, нехай навіть видатної людини. Додамо, що слово «національний», яке звичайно вживають при згадці Тараса Шевченка, у переліку критеріїв жодний раз не зустрічається.

Дискусійним є те, що такі об'єкти, як Культурний ландшафт каньйону в Кам'янці-Подільському, Бахчисарайський палац кримських ханів, Історичний центр і порт Одеси, відповідають критерію (i), об'єкт є шедевром людського творчого генія. Важко зрозуміти, про який значний взаємовплив людських цінностей йдеться у випадку з Миколаївською та іншими астрономічними обсерваторіями. Те саме стосується критерію (iv) – об'єкт є видатним прикладом конструкції, архітектурного ансамблю чи ландшафту, яким ніби ці обсерваторії відповідають. Залишається відкритим і питання, наскільки Кам'яна могила відповідає критеріям iii та vi.

Отже, більшість запропонованих від України об'єктів-кандидатів наявним критеріям не відповідають. У зв'язку із цим актуальним завданням є пошук об'єктів, які відповідають цим критеріям і можуть претендувати на занесення до списку. Висловимо думку, що в цьому разі основну увагу потрібно звернути на об'єкти, що належать до природної або змішаної спадщини. Значною мірою це зумовлено історичними чинниками, а саме тривалим перебуванням України під гнітом сусідніх держав.

Підходом, який може сприяти успіху у визначенні належних об'єктів, може бути ана-

ліз тих, що вже потрапили у список. У цьому разі особливо важливим є розгляд об'єктів, що розташовані в сусідніх з Україною державах, або, принаймні, європейських.

Цей аналіз свідчить, що один із об'єктів списку фактично межує з державним кордоном України, більше того – частково розташований в її межах. Назва цього об'єкта – Дельта Дунаю. В описі об'єкта, що міститься на сайті ЮНЕСКО [11], можна довідатися, що дельта Дунаю є найбільшою і водночас добре збереженою дельтою в Європі. Тут мешкає понад 300 видів птахів і 45 видів прісноводних риб. Площа цього об'єкта – 3124 км². Можна дискутувати із приводу того, чи є дельта Дунаю більшою за дельту Волги, але факт залишається фактом – румунська частина дунайської дельти належить до Всесвітньої спадщини. Важливо й те, що дельта Дунаю, причому вся дельта, а не лише її румунська частина, занесена до списку 200 найцінніших екосистем планети – Global 200. Отже, за умови відповідної пропозиції від України можна очікувати на позитивне рішення Міжурядового комітету. Підстав для цього чимало. Зокрема, свого часу від України та Словаччини було внесено пропозицію внести до списку Букові праліси Карпат. Після позитивного рішення ціла низка європейських країн, можливо навіть тих, де площа букових лісів становить лише кілька гектарів, сформулювали спільну пропозицію і тепер зазначений об'єкт з дещо зміненою назвою належить аж 12 країнам, включно з Албанією, Бельгією та Іспанією. Інший характерний приклад – Біловезька Пуща – транскордонний об'єкт, переважна частина якого розташована в Білорусі і значно менша – у Польщі.

Наступна пропозиція авторів полягає в доцільності подання від України до списку кандидатів іншого природного об'єкта, а саме «Печери Тернопільщини». Для цього є низка аргументів. Насамперед, одна з розташованих тут печер, а саме Оптимістична, є найдовшою в Європі і водночас найдовшою гіпсовою печерою Світу. Довжина ходів печери, яка до кінця ще не досліджена, перевищує 260 км. Вона являє собою складний лабіринт гротів, ходів і галерей різної форми і розміру. Ця печера розташована в новоствореному Чортківському районі Тернопільської області біля с. Королівка. Порівняно неподалік – біля

с. Стрільківці – розташована печера Голубі озера (Озерна). Її довжина також величезна – 140 км. Характерна особливість цієї печери – підземні озера, що займають близько третини її площі. Наступна добре відома печера – Кришталева. Її довжина – приблизно 23 км. Розташована в тому ж районі біля с. Кривче. Відомою і відвідуюваною є й печера Млинки, довжина якої 53 км. Вона розташована біля с. Угринь. Крім того, у південній частині Тернопільщини розташовані печери Угринь (довжина 3,6 км), Вертеба (9,0 км), Мушкарова яма (6,2 км) та кілька інших (рис. 1).

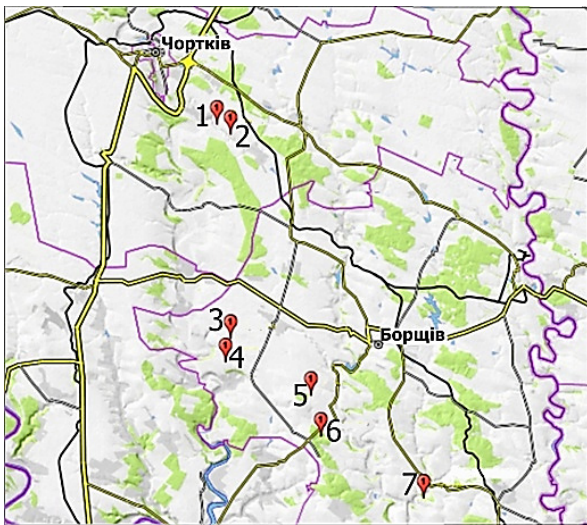

Рис. 1. Розташування печер Тернопільщини:
1 – Угринь, 2 – Млинки, 3 – Мушкарова яма,
4 – Вертеба, 5 – Озерна, 6 – Оптимістична,
7 – Кришталева

Детальний опис згаданих печер наведено у праці В.Н. Дублянського. Але навіть наведені дуже короткі відомості свідчать про те, що за своїми розмірами та іншими характеристиками печери Тернопільщини відповідають принаймні двом критеріям Всесвітньої природної спадщини: vii – об'єкт є природним феноменом або простором виняткової природної краси та естетичної важливості, а також viii – об'єкт є видатним зразком головних етапів історії Землі, зокрема пам'ятником минулого, символом геологічних процесів, розвитку рельєфу.

Додамо, що за межами Тернопільщини, у сусідніх Хмельницькій та Чернівецькій областях розташовано ще кілька великих печер: Атлантида, Скитська та ін.

На думку авторів, до списку об'єктів Всесвітньої спадщини можуть належати Олешківські піски, які відповідають аж двом критеріям: vii – об'єкт є природним феноменом або простором виняткової природної краси та естетичної важливості та viii – об'єкт є видатним зразком головних етапів історії Землі, зокрема пам'ятником минулого, символом геологічних процесів, розвитку рельєфу. Із наявних версій походження цього унікального утворення найбільш правдоподібною видається версія В.Г. Пазинича щодо прориву крижаної греблі наприкінці льодовикового періоду та відкладанні піску при виході водного потоку на рівнину у вигляді так званих арен. Об'ємне зображення Олешківських пісків, побудоване за даними SRTM, наведене на рис. 2.

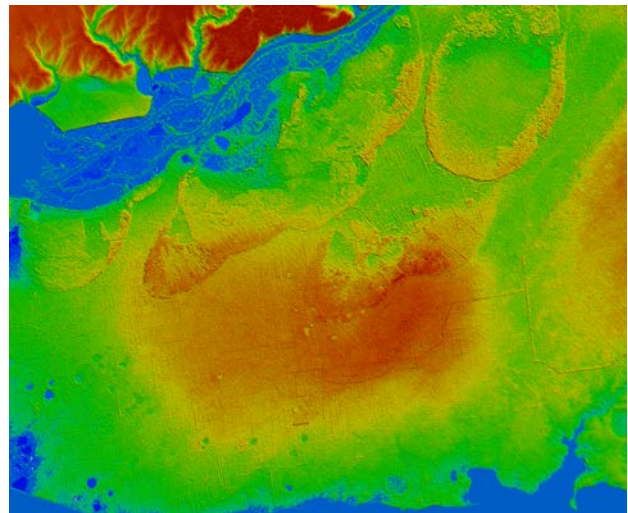

Рис. 2. Об'ємне зображення Олешківських пісків

Отримане зображення красномовно свідчить про значне перевищення Олешківських пісків над прилеглою місцевістю. Форма і розташування арен дійсно показують, що матеріал для них принесено з північного сходу.

Зрештою, не випадково, що Олешківські піски нині являють собою національний природний парк. Це дійсно диво природи, яке реально може претендувати на занесення до списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

Чомусь у переліку пропозицій від України згадано лише дві фортеці (Кам'янець-Подільська та Аккерманська), а найбільша за розмірами і найнепрístupніша Хотинська залишилася поза увагою. Ця фортеця, якій

щонайменше півтисячі років, була ареною битв кількох народів, які прагнули завладати цим краєм. Вражаючою є висота товстезних стін Хотинської фортеці – 40 м. Дещо схожа на цю фортецю Аккерманська, але її площа вдвічі менша. Крім того, одна з чотирьох башт її цитаделі зруйнована. Це сталося внаслідок наближення до споруди Дністровського лиману, рівень в якому, подібно до рівня Світового океану, в останні кількост років істотно підвищився. У будь-якому разі близькість історичних подій і водночас розташування в одному регіоні дає підстави об'єднати всі три фортеці під загальною назвою «Фортеці Придністров'я». Ці фортеці відповідають низці критеріїв культурної спадщини: ii – об'єкт свідчить про значний взаємовплив людських цінностей, iii – об'єкт є унікальним або принаймні винятковим для культурної традиції або цивілізації, iv – об'єкт є видатним прикладом конструкції, архітектурного ансамблю чи ландшафту, vi – об'єкт пов'язаний з подіями або традиціями і має виняткову важливість.

Унікальним об'єктом в Україні можуть вважатися так звані Змієві вали. Насамперед ці вали вражають своєю довжиною, яка становить кількост кілометрів. Ці вали слугували захистом руських земель від набігів кочових племен з півдня. Тому вони переважно мають широтне простягання. З південного

боку валів існує рів, з якого, власне, і зроблено вал. Численні фрагменти валів збереглися на лівих берегах правобережних приток Дніпра: Стугни та Росі. У цьому разі природний захисний рубіж доповнено штучним. Розташування валів показано у багатьох працях, зокрема М.П. Кучери. Сучасніша карта, укладена за результатами цього дослідника, наведена у праці Д.Я. Вортмана (рис. 3).

Змієві вали відповідають кільком критеріям Всесвітньої спадщини: iii – об'єкт є унікальним або принаймні винятковим для культурної традиції або цивілізації, v – об'єкт є видатним прикладом людської традиційної споруди, зразком культури або людської взаємодії з навколишнім середовищем, особливо якщо вона стає вразливою через сильний вплив незворотних змін, vi – об'єкт пов'язаний з подіями або традиціями і має виняткову важливість.

Практична значимість виконаного дослідження полягає у популяризації описаних об'єктів, збільшенні туристичних потоків до них, а головне у можливому включенні цих об'єктів до списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

Висновки. Порівняно невелика кількість об'єктів Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО в Україні пояснюється не лише тим, що визначних об'єктів мало, а й тим, що деяким не приділено достатньої уваги. До таких об'єктів, які відповідають критеріям Конвенції про охорону

Рис. 3. Розташування Змієвих валів відповідно до [2]

Всесвітньої культурної та природної спадщини, належать українська частина дельти Дунаю, а також Печери Тернопільщини. Те саме стосується Олешківських пісків – природного об'єкта, який відповідає принаймні двом критеріям Конвенції. Крім того, до об'єктів, що відповідають вимогам культурної спадщини, належать фортеці Придністров'я, а саме Хотинська, Кам'янець-Подільська та Аккерманська. Унікальним об'єктом є також Змієві вали – захисне укріплення довжиною в кількості кілометрів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бейдик, О.О., Новосад, Н.О. (2013). Унікальна Україна: Географія та ресурси туризму [Beidyk O.O., Novosad N.O. (2013). Unique Ukraine: Geography and resources of tourism]. (In Ukrainian).
2. Вортман Д.Я. (2006). Змієвые валы. Воин. № 3. 5–7. [Vortman D.Ya. 2006). Serpent's Shafts. Voin. № 3. 5–7]. (in Russian).
3. Дублянський В. Н., Ломаев А. А. (1980). Карстовые пещеры Украины. Київ : Наукова думка, 1980. 180 с. [Dublianskiy V.N., Lomaev A.A. (1980). Karst caves of Ukraine. K. : Naukova dumka, 180 p.]. (in Russian).
4. Зараховський О.Є., Неїленко С.М. (2019). Світова спадщина ЮНЕСКО в Україні: об'єкти та претенденти включення до списку. *Географія та туризм*. Вип. 49. 14–23. [Zarakhovskiy O., Neilenko S.M. (2019). Objects of World Heritage in Ukraine: objects and applicants included in the list. *Geography and tourism*. 2019. Vol. 49. P. 14–23]. (In Ukrainian).
5. Коротун І.В. (2015). Архітектурні об'єкти Всесвітньої культурної спадщини ЮНЕСКО в Україні: проблеми, задачі та тенденції організації збереження і управління. *Сучасні проблеми архітектури та містобудування*. 2015. Вип. 41. С. 103–107. [Korotun I.V. Architectural objects of the UNESCO World Cultural Heritage in Ukraine: problems, tasks and tendencies of the organization of preservation and management. *Modern problems of architecture and town-planning*. 2015. Vol. 41. P. 103–107]. (In Ukrainian).
6. Кучера М.П. (1987). Змієвы валы Средне Поднепровья. Київ : Наук. думка, 207 с. [Kuchera M.P. Zmiyevy shafts of Medium Dnipro region (1987). K.: Naukova dumka, 1987. 207 p]. (in Russian).
7. Любіцева О.О., Панкова Є.В., Стафійчук В.І. (2007). Туристичні ресурси України. Київ : Альтерпрес, 369 с. [Liubitseva O.O., Pankova E.V., Stafichuk V.I. (2007). Tourist resources of Ukraine. K. : Alterpres, 369 p.]. (In Ukrainian).
8. Молодецький А.Е., Васильєва Л.Д., Навроцька К.С., Пташник А.О. (2010). Фортифікаційні та палацово-паркові культурні ландшафти як кандидати до списку культурної спадщини ЮНЕСКО. *Наукові записки Вінницького педуніверситету*. Вінниця, Вип. 21. 183–188. [Molodetskiy A.E., Vasyliieva L.D., Navrotska K.S., Ptashnyk A.O. (2010). Fortification and palace and park cultural landscapes as candidates for the UNESCO list of cultural heritage. *Scientific notes of Vinnytsia Pedagogical University*. Vinnytsia, Vol. 21. 183–188]. (In Ukrainian).
9. Пазинич В.Г. (2007). Геоморфологічний літопис Великого Дніпра. Ніжин : Гідромакс, 2007. 372 с. [Pazynych V.G. Geomorphological chronicle of the Great Dnipro River. Nizhyn : Hydromax, 2007. 372 p.]. (In Ukrainian).
10. Рекреаційно-туристичні ресурси України з основами туристичного ресурсознавства (2015) / Алешугіна Н.О., Барановська О.В., Барановський М.О., Зеленська О.О., Смаль І.В., Філоненко І.М. Чернігів : Видавництво ЧНТУ, 492 с. [Recreational and tourist resources of Ukraine with the basics of tourist resource science (2015). Alieshihina N.O., Baranovska O.V., Baranovskiy M.O., Zelenska O.O., Smal I.V., Filonenko I.M. Chernihiv: Vydavnistvo ChNTU, 492 p]. (In Ukrainian).
11. whc.unesco.org – офіційний сайт ЮНЕСКО [official site of UNESCO] (дата звернення: 22.08.2020).
12. URL : <https://unesco.mfa.gov.ua> – офіційний сайт Постійного представництва України при ЮНЕСКО [Official site of the Permanent Mission of Ukraine to UNESCO] (дата звернення: 22.08.2020).

Стаття надійшла до редакції 03.09.2020.

The article was received 03 September 2020.

СЕКЦІЯ 3
ГЕОГРАФІЧНА ОСВІТА

УДК 373.5.016:91

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2413-7391/2020-13-11>

Мельник І.Г.,
завідувач кафедри географії
Луганський національний університет імені Тараса Шевченка
irgenmaks@gmail.com
ORCID: 0000-0002-5349-0897

**МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ
СТАТИСТИЧНОЇ ГРАМОТНОСТІ УЧНІВ ПІД ЧАС ВИВЧЕННЯ
ГЕОГРАФІЇ НАСЕЛЕННЯ В ШКОЛІ**

Формування статистичної грамотності учнів в умовах інформаційного суспільства дедалі більше сприймається як важливий результат навчання в школі. Уміння кількісно мислити дає змогу молодим людям приймати правильні рішення, краще орієнтуватися в складних ситуаціях. Багатьом з них доведеться мати справу зі статистикою у своїй професійній діяльності. Географія – одна з навчальних дисциплін у системі шкільної освіти, яка має значний потенціал сприяння статистичній грамотності школярів. Статистичні методи є традиційними для географії, а показники, якими вона оперує, – надзвичайно різноманітні. Разом із тим результати багатьох обстежень виявляють суттєві недоліки в підготовці школярів та свідчать про необхідність покращення їхніх статистичних навичок.

У статті обговорюється питання: що таке статистична грамотність, з яких компонентів вона складається і чому необхідна для учнів і вчителів географії. Статистична грамотність учнів розглядається як здатність розуміти, інтерпретувати, критично оцінювати в різних контекстах та аналізувати статистичну інформацію, а також використовувати її як доказ в аргументах. У статті визначено основні статистичні уміння і навички, які формуються у школярів під час вивчення тематики географії населення.

Висвітлюються загальні методичні питання формування в учнів статистичної грамотності для сегмента географії населення. Запропоновано підходи та прийоми педагогічної діяльності, які, на думку автора, зроблять більш ефективним процес навчання та дадуть змогу перенести акцент із запам'ятовування статистичної інформації на її глибоке розуміння та критичне осмислення. У статті порушується питання важливості інтерпретації статистичних показників у різних контекстах. Пропонуються варіанти застосування методу статево-вікових пірамід у різних темах і курсах, приклади завдань на розвиток критичного мислення, завдань проблемного характеру. Рекомендовано зручні цифрові сервіси, що дозволяють учителю урізноманітнити джерельну базу статистичних даних та мотивувати учнів до роботи зі статистикою населення. Наводяться приклади різноманітних завдань з географії населення згідно із таксономією освітніх цілей Блума.

Ключові слова: статистика, статистична грамотність, географія населення, компетентності, статево-вікові піраміди, таксономія Блума.

Melnyk I.H. METHODOLOGICAL ASPECTS OF FORMATION OF STATISTICAL LITERACY OF STUDENTS IN COURSE OF GEOGRAPHY POPULATION STUDY AT SCHOOL

The formation of statistical literacy of students in the information society conditions is increasingly considered as a great outcome of studying at school. The ability to think quantitatively allows young people to make the right decisions and better navigate difficult situations. Many of them will have to deal with statistics in their professional activities. Geography is one of the disciplines in the school education system, which has a significant potential to promote statistical literacy of students. Statistical methods are traditional for geography, and the indicators it uses are extremely diverse. However, the results of many surveys reveal significant shortcomings in the preparation of students and indicate the need to improve their statistical skills.

The article discusses the following questions, what is statistical literacy, what components it consists of and why it is necessary for students and teachers of geography. Students' statistical literacy shall be considered as the ability to understand, interpret, critically evaluate in different contexts and analyze statistical information, as well as use it as evidence in arguments. The article identifies the main statistical skills and abilities that are formed during the study of the segment of population geography.

The general methodical issues regarding formation among students of statistical literacy for a segment of geography of the population have been covered. The approaches and methods of pedagogical activity have been offered, which, according to the author, will make the learning process more effective and will allow to shift the emphasis from memorizing statistical information to its deep understanding and critical thinking. The article raises the issue of the importance of interpreting statistical indicators in different contexts. Options of application of a method of sex-age pyramids in various subjects and courses, examples of tasks for development of critical thinking, problem training of geography have been suggested. Convenient digital services have been recommended, which allow teachers to diversify the source database of statistical data and motivate students to work with population statistics. Examples of multilevel problems in population geography according to Bloom's taxonomy of educational goals have been given.

Key words: statistics, statistical literacy, population geography, competencies, sex-age pyramids, Bloom's taxonomy.

Постановка проблеми. «Статистика нудна ... тому що змушує тебе думати», – під таким заголовком було видано статтю новозеландських учених (Sharma, Doyle etc., 2011), яка привертає увагу громадськості до актуальної проблеми формування у школярів статистичної грамотності. У сучасному суспільстві статистична грамотність людини набуває надзвичайно великого значення з огляду на широке застосування статистики та її зростаючий вплив на прийняття рішень у політиці, бізнесі, управлінні, інших сферах. Завдяки цифровим технологіям суттєво збільшився потік щоденно отримуваної людьми інформації. Зростає кількість користувачів, які шукають прості та швидкі відповіді (Рекомендації по пропаганде..., 2018). Недостатній рівень статистичної грамотності суспільства призводить до маніпуляцій статистичною інформацією, що вимагає здійснення заходів, спрямованих на підвищення рівня статистичної грамотності суспільства (Програма розвитку..., 2019). Суперечливість даних, які надходять з різних джерел, потребує від людини вміння критично сприймати та оцінювати інформацію, чого треба вчитись уже в школі.

Серед вимог, що висуває Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти (Про затвердження Державного стандарту..., 2011) до освіченості учнів, статистична компетентність напряду не згадується, адже вона є складником одночасно математичної та інформаційно-комунікаційної, а також інших часткових (предметних) компетентностей. Сучасні школярі отримують ази статистичних знань та

умінь у процесі вивчення багатьох навчальних дисциплін, серед яких географія вигідно виділяється тим, що оперує широким спектром статистичних даних (природничого, економічного та соціального характеру) та різноманітним форм їх подання – у текстовому, табличному, графічному, картографічному та геоінформаційному форматах. Для географії статистичний метод є необхідним та одночасно ефективним інструментом вивчення геопросторових особливостей (природи, населення, господарства), а статистика є невід'ємною частиною самої географії (Гакаев, 2015). Належна увага до роботи з різного роду показниками, графічними та картографічними формами їх зображення є дієвим способом, щоб сформувати в учнів аналітичні навички, навчити звертати увагу «на дрібниці», адже вся робота із статистичною інформацією потребує акуратності, уважності, вибору масштабу, написання висновків, аналізу (Шелехова, 2019).

Разом із тим проведені різними авторами обстеження рівня статистичної освіченості школярів виявляють наявність певних проблем. Учні неактивно оперують у своїх відповідях статистичними даними, часто уникають їх використання, не можуть застосувати їх для пояснення і аналізу наявних закономірностей (Сухинин, 2004). Своєю чергою вчителі географії також не досить підготовлені в галузі статистики: не всі достатньою мірою володіють методологічними знаннями, не сприймають статистику як метод пізнання географічної картини світу, не виділяють прийоми статистичного опису, аналізу та представ-

лення даних та ін. (Іванова, 2009). У пропозиціях, складених за результатами міжнародного оцінювання якості освіти PISA-2018, у якому взяла участь Україна, рекомендовано оновити шкільні навчальні програми, у т. ч. для впровадження в практику технік розвитку вмінь учнів працювати з даними (складними таблицями, діаграмами, графіками), аналізувати дані, обґрунтовувати висновки (Мазорчук та ін., 2019). У документі зауважується, що вчителі мають залучати для роботи тексти з графічними елементами, складними схемами, графіками, таблицями, спонукати учнів систематизувати інформацію, подану таким способом, зіставляти інформацію, наведену в різних видах наочних засобів, а також інформацію, розташовану в описовому тексті графічним способом (Мазорчук, 2019). Усе вищезазначене свідчить про нагальну необхідність дослідження та подальшого удосконалення методики формування статистичної грамотності учнів у шкільному курсі географії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Основи методики застосування статистичного методу в навчанні шкільної географії закладені російським ученим М.М. Баранським, який свого часу закликав учителів не перетворювати географію на статистичний звіт. Роль статистики і статистичних методів у географії ретельно висвітлювали у своїх працях видатні українські вчені: О.Г. Топчієв, О.І. Шаблій, Я.Б. Олійник, К.І. Немець та багато інших. Питання використання статистики і статистичних методів навчання географії в школі знайшли відображення в роботах багатьох українських та російських учених, серед яких – Л.П. Вішнікіна, А.В. Дарінський, С.О. Іванова, В.П. Максаковський, Т.С. Мартинюк, Л.М. Панчешнікова, Н.М. Петрова, Л.Б. Паламарчук, І.С. Сініцин, С.О. Сухінін, Т.М. Шелехова, А.В. Шумська, В.А. Щенев, В.М. Самойленко, О.М. Топузов та ін. Безпосередньо методику застосування статистичних показників у процесі вивчення географії населення в школі досліджував С.О. Сухінін (Сухінін, 2004), а систему статистичних методів у навчанні географії – С.О. Іванова (Іванова, 2009), чому присвячені кандидатські дисертації. Детальний аналіз змісту дефініції статистичної грамотності знаходимо у статтях Л.Ф. Панченко (Панченко, 2019),

М.Ю. Потапової (Потапова, 2014). Чимало практичних порад щодо формування в учнів статистичних навичок, цікаві методичні розробки викладено на освітніх порталах (наприклад, «На урок») і власних сайтах учителів географії. Відзначимо, що питанню формування статистичної грамотності населення (у т. ч. учнів та студентів) приділяється величезна увага з боку іноземних фахівців, у чому можна легко переконатися, ознайомившись із публікаціями американських, австралійських та ін. учених – І. Гала (Gal, 2002), Д. Рамсей (Rumsey, 2002), С. Ридсдейл (Ridsdale etc., 2015) та ін. Однією з найбільш цитованих є робота І. Гала, у якій викладено концепцію статистичної грамотності дорослих (Gal, 2002).

Водночас, незважаючи на чималу кількість публікацій з цієї проблематики, вона потребує розвитку з огляду на завдання, поставлені Новою українською школою. Відчувається нестача науково-методичних робіт науковців, зорієнтованих саме на вчителя, на нові програми, бракує спеціальних методичних розробок у частині впровадження ідеї статистичної грамотності учнів, які б враховували особливості шкільних курсів географії.

Постановка завдання. Мета дослідження – методичне обґрунтування окремих підходів та прийомів формування статистичної грамотності учнів під час вивчення географії населення. Сегмент географії населення є фактично наскрізним у курсі географії, його опанування передбачає використання комплексу різноманітних показників соціально-демографічного та соціально-економічного характеру, аналіз статистичних сукупностей, їх динаміки та структури.

Виклад основного матеріалу дослідження. Є різні підходи науковців до визначення поняття «статистична грамотність». Розбіжності в тлумаченні стосуються переважно компонентного наповнення цього поняття. Так, І. Гал (Gal, 2002) зображує статистичну грамотність як здатність людей інтерпретувати і критично оцінювати статистичну інформацію та аргументи на основі даних, що з'являються в ЗМІ, здатність аргументувати свою думку, використовуючи статистичну інформацію (Gal, 2002: 1). У Керівництві з поліпшення статистичної грамотності Європейської

економічної комісії ООН цей термін визначено як «уміння розуміти і критично оцінювати статистичні результати, що пронизують наше повсякденне життя, у поєднанні зі здатністю цінувати той внесок, що може зробити статистичне мислення у прийнятті державних, приватних, професійних та особистих рішень» (Wallman, 1993, as cited in A guide to improving..., 2012: 5). Дебора Дж. Рамси (Rumsey, 2002) вважає, що статистична грамотність передбачає поєднання таких компонентів, як: обізнаність щодо даних; розуміння термінології (слів, символів); знання основ збирання даних та описової статистики; базові навички інтерпретації, базові комунікаційні навички (здатність пояснити результати будь-кому).

Зміст поняття «статистична грамотність» має бути конкретизований стосовно певної галузі та певної особи – пересічного громадянина, фахівця в галузі статистики, дорослого/студента/школяра і т. ін. Вважаємо, що статистична грамотність учнів полягає передусім у здатності розуміти, інтерпретувати, критично оцінювати в різних контекстах та аналізувати статистичну інформацію, використовувати статистичні дані як аргумент на підтвердження своєї думки. Взаємопов'язаними компонентами статистичної грамотності є також знання про статистичний метод і статистичні показники, джерела достовірної статистичної інформації та правила поводження з нею, усвідомлення важливої ролі статистики в різних сферах та особистому житті.

Потенціал сегмента географії населення у формуванні статистичної грамотності учнів значний і дає змогу набути таких часткових компетентностей, як:

знаннєвий компонент:

- загальне уявлення про статистичний метод у географії, джерела статистичної інформації відповідного змісту, особливості її збирання;
- знання і розуміння термінології статистики (абсолютний показник, відносний показник, графік, гістограма, темпи росту і т. ін.);
- уявлення про систему основних статистичних показників, що характеризують населення (його чисельність, динаміку, демографічні процеси, структуру) та розселення; способи обчислення та одиниці вимірювання показників;

діяльнісний компонент:

- вміння знаходити, «читати» та критично оцінювати статистику населення з різних джерел – підручника, карт, таблиць, графіків, інфографіки;
- давати інтерпретацію основних показників з географії населення, пов'язуючи їх з реальними життєвими ситуаціями;
- застосовувати статистичні знання для розв'язання демографічних та інших задач з географії населення;
- будувати графічні зображення на основі різноманітних статистичних показників;
- аналізувати графіки і таблиці, зокрема визначати особливості структури і динаміки населення, виявляти функціональні взаємозалежності;
- висловлювати припущення щодо подальших тенденцій у динаміці населення та окремих його груп, прогнозувати зміни структури населення тощо;

ціннісний компонент:

- усвідомлювати значимість статистичних методів (для регуляторної політики, планування та прогнозування, особистих потреб);
- доводити, обґрунтовувати та пояснювати свою думку, використовуючи як аргументи відповідні статистичні дані.

Основою статистичного методу є вихідні цифрові дані, які постають перед учнями у вигляді системи показників. Якщо карту називають (за словами М.М. Баранського) «другою мовою географії», статистичні дані можуть бути названі «третьою мовою географічної науки» (Тімашева, 2006). За їх допомогою сукупності географічних об'єктів піддаються групуванню, типології, класифікації, за ними вивчаються варіації, залежності, динаміка суспільно-географічних об'єктів, явищ і процесів, що у сукупності формують доказову базу для формування в учнів уявлень про просторово-територіальну організацію населення.

Впровадження у навчальний процес статистичних методів буде ефективним, якщо воно матиме послідовний (від простого до складного), накопичувальний, систематичний та контекстний характер, спиратиметься на міжпредметні зв'язки (з математикою та іншими шкільними предметами, де використовується статистика), супроводжуватиметься візуалізацією подачі кількісних даних, ураховуватиме вікові особливості учнів. Засто-

сування статистичних даних не повинно бути надмірним, щоб не перетворювати географію на «нудну» та «суху» науку, форми роботи зі статистикою мають бути різноманітними (і традиційними, і інноваційними). Важливо дотримуватись певних вимог: округлювати цифри, щоб зробити їх зручними для промови та легкими для сприйняття на слух; вибирати серед багатьох показників, якими володіє сучасна статистика, найголовніші, найбільш показові; використовувати переконливі графічні та картографічні зображення. Успішність формування в учнів статистичної грамотності залежить напряду від методичної майстерності вчителя, його здатності творчо підходити до організації навчального процесу, здійснювати перехід від «школи пам'яті» до «школи мислення і діяльності».

Розглянемо деякі методичні аспекти цієї проблеми.

Робота зі статистичними показниками. Статистичний показник – це узагальнююча кількісно-якісна характеристика явища чи процесу – статистична величина, яка розраховується, на відміну від ознак, які реєструються. Якісна сторона статистичного показника відображає сутність явища чи процесу в конкретних умовах місця та часу, а кількісна – його розмір, абсолютну, відносну або середню величину (Глосарій..., 2009). Статистичні показники дозволяють виявити та вивчити типові риси і закономірності, властиві досліджуваному явищу загалом. Перше знайомство з показником передбачає його формалізацію (за допомогою буквено-символьних позначень), визначення змісту та пояснення цілей застосування, після чого слід зосередитись на математичній його інтерпретації, а потім – на географічній, перейшовши до реальних географічних умов (Гакаев, 2015).

Наочне представлення величин статистичних показників у шкільних підручниках географії та інших джерелах робиться у вигляді текстів, таблиць (простих, групових, комбінованих), графічних та картографічних зображень. Серед найбільш вживаних статистичних даних відзначимо показники: чисельності/кількості населення та окремих його груп, структури (демографічної, етнічної, зайнятості та ін.), інтенсивності процесів (демографічні коефіцієнти, темпи росту та темпи приросту).

У процесі навчання географії статистичні дані можуть виступати як: точний фактологічний матеріал, як самостійне джерело географічних знань, як основа для створення проблемної ситуації на уроці, організації частково-пошукової та дослідницької діяльності школярів, а також слугувати цілям ознайомлення учнів з прийомами наукового пізнання – спостереженням, аналізом, узагальненням, систематизацією (Петрова, Сухинин, 2004). Важливо, щоб учень знав, у яких одиницях вимірюється той чи той показник, а також розумів, що будь-яка соціально-економічна статистика може приводитися як аргумент для тверджень, якщо вона прив'язана до певної дати. Необхідно привернути увагу до значущості кожного показника, розкрити його зміст.

Який меседж несе в собі, наприклад, показник густоти населення, без якого не обходиться характеристика жодної країни? Це і ступінь насиченості певної території населенням, і спосіб пояснити взаємозв'язок між людьми та природним середовищем, відмінності між містом і селом. Кількість людей на одиницю площі слугує непрямим свідченням наявних потреб у розвитку інфраструктури та зменшенні тиску на довкілля (якщо щільність висока), проблем освоєння території через несприятливий клімат або складний рельєф (якщо щільність мала). Густина населення – це і ступінь вразливості території в контексті поширення інфекцій, і орієнтир для надходження інвестицій. Висока щільність населення може знизити середні витрати на транспортну мережу та підвищити енергоефективність. Цей перелік можна продовжувати. Чи відображає густина населення достовірний характер розподілу населення в межах певної території? Мабуть, ні, бо це середній показник. Це відчувається насамперед на прикладі країн і регіонів з яскраво вираженою нерівномірністю в розселенні (густозаселені східні та майже безлюдні високогірні та зайняті пустелями західні провінції Китаю), де кількість населення на одиницю площі, як «середня температура хворого в палаті». Ось чому правильним буде супроводжувати наведений показник коментарями щодо особливостей розміщення населення в межах країни. Один і той же кількісний показник, наприклад 800 осіб/км², буде високим для країни розміром у Бангладеш, але

невисоким для надвеликого міста, тож варто звернути увагу учнів на золоте правило порівняння: порівнюються тільки співставні регіони (країни з країнами, міста з містами).

Часто учні, а подекуди й учителі, припускаються помилки, некоректно застосовуючи статистичні показники для характеристики демографічних процесів у різних регіонах країни або в різних країнах світу. Найпоширеніша помилка – це використання абсолютних показників для просторово-часових порівнянь (народжуваності, смертності, природного приросту, міграційного приросту). Для формування чіткого уявлення про абсолютні та відносні показники можна розібрати з учнями такі питання: 1) *який показник характеризує рівень урбанізації – кількість міських жителів чи відсоток міських жителів?*; 2) *який показник характеризує рівень безробіття – кількість безробітних чи відсоток безробітних?*; 3) *за допомогою якого показника можна охарактеризувати етнічний склад населення – кількість представників різних етносів чи їхній відсоток у загалі населення?*

Ефективним способом навчити школярів розуміння відмінностей між абсолютними, відносними та середніми величинами є розв'язання демографічних задач, особливо якщо вони побудовані на статистиці свого регіону. У географії важливо не тільки математично правильно розв'язати задачу, але й інтерпретувати отримані результати. Після того, як учні порахували природний приріст населення свого регіону, доручіть їм поміркувати над питанням: *якщо від'ємний природний приріст зберігатиметься і надалі, як це позначиться на розвитку вашого населеного пункту (регіону), роботі закладів освіти, торгівлі, ринку праці, народжуваності та ін.?*

Для того щоб інтенсифікувати процес формування статистичної грамотності, доречно відмовитись від простої констатації фактів і змусити учнів попрацювати зі статистикою. Замість тези: *кількість населення України зменшується*, краще продемонструвати відповідне графічне зображення, за яким учні мають встановити характер динаміки чисельності населення.

Статистичний аналіз та узагальнення статистичних даних. Статистичний аналіз передбачає вміння учнів виявляти варіації (територіальні відмінності), взаємозв'язки, законо-

мірності динаміки, здійснювати нескладні групування об'єктів за певною ознакою. Об'єктами статистичного спостереження можуть бути різні сукупності: все населення, окремі групи населення (працездатне населення, непрацездатне населення, міське чи сільське, чоловіки або жінки, етнічні меншини і т. ін.), окремі типи і групи поселень (світові міста, великі, середні або малі міста, великі, сільські поселення тощо). Об'єктами для аналізу даних у шкільному курсі географії можуть бути картографічні, графічні та табличні матеріали підручників, власне географічні карти й атласи, інші джерела.

Ефективним і сучасним способом оптимізувати роботу зі статистичними даними є інфографіка. Під час вивчення тем з географії населення інфографіку можна використовувати на різних етапах уроку, для різних дидактичних цілей – візуалізації та структурування статистичної інформації про населення, акцентування уваги на ключових показниках, для співставлення та виявлення взаємозалежностей, як самостійний об'єкт аналізу, проблемного навчання тощо. Запропонуйте школярам інфографіку, що характеризує населення України або свого регіону, й доручіть підготувати опис населення за даними інфографіки (прийом «трансформація інфографіки/таблиці/графіка в текст»). Більш складне та водночас цікаве завдання для учнів – скласти свою інфографіку для характеристики населення за певною темою та презентувати її в паперовому або електронному варіанті (з використанням сервісів Canva.com, easel.ly, Visual.ly, Piktochart).

Важливим способом реалізації діяльнісного підходу на уроках географії є *робота з таблицями*. Таблиці представляють аналітичні матеріали у вигляді цілісної системи показників, придатних для різних маніпуляцій. У шкільних підручниках є статистичні таблиці таких типів: довідково-інформаційні (наприклад, перші п'ятнадцять країн світу за чисельністю населення або двадцятка світових міст), порівняльні (чисельність населення за адміністративними областями України, національні меншини в Україні), динаміки об'єктів, явищ, процесів (динаміка народжуваності, механічного приросту населення), структури або розподілу якісно однорідних об'єктів за певною ознакою (рівень зайнятості населення за статтю, віковими групами та місцем проживання). Треба навчати учнів аналізувати таблиці, звертаючи

увагу на одиниці вимірювання показників. Найпростішими прийомами роботи з табличними даними є: визначення максимальних та мінімальних показників, діапазону коливання показників, характеру їх динаміки (позитивна або негативна, зростання або зменшення, коливання); порівняння динаміки розвитку різних регіонів (країн); визначення темпів росту показника за визначений період тощо. Найскладнішим завданням є інтерпретація таблиці, наведеної без будь-якого пояснювального супроводу, в контексті реальних життєвих ситуацій.

Робота з графічними матеріалами. З огляду на те, що більшість учнів є «візуалами», графіки мають значну перевагу над тестом і великими статистичними таблицями. Специфічними особливостями графіків є їх лаконічність, виразність, простота записів у символічній формі. У географічному аналізі використовують усі види графіків (графічних зображень), але найбільш популярними є: класичний графік динаміки (наприклад, чисельності населення світу), колові секторні або кільцеві діаграми (характеризують структуру населення), а також гістограми. Останні використовують для показу і динаміки, і структури, і рейтингів. Загалом, аналіз графіків і діаграм вимагає порівняно високого рівня розвитку мислення школярів.

Особливої майстерності вчителя потребує організація роботи учнів з такими складними графічними об'єктами, як статеві-вікові піраміди населення України та інших країн. Відзначимо, що тема статеві-вікових (демографічних, популяційних) пірамід є традиційною під час вивчення населення, і вчителі різних країн приділяють належну увагу роботі з ними. Їх використовують для пояснення нового матеріалу, формування навичок побудови графічних зображень, обговорення проблемних ситуацій, обчислення відсотків, здійснювання порівняння, пропонуючи учням цікаві питання та завдання: *Яка основна навичка необхідна для створення піраміди? Яку інформацію піраміди дають нам? Як форма піраміди може спрогнозувати майбутнє зростання/скорочення населення? Як ви вважаєте, які піраміди ми б створили через 50 років? Наведіть до своєї думки відповідні докази (Babauta).* Учні будують демографічні піраміди для різних країн і використовують ці свої графічні зображення надалі під час вивчення відповідної країни. У резуль-

таті вони навчаються робити швидкі висновки за даними візуалізації.

З боку учителя особлива увага має приділятися формуванню в учнів вміння «читати» діаграми та встановлювати прямий та зворотний зв'язок між структурою населення та демографічними процесами, між населенням та сучасними проблемами соціально-економічного характеру. Приклад проблемно-пошукового завдання для учнів з використанням методу статеві-вікової піраміди (8 клас): *«Поміркуйте, як демографічна западина середини 90-х років ХХ ст. позначиться (позначається вже зараз) на економічному, соціальному та демографічному розвитку України?»*. Можна залучити й мультимедійні ресурси, продемонструвавши в режимі онлайн динаміку статеві-вікової піраміди України (Вікова структура) та побудувати на цьому обговорення. Користь від таких завдань полягає в тому, що учні не тільки вивчають демографічну структуру населення, а й повторюють та закріплюють теми, пов'язані з динамікою кількості населення та типами відтворення, а також активують предметні знання з математики та деяких інших дисциплін. Усе це у підсумку «працює» на формування статистичної грамотності і створює міцну основу для роботи над іншими складними темами, пов'язаними з життєдіяльністю населення та навколишнім середовищем.

Організувати роботу зі статеві-віковими пірамідами можна в парах та групах, що сприятиме формуванню в учнів уміння працювати в команді. Наприклад, дайте різним групам завдання побудувати піраміди для України та інших 5–6 країн різних типів, задавши відповідний масштаб. Спитайте в учнів: *Чи можна за формою піраміди визначити, в якій країні більша кількість населення? У якій країні населення: а) зростає, б) зменшується, в) зростає повільніше порівняно з іншими? Чим відрізняються піраміди економічно розвинених країн та країн, що розвиваються? Які фактори в майбутньому можуть змінити форму піраміди України?* Під час вивчення курсу «Географія: регіони і країни» (10 клас) продемонструйте учням графічні зображення пірамід для окремих країн та запропонуйте описати (на вибір): статеві-вікову структуру населення; демографічну ситуацію в країні; зробити прогноз ситуації на ринку праці або демографічний прогноз; визначити

демографічні та соціально-економічні проблеми країни. Дайте завдання знайти зв'язок між структурою населення та проблемами економічного, соціального або політичного характеру, поставивши такі питання: *Як піраміди можна використовувати для розроблення державної політики?; Яким чином політика в галузі пенсійного забезпечення пов'язана зі структурою населення? Подумайте, як ця країна буде використовувати ресурси в майбутньому?*

Важливо час від часу урізноманітнювати завдання зі статистикою населення за рахунок прийомів опосередкованої роботи з різноманітними показниками: 1) учні шукають і наводять статистику новин та репортажів по Україні з актуальних питань географії населення та роблять короткі повідомлення; 2) спостерігають в онлайн-режимі за рухом населення України і світу на вебсайті *Countrymeters*; 3) виконують наукову розвідку та осучаснюють статистичні дані підручника; 4) за допомогою ресурсу *Кноета* трансформують статистику населення в картографічні зображення; 5) до теми «Населення свого регіону» (8 клас) підбирають актуальну статистику з офіційних сайтів, демографічних паспортів та ін. своїх ОТГ, районів, обласної адміністрації.

Важливим етапом формування статистичної грамотності школярів є вміння критично сприймати будь-яку, у т. ч. статистичну, інформацію та реагувати на неї. Запропонуйте учням ознайомитись із фрагментом інтерв'ю щодо демографічної ситуації в Україні та доручить знайти відповіді на запитання: 1) *Як і коли були зібрані статистичні дані, які наводяться в інтерв'ю?* 2) *Ким зібрані?* 3) *Чи містить текст елементи упередженості?* 4) *Можна чи ні у висновках повністю покладатись на наведену статистичну інформацію?* Цікавими будуть завдання подібного типу: «*Населення України старішає. Чи означає це, що тривалість життя в країні зростає?*».

Географічні карти – джерело найрізноманітнішої географічної і статистичної інформації, а також інструмент для формування в учнів різноманітних, у т. ч. загальнопредметних компетентностей – просторової, хронологічної, інформаційної, мовленнєвої, логічної та ін. (Паламарчук, 2010). Наведемо приклади завдань для роботи зі статистикою, закодованою в картографічному зображенні:

1) *за даними карти «Етнічний склад населення України» порівняйте етнічний склад населення Харківської та Львівської областей та визначте регіон, у якому етнічний склад є більш строкатим, поясніть наявні відмінності;* 2) *за даними карти «Віковий склад населення за регіонами України» визначте регіони з прогресивною віковою структурою;* 3) *користуючись картою «Міське та сільське населення» виконайте групування регіонів, виділивши три їх групи: з високим, середнім та низьким рівнями урбанізації.* Для кращого розуміння відмінностей країн за кількісними параметрами варто проаналізувати з учнями цікаві карти-анаморфози, на яких спеціально зроблені викривлення відповідують певному показнику (це може бути карта чисельності населення країн світу або народжуваності).

Для здійснення диференційованого навчання та врахування рівня підготовки учнів доцільно практикувати завдання різного ступеня складності, приклади яких наведено на рис. 1.

Висновки з проведеного дослідження. Таким чином, у наш час статистична грамотність набуває значення компетентності, яка необхідна будь-якій людині для життя у сучасному суспільстві незалежно від освіти і професії. У системі шкільної освіти географія – одна з дисциплін, що якнайкраще сприяють формуванню в учнів статистичної грамотності в різних контекстах. Статистика є «третьою мовою» географії, а статистичний метод є необхідним інструментом вивчення просторових особливостей природи і суспільства.

Формуванню в учнів статистичної грамотності сприятиме комплекс різноманітних педагогічних методів і прийомів, які передбачають маніпулювання числами, діаграмами, графіками, інфографікою, картами, крім цього, використання інформаційних технологій і робота із сервісами достовірної статистичної інформації. Для кращого розуміння статистики слід практикувати дебати з приводу значення, оцінки, тлумачення та інтерпретації статистичних показників, складання на їх основі прогнозів тощо. Жодний показник не має значення, якщо його зміст не пояснюється учням.

Для виховання статистично грамотного молодого покоління самі вчителі повинні розуміти важливість статистики, точно використовувати терміни та статистичні дані, приділяти

Рис. 1. Варіанти завдань з географії населення згідно з таксономією педагогічних цілей Блума (складено автором)

цим питанням належну увагу. Є нагальна потреба в розробці часткових методик формування статистичної грамотності учнів у різних курсах, що має стати предметом зацікавленості всіх учасників освітнього процесу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. A Guide to Improving Statistical Literacy. (2012). United Nations Economic Commission for Europe. URL: http://www.unece.org/fileadmin/DAM/stats/documents/writing/Making_Data_Meaningful_Part_4_for_Web.pdf (дата звернення: 22.08.2020).
2. Babauta, D. (n.d.). Human Population Pyramids (2 of 3). *BetterLesson*. URL: <https://betterlesson.com/lesson/637738/human-population-pyramids-2-of-3> (дата звернення: 22.08.2020).
3. Deborah J. Rumsey. (2002). Statistical Literacy as a Goal for Introductory Statistics Courses. *Journal of Statistics Education*, 10:3, DOI: 10.1080/10691898.2002.11910678. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/10691898.2002.11910678> (дата звернення: 22.08.2020).
4. Gal, I. (2002). Adults' statistical literacy: Meaning, components, responsibilities (with Discussion). *International Statistical Review*, 70(1), 1–51. URL: <https://iase-web.org/documents/intstatreview/02.Gal.pdf> (дата звернення: 22.08.2020).
5. Ridsdale, Chantel & Rothwell, James & Smit, Mike & Bliemel, Michael & Irvine, Dean & Kelley, Dan & Matwin, Stan & Wuetherick, Brad & Ali-Hassan, Hossam (2015). Strategies and Best Practices for Data Literacy Education Knowledge Synthesis Report. DOI: 10.13140/RG.2.1.1922.5044 (дата звернення: 22.08.2020).

6. Sharma, S., Doyle, P., Shandil, V., & Talakia'atu, S. (2011). Statistics is boring ... because it makes you think! Wellington: Teaching and Learning Research Initiative. URL: http://www.tlri.org.nz/sites/default/files/projects/9270_sharma-summaryreport.pdf (дата звернення: 22.08.2020).
7. Вікова структура населення (1989–2020) (n.d.). URL: <https://www.lv.ukrstat.gov.ua/dem/piramid/all.php> [Age Population Structure (1989–2020) (n.d). Retrieved from: <https://www.lv.ukrstat.gov.ua/dem/piramid/all.php> (in Ukrainian)] (дата звернення: 22.08.2020).
8. Гакаев, Р.А. (2015). Статистические методы освоения географических дисциплин бакалавров по направлению подготовки «География». *Педагогика высшей школы*, № 2, 31–35. URL: <https://moluch.ru/th/3/archive/7/245/> [Hakaiiev, R., (2015). Statistical Methods of Studying Geographic Disciplines at Geography Study Direction. High School Pedagogy, No. 2, 31–35. Retrieved from: <https://moluch.ru/th/3/archive/7/245/> (in Russian)] (дата звернення: 22.08.2020).
9. Глосарій до плану статистичного спостереження (2009). URL: http://www.ukrstat.gov.ua/metod_polog/glos.htm (дата звернення 12.08.2020). [Glossary Regarding Statistical Observation Plan (2009). Retrieved from: http://www.ukrstat.gov.ua/metod_polog/glos.htm (date of application 12.08.2020) (in Ukrainian)] (дата звернення: 22.08.2020).
10. Иванова, С.А. (2009). Система статистических методов в обучении географии : дис. канд. пед. наук. Российский государственный педагогический университет им. А.И. Герцена, Санкт-Петербург. URL: <https://www.dissercat.com/content/sistema-statisticheskikh-metodov-v-obuchenii-geografii-0/read> (дата звернення: 20.08.2020) [Ivanova, S. (2009). System of Statistical Methods in Study Geography (Dissertation PhD in Economics).

Russian State Pedagogical Herzen A. University. (St.-Petersburg). Retrieved from: <https://www.disscat.com/content/sistema-statisticheskikh-metodov-v-obuchenii-geografii-0/read> (in Russian)] (дата звернення: 22.08.2020).

11. Мазорчук, М. (осн. автор), Вакуленко, Т., Терещенко, В., Бичко, Г., Шумова, К., Раков, С. та ін. (2019). Національний звіт за результатами міжнародного дослідження якості освіти PISA-2018. Київ : УЦОЯО. URL: https://testportal.gov.ua/wp-content/uploads/2019/12/PISA_2018_Report_UKR.pdf [Mazorchuk, M. (main author), Vakulenko, T., Tereschenko, V., Bychko, H., Schumova, K., and others (2019). National Report Upon Results of International Research of Education Quality PISA-2018. Kyiv. Retrieved from: https://testportal.gov.ua/wp-content/uploads/2019/12/PISA_2018_Report_UKR.pdf] (дата звернення: 22.08.2020).

12. Паламарчук, Л.Б. (2010). Картознавча компетентність у шкільних курсах географії. *Проблеми безперервної географічної освіти і картографії*. Вип. 11, 122–128. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pbgo_2010_11_23 [Palamarchuk, L. (2010). Cartographic Competence in School Geography Courses. *Problems of Interrupted Geography Education and Cartography*. Edition 11, 122–128. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pbgo_2010_11_23 (in Ukrainian)] (дата звернення: 22.08.2020).

13. Панченко, Л.Ф. (2019). Грамотність у галузі даних: визначення, підходи, напрями формування. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. № 3(43), 118–126. DOI: [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2019.3\(43\).195703](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2019.3(43).195703) [Panchenko, L. (2019) Literacy in Data Sphere: Definition, Approaches, Formation Directions. *Visnyk KPI NTUU. Politology. Sociology. Law*. No. 3(43), 118–126). DOI: [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2019.3\(43\).195703](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2019.3(43).195703) (in Ukrainian)] (дата звернення: 22.08.2020).

14. Петрова, Н.Н., Сухинин, С.А. (2004). Статистический метод. *География в школе*, № 4, 51–55. [Petrova, N., Sukhinin, S. (2004). Statistical Method. *Geography at School*, No. 4, 51–55 (in Russian)].

15. Потапова, М.Ю. (2014). Статистична грамотність: зайва вимога або необхідність сучасності. *Економіка*. 4(157), 89–91. [Potapova, M. (2014). Statistical Literacy: Extra Requirement or Need for Modernity. *Есопота*, 4(157), 89–91 (in Ukraine)].

16. Про затвердження Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти : Постанова Кабінету Міністрів України № 1392 (2011). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1392-2011-%D0%BF#n9> (дата звернення: 20.08.2020). [The Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 1392 “On Approval of State Standard of Basic and Complete Basic Standard Education. (2011). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1392-2011-%D0%BF#n9> date of application 20.08.2020 (in Ukrainian)] (дата звернення: 22.08.2020).

17. Програма розвитку державної статистики до 2023 року (2019) : Постанова КМУ від 27.02.2019 р. № 222. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/222-2019-%D0%BF#n10> [Program

of Development of State Statistics up to 2023. (2019). CMU Resolution of 27.02.2019 No. 222 (in Ukrainian)] (дата звернення: 22.08.2020).

18. Рекомендации по пропаганде, измерению и разъяснению ценности официальной статистики (2018). Нью-Йорк и Женева : ЕЭК ООН. URL: http://www.unecce.org/fileadmin/DAM/stats/publications/2018/ECECESSTAT20182_R.pdf (дата звернення 21.08.2020) [Recommendations for Promoting, Measuring and Communicating of Official Statistics Value (2018). New York and Geneva. Retrieved from: http://www.unecce.org/fileadmin/DAM/stats/publications/2018/ECECESSTAT20182_R.pdf (in Russian)] (дата звернення: 22.08.2020).

19. Синицын, И.С. (2017). Подготовка будущих учителей географии к использованию статистических методов в профессиональной деятельности : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. пед. наук. ФГБОУВО «Ярославский государственный педагогический университет им. К.Д. Ушинского», Ярославль, 23. [Synitsyn, I. (2017). Preparing Future Teachers of Geography for Use of Statistical Methods in Their Professional Activities (Abstract of Dissertation for the Degree of Candidate of Pedagogy). FGBOUVO “Yaroslavl State Pedagogical University named after K.D. Ushinsky”. Yaroslavl, 23. (in Russian)].

20. Сухинин, С.А. (2004). Методика применения статистических показателей при изучении географии населения в школьном курсе географии : дис. канд. пед. наук. Институт средств и методов обучения Российской академии образования, Москва. URL: <http://www.dslib.net/teoria-vospitania/metodika-primeneniya-statisticheskikh-pokazatelej-pri-izuchenii-naseleniya-v-shkolnom.html> (дата звернення: 18.08.2020). [Sukhinin, S. (2004). Method of Using Statistical Indicators in Study of Geography Population in School Geography Course. (Dissertation of a Candidate of Pedagogical Sciences). Institute for Teaching Means and Methods of Russian Academy of Education, Moscow. Retrieved from: <http://www.dslib.net/teoria-vospitania/metodika-primeneniya-statisticheskikh-pokazatelej-pri-izuchenii-naseleniya-v-shkolnom.html> (in Russian)] (дата звернення: 22.08.2020).

21. Тимашева В.И. (2006) Застосування комп'ютерних технологій і статистичного методу у проведенні практичних робіт з теми «Населення України». *Впровадження сучасних технологій навчання географії у шкільній, вищій, післядипломній освіті* : матеріали Всеукраїнського науково-практичного семінару. Полтава : ПОІППО, 68–72. URL: <http://roipppo.pl.ua/file/book/romanec.pdf> (дата звернення 15.08.2020). [Timasheva, V. (2006). Application of Computer Technologies and Statistical Method in Conducting Practical Work on “Topic Population of Ukraine”. *Introduction of Modern Technologies of Teaching Geography in School, Higher, Postgraduate Education: Materials of All-Ukrainian Scientific-Practical Seminar*. (Poltava: POIPPO, 68–72.) Retrieved from: <http://roipppo.pl.ua/file/book/romanec.pdf> (in Ukraine)] (дата звернення: 22.08.2020).

22. Шелехова, Т.Н. (2019). Приемы и методы организации работы с информацией

на уроках географії. URL: <https://videouroki.net/razrabotki/priiemy-i-mietody-orghanizatsii-raboty-s-informatsiiei-na-urokakh-ghieoghrafii.html> [Shelekhova, T. (2019). Techniques and Methods of Organizing Work with Information in Geography Lessons. Retrieved from: <https://videouroki.net/>

[razrabotki/priiemy-i-mietody-orghanizatsii-raboty-s-informatsiiei-na-urokakh-ghieoghrafii.html](https://videouroki.net/razrabotki/priiemy-i-mietody-orghanizatsii-raboty-s-informatsiiei-na-urokakh-ghieoghrafii.html) (in Russian)] (дата звернення: 22.08.2020).

Стаття надійшла до редакції 03.09.2020.

The article was received 03 September 2020.

Наукове видання

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
ХЕРСОНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

Збірник наукових праць

Серія ГЕОГРАФІЧНІ НАУКИ

Випуск 13

Коректура • *В.В. Ізак*

Комп'ютерна верстка • *Н.С. Кузнєцова*

Формат 60x84/8. Гарнітура Octava.
Папір офсет. Цифровий друк. Ум.-друк. арк. 12,79.
Замов. № 1120/335. Наклад 150 прим.

Видавничий дім «Гельветика»
73021, м. Херсон, вул. Паровозна, 46-а
Телефон +38 (0552) 39-95-80,
+38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6424 від 04.10.2018 р.